2

1913.

THE

...IBÂ SANSKRIT SERIES;

A

... & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 189.

28

शास्त्रदीपिका* ।

मीमांसाधुरन्धरश्रीपार्थसारथिमिश्रप्रणीता ।

पण्डितप्रवररामकृष्णविरचित-
युक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यव्याख्यया तथा मीमांसकप्रवर-
सोमनाथकृतया मयूखमालिकया च
व्याख्यया समलङ्कृता ।

SÂSTRA DIPÎKÂ

OF PÂRTHA SÂRATHI MISRA,
With the Commentary called Yuktisneha Prapûrani
by Pandit Rama Krishna Misra,
and the Mayûkha Mâlikâ by Somanath,
Edited by
Pandit Laxman Shastri Drâvida,
Professor, Government Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS II—२

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY;
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.
BENARES.

Price Rupee one.

* केवलं प्रथमाध्यायप्रथमपादान्तं युक्तिस्नेहप्रपूरणी अग्रे च मयूखमालिकैवेति बोध्यम् ।

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—१८९

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः,ब्रह्मदेशीयैः,सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्- मुद्राः ७ आनकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । ... ...

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्कारत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १०

(३) श्लोकवार्त्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया-व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाष्य-भाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्री गागाभट्टविरचिता । तर्कपादः मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता संपूर्णा (मीमांसा) ... २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री६श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् वेदान्तः १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्त्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

00023882

म्भनत्वेनाऽनैकान्तिकं स्यात्। न स्यात्—नह्यैन्द्रियजन्यत्वं हेतुः किं त्विन्द्रियसंप्रयोगजत्वम्। न चानुमानेऽतीताया भविष्यन्त्या वा वृष्टेरनुमीयमानाया मनसा संप्रयोगोस्तीत्यव्यभिचारः। तदेवं प्रत्यक्षं तावदऽनिमित्तं तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानाद्यपि। न ह्यऽगृहीते धर्मे तेन सह कस्य चित्सम्बन्धग्रहणं संभवति। सादृश्यविषयकत्वाच्चोपमानं दूरभ्रष्टम्।

मे निमित्तं प्रत्यक्षपूर्वकत्वादित्यनुपपन्नं, द्विविधं हि प्रत्यक्षं सविकल्पकं निर्विकल्पकं च। न तावन्निर्विकल्पकपूर्वकत्वमनुमानस्य, लिङ्गलिङ्गिनोः सामान्यविषयत्वात्। स्वलक्षणविषयेण निर्विकल्पकेन ग्रहणासम्भवात्। नाप्युपमानस्य तत्पूर्वकत्वं सादृश्यस्य निर्विकल्पकागोचरत्वात्। स्मृते च नगरस्थे गवि यत्सादृश्यग्रहणं तदुपमानम्। न च तन्निर्विकल्पके सम्भवति। यच्चानुपपद्यमानं दृष्ट्वाऽर्थापत्तिज्ञानमुत्पद्यते तस्यापि सविकल्पकगोचरत्वेन निर्विकल्पकेनाग्रहणम्। अस्तु वा सविकल्पके प्रत्यक्षपूर्वकत्वं तथाऽपि भागासिद्धोऽयं हेतुः अनुमितानुमाने लिङ्गलिङ्गिनोरुभयोरपि प्रत्यक्षाविषयत्वात्। परमाणुमहं जानामीत्यादौ प्रत्यक्षस्यानुमानपूर्वकत्वदर्शनात्। किञ्च तत्पूर्वकत्वं तत्प्रत्यक्षावगतिवेलायामेव तत्प्रवृत्तिरिति। तन्न। गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्यात्। यद्यन्यदा प्रत्यक्षमन्यदा चानुमादीनि प्रमाणानि प्रवर्तन्त इति तत्पूर्वकमुच्येत। तर्हि प्रत्यक्षागोचरेऽपि भविष्यत्यपि धर्मे नानुमानप्रवृत्तिर्विरुध्येत। तथापि वेदेऽपि प्रत्यक्षेण वर्णान्—गृहीत्वैवार्थावधारणदर्शनेन प्रत्यक्षपूर्वकत्वान्न वेदस्य धर्मे निमित्तत्वं स्यादिति दूषणजातं परिहरन्—तत्पूर्वकत्वमुपपादयति। न हीति।

अर्थापत्तिरपि धर्मेण विनाऽनुपपद्यमानस्य कस्य चिद-ऽदर्शनादसमर्था ।

ननु जगद्वैचित्र्यमनुपपन्नम् ? । न, स्वाभाविकत्वे-नोपपत्तेः । यद्यपि तदनुपपत्त्या किं चिददृष्टं कल्प्येत तथापि को धर्मः को वाऽधर्म इति विवेकाभावा-

---

प्रमाणान्तरगृहीतयोरेव साध्यसाधनयोर्व्याप्तिग्रहणसम्भवादत्र च प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणान्तरत्वात्—तत्पूर्वकत्वापत्तिरित्यर्थः। अयमाशयः । न धर्मे प्रत्यप्रामाण्ये साध्ये प्रत्यक्षपूर्वकत्वादित्ययं हेतुरुपदिश्यते, येन हेतुदोषा उद्भाव्येरन् किन्तु प्रत्यक्षपूर्वकत्वाद्यत्प्रामाण्यं तस्य धर्मे प्रत्यसम्भव इत्युच्यते । यस्मात्—

"प्रत्यक्षेण गृहीत्वा च लिङ्गाद्यन्यतमं ध्रुवम् ।
प्रवृत्तिरनुमानादे र्नच धर्मे ऽस्ति तादृशम्"(श्लो.वा.९६)।

अनुमितानुमानस्यापि पारम्पर्येण प्रत्यक्षपूर्वकत्वाद्धर्मे प्रत्यसम्भव इति । प्रयोगश्च धर्मो नानुमानगोचरः केनचिद्वस्तुना सहादृष्टपूर्वत्वादसाधारणवस्तुवत्, तथा नानुमेयोऽपि अदृष्टसदृशत्वादसाधारणवस्तुवत् । ननु सुखित्वदुःखित्वादि जगद्वैचित्र्यमनुपपद्यमानमदृष्टं कल्पयतीति शङ्कते । नन्विति । परिहरति । नेति । स्वभावत एव कानि चित्कारणानि सुखिरूपपदार्थमुपजनयन्ति कानि चित् दुःखिरूपमिति किमत्रादृष्टकल्पनयेत्यर्थः । यथा हि कर्मणां विचित्रफलजननशक्तिः स्वभावादेव भवति तथा जगद्वैचित्र्यमपि स्वभावादेवास्त्विति भावः । उक्तं च—

" यथा च फलवैचित्र्ये कर्मणां शक्तता स्वतः ।
तथा विचित्रता लोके स्वभावादुपपत्स्यते" (श्लो.वा.१०४)॥

दवश्यं चोदनैवार्थनीया । सा चेदङ्गीकृता कृतमर्थापत्त्या, सामान्यतोदृष्टेन वा ।

ननु विकल्पनिमित्तं सम्बन्धग्रहणं तत्कथं प्रत्यक्षपूर्वकत्वम् ? । सविकल्पकमप्यनुपरतेन्द्रियव्यापार-

---

अस्तु वाऽदृष्टमात्रं प्रत्यर्थापत्तेः प्रामाण्यं तथाऽपि न तन्मात्रज्ञानं कुत्राप्युपयुज्यत इति तद्विशेषज्ञानार्थं चोदनैवाभ्यर्थनीयेत्याह यद्यपीति । एतस्मात्कर्मणइदं फलं भवतीति विशेषज्ञानं विना प्रवृत्तिरेव न भवतीत्यर्थः । यथाऽऽहुः—

" स्वर्गपुत्रादिभेदश्च कीदृशात्कर्मभेदतः ।
इति यावन्न विज्ञातं तावन्नैव प्रवर्तते" ॥

सूत्रकारेण धर्मविशेषजिज्ञासैव प्रतिज्ञाता, उपरिष्टाद्विशेषाणामेव जिज्ञास्यमानत्वात् । हानोपादानार्थिभिस्तस्यैव प्रवृत्त्यङ्गस्य ज्ञानस्य मूलपरीक्षणात् । औलूक्यास्तु जगद्वैचित्र्यात्सामान्यतः सिद्ध आगमेन विशेषतोऽवगम्यत इति द्वाभ्यामेव प्रमाणाभ्यां धर्मः परिनितिष्ठतीत्याहुः तत्राह—सा चेदिति । सामान्यं हि साधयन्ती अर्थापत्तिर्न विशेषं निर्धारयितुं समर्था, शास्त्रं तु विशेषं साधयत्सामान्यालीढमेव साधयतीति, तस्मादकारणमर्थापत्तिः सामान्यसिद्धावित्यर्थः । ये तु वदन्ति नेयमर्थापत्तिः किन्तु सामान्यतोदृष्टानुमानमिदं, कार्यसामान्यस्य कारणसामान्येन व्याप्तेः, तेषामप्यर्थापत्तिनिरासेनैव निस्तार इत्यभिप्रेत्याह । सामान्यत इति । सविकल्पप्रामाण्यमसहमानः शङ्कते । नन्विति । तत्कथमिति । सविकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादिति भावः । परिहरति । सविकल्पकमिति । निर्विकल्पकजन्यस्यापि पारम्पर्येणेन्द्रियजन्यत्वमस्तीति भावः । तदुक्तम्—

स्य जायमानमऽपरोक्षावभासत्वात् प्रत्यक्षमेवेत्यदोषः।

विकल्पश्चापरोक्षावभासश्चेति चित्रम्, अपरोक्षमिति हि स्वलक्षणमुच्यते तद्विषयोऽवभासोऽपरोक्षावभासः। विकल्पस्त्वभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वान्न स्वलक्षणं स्पृशति, न ह्यभिलापः स्वलक्षणं स्पृशति, यदि स्पृशेदभिलापमात्रेणापि विनाऽक्षव्यापारमऽपरोक्षावभासः स्यात्, न चाऽसावस्ति, तदुक्तम्—

"ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया।
बुद्ध्याऽवसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता"(श्लो.वा.१२०)॥

नन्विन्द्रियस्य निर्विकल्पकोत्पत्तावेवोपक्षीणव्यापारत्वादिन्द्रियसम्प्रयोगस्य च शब्दादिस्मरणेन व्यवहितत्वादप्रत्यक्षत्वं सविकल्पकस्यापद्यत इत्यत आह। अनुपरतेन्द्रियेति। अनुपरतेन्द्रियव्यापारस्य जायमानं ज्ञानमिन्द्रियाधीनत्वादिन्द्रियैर्व्यपदिश्यते शब्दादिस्मरणेनेन्द्रियाणामदूषितत्वात्। स्मृतिसहायानामपि तेषामेव करणत्वादिति भावः। उक्तंच—

" तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धे विद्यमाने स्मरन्नपि।
विकल्पयन् स्वधर्मेण वस्तु प्रत्यक्षवान् नरः"(श्लो.वा.१२३)॥

अत्र चोदयति। विकल्पश्चेति। एतदेव विवृणोति। अपरोक्षमिति। स्वलक्षणं—वस्तुमात्रम्। अभिलापो—गौरयमित्यादिशब्दः। सविकल्पकस्य स्वलक्षणासंस्पर्शे हेतुरभिलापेति। अभिलापस्य स्वलक्षणसंस्पर्शे सविकल्पकस्यापि स स्यादिति भावः। न चैवमस्तीत्याह—नहीति। स्पर्शेऽनिष्टमाह। यदीति। विनाऽप्यक्षव्यापारमभिलापमात्रेणापरोक्षावभासः स्यादित्यन्वयः। यथा वह्नित्वगिन्द्रियसंयोगाद्दाहशब्दार्थस्यापरोक्षावभासो भवति न तथा शब्दप्रयोगमात्रेणेति दृष्टान्तार्थः। वि-

"अन्यथैवाग्निसंयोगाद् दाहं दग्धो हि मन्यते ।
अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः संप्रकाशते" इति ।

तस्मादभिलापास्तावन्न विशदाकारमवभासयन्ति तत्समानविषया विकल्पा अपि ।

यस्त्वयं विस्फारिताक्षस्य—"गौरयम्" इति विकल्पो विशदावभासः स समानकालविशदावभासनिर्विकल्पकसंसर्गकृतः, तदभावेऽभिलापमात्रेऽनुमाने च विकल्पाकारप्रतिभासे वैशद्याभावात् । तस्मान्निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षम् । तत्रैव हि विशदस्य स्वलक्षणस्यावभासः ।

नैवम्—उन्मीलितनेत्रस्य विकल्पोपि गौरयमित्यपरोक्षावभास एव प्रतीयते । न चासावन्यसंसर्गकृतः प्रमाणाभावात् । अभिलापसंसर्गयोग्यस्यापि सामान्याकारस्याभिलापलिङ्गादिभिरवैशद्यमिन्द्रियैश्च वैशद्यमुपपद्यत एव । न ह्ययं परोक्षापरोक्षविभागो विषयकृतः । यदि हि तथा स्यात्—सर्वदैव सामान्यं परोक्षं स्यात् स्वलक्षणं चापरोक्षं स्यात्, न चैवमस्ति, सामान्याकारस्यापि परोक्षापरोक्षविभागदर्शनात् ।

तथा हि—दूराच्छ्रुतं स्वलक्षणं पश्यन्नऽनिर्द्धारितगवाश्वजातिविशेषो हेषाशब्दश्रवणादश्वत्वं तस्मिन्नेव स्वलक्षणे ऽनुमिमानोपि परोक्षं बुध्यते, वदन्ति

शदं—स्पष्टं—अपरोक्षमिति यावत् । तदभाव इति । निर्विकल्पकसंसर्गाभाव इत्यर्थः । दूषणमुपसंहरति । तस्मादिति । परिहरति । नैवमिति । अभिलापेत्यादिनोक्तं दूषणं परिहर-

हि 'अश्वोऽप्ययं न चक्षुषा तथाऽवभासते' इति । प्रत्यासन्नस्तु वदति—'संप्रत्यश्वत्वमप्यस्य चक्षुषा पश्यामि न पूर्वम्' इति । स्वलक्षणं तु प्रागपि विशदमेवेति सामान्यांशगत एवायं दूरसमीपवर्तिनः परोक्षापरोक्षविभागः, तस्मात्कारणकृतोयं विभागः।

एकस्मिन्नपि हि विषयेऽक्षैर्जायमानं विज्ञानमापरोक्ष्यं जनयति लिङ्गादिजं तु नेति किं नोपपद्यते ?। ज्ञानजन्यो विषयगतः फलविशेषोऽयमापरोक्ष्यं नाम सर्वस्य संवेद्यः । यद्भावाभावाभ्यां लिङ्गाभ्यामक्षैः पश्यामि न पश्यामीति विस्फारिताक्षाणामेव व्यवहारः प्रवर्तते । अतोऽस्ति विकल्पस्यापि विशदावभासित्वमिति प्रत्यक्षत्वोपपत्तिः ।

ति । अभिलापेति । यद्भावाभावाभ्यामिति । यस्यापरोक्षस्य भावेन लिङ्गेन विस्फारिताक्षस्य पश्यामीति व्यवहारः प्रवर्तते तदभावेन लिङ्गेन न पश्यामीति, ततश्च त्रिरूपलिङ्गानुत्पन्नत्वान्नानुमानं, स्वलक्षणविषयनिर्विकल्पकप्रत्यक्षविषयता नास्तीति न स्मृतित्वं, बाधकप्रत्ययाभावान्नाप्रामाण्यं, सर्वेषां सविकल्पकेनैव प्रत्यक्षेण व्यवहारदर्शनात्पारिशेष्यात्सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वं प्रमाणत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायेणोपसंहरति । अत इति । स्यादेतत् स्वलक्षणभिन्नजातिगुणक्रियारूपविशिष्टार्थावभासकत्वेनातस्मिंस्तद्ग्रहणरूपं सविकल्पकं भ्रान्तिरेव । प्रयोगश्च सविकल्पकज्ञानमप्रमाणमर्थान्तरेऽर्थान्तरारोपेणोत्पद्यमानत्वात् ऊषरसलिलज्ञानवत् । नैतद्युक्तम् । पररूपे हि परस्मिन्निरूप्यमाणे भ्रान्तिर्भवति जात्यादीनां च व्यक्त्यभेदाङ्गीकारेण पाररूप्याभावात् । अभेदे विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति चेत् । न ।

जात्यादिविशेषणस्याभेद एवोपपत्तेः सर्वदैव तदाकारबोधात् । प्रयोगश्च—विशेषणं विशेष्यादभिन्नं विशेष्ये सदा स्वानुरक्तबुद्धिजनकत्वात् स्वलक्षणस्वरूपवदिति । यद्यपि भिन्ना अपि लाक्षादयो भिन्ने स्फटिकादौ स्वानुरूपां बुद्धिं जनयन्ति तथापि न सदेति तद्व्यवच्छेदः । जात्यादयस्तु न कदाचिदपि स्वलक्षणाविविक्ताः । स्वलक्षणं वा जात्यादिविविक्तमुपलब्धम् । नन्वस्तु नामैतज्जातौ, गुणकर्मणोस्त्वेतदसम्भवः ताभ्यां वियुक्तस्याऽपि वस्तुनो ज्ञायमानत्वात्, विद्यमानेऽपि द्रव्ये पूर्वगुणविनाशस्योत्तरोत्पादस्य च दर्शनात् एवं कर्मण्यपि दर्शयितव्यम् । उच्यते । यद्यपि द्रव्यं तद्वियुक्तं दृश्यते तथापि तानि तद्वियुक्तानि न जातु दृश्यन्ते । यदि च तानि द्रव्याद्भिन्नानि भवेयुस्तदा द्रव्यवियुक्तान्यपि कदाचिदुपलभ्येरन्, न चेह तथा । कथं तर्हि द्रव्याभेदे पूर्वापरयोर्गुणकर्मणोर्नाशोत्पादौ ! प्रत्यभिज्ञायते हि तदेवेदं द्रव्यं गुणकर्मणी च विनष्टे इति । नैष दोषः । गुणकर्मविनाशे वस्तुनोऽपि ताद्रूप्येण विनाशाङ्गीकारात् । रूपरहिताद्वस्तुनः कथं तद्विनाशे न नश्यतीति शक्यते वक्तुम् । वस्तुतस्तु गुणकर्मणोरपि नात्यन्तिको नाशो वस्त्वात्मना विद्यमानत्वात् । जातावप्येषैव गतिः दृश्यते हि विनष्टे पिण्डे ऽवियुक्ता पिण्डान्तरे जातिः । ननु भिन्ना अपि जात्यादयः समवायात् द्रव्ये स्वानुरक्तां बुद्धिं जनयिष्यन्ति तदुक्तम्—"अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिह प्रत्ययहेतुर्यः सम्बन्धः स समवाय" (प्रशस्त. भा.) इति । नैतद्युक्तम् । अयुतसिद्धयोस्सम्बन्धित्वासम्भवात् । तथाहि केयमयुतसिद्धिः ? युतसिद्ध्यभावमात्रं, अपृथक्सिद्धिर्वा, भिन्नाश्रयाश्रयित्वं वा, पृथग्गतिमत्त्वं वा, नाद्यौ अनिष्पन्नस्याविद्यमानत्वेन सम्बन्धा-

भावात् सिद्धयोर्हि सम्बन्धिनोः सम्बन्धो भवति नासिद्धयोः, अत एव च न निष्पद्यमानयोः, निष्पत्त्युत्तरकालं च सम्बन्धे युतासिद्धताप्रसङ्गः, युतासिद्धयोश्च पश्चात्सम्बन्धे हेत्वभावात् सम्बन्धो न स्यात् । नहि यथा पृथक्सिद्धयो रज्जुघटयोर्देवदत्तादिः सम्बन्धहेतुस्तथा जातिव्यक्त्योः संयोजकः कश्चित् दृश्यते, समवायस्तु सम्बन्धरूपत्वादेव न सम्बन्धहेतुः । नापि तृतीयचतुर्थौ, जात्यादेर्व्यक्त्याश्रितत्वात् व्यक्तेश्च स्वावयवाश्रितत्वात् पृथग्गतिमत्वात् सम्बन्धहेत्वभावात् षण्णामपि पदार्थानां परस्परसम्बन्धो न प्रतीयेत । किं च अयं समवायः समवायिभ्यां भिन्नो वा अभिन्नो वा, भेदे ऽपि ताभ्यां सम्बद्धो ऽसम्बद्धोवा, तत्र यदि तावद्व्यतिरिक्तो ऽसम्बद्धश्च तदा समवायिभ्यः समवायस्य विश्लेषात् समवायिनोः परस्परविश्लेषः स्यात्, अथ सम्बद्धस्तत्रापि न तावत्संयोगः द्रव्ययोरेव तदभ्युपगमात् समवायान्तराभ्युपगमे त्वनवस्था स्यात् । अथ समवायिनोः स्वरूपमेव समवायो नान्येन सम्बन्धनीय इत्युच्यते तर्ह्यङ्गीकृतो ऽभेदवादः धर्मिस्वरूपानुप्रविष्टस्याभावप्रसङ्गश्च । व्यतिरिक्तः सम्बद्ध्यमानश्च समवायः संयोगवत् सम्बन्धान्तरमपेक्षेतैव, तस्मात्समवायासम्भवादभेदपक्ष एव श्रेयानित्यलम् । अस्तु वाऽत्यन्तभेद एव जात्यादेस्तथापि न सविकल्पकस्य मिथ्यात्वम्, अन्यस्यान्यथा संवेदनेन बाधकप्रत्ययेन वा मिथ्यात्वं सम्भवति नान्यरूपसंवेद्यतामात्रेण, सर्वेषां तत्र संवादात् । यथा भावनाया धात्वर्थविशिष्टज्ञानं न मिथ्या भवति । तदुक्तम्—

"यो ह्यन्यरूपसंवेद्यः संवेद्येतान्यथा पुनः ।
स मिथ्या, न तु तेनैव यो नित्यमवगम्यते" (श्लो.वा.) ॥

इदानीं लौकिकानां बाहुल्येन सविकल्पके प्रत्यक्षशब्द-

केचित्तु सविकल्पकमेव सर्वं ज्ञानं न निर्विकल्पकं नाम किंचिदस्तीति मन्यन्ते । तत्तु प्रतीतिविरुद्धम्—प्रतीमो हि वयमक्षसंनिपातानन्तरमऽविविक्तसामान्यविशेषविभागं संमुग्धवस्तुमात्रगोचरमालोचनज्ञानम् । तदभावे तु विकल्प एव न जायेत । विकल्पयता हि पूर्वानुभूतं जातिविशेषं सञ्ज्ञाविशेषं चानुस्मृत्य तेन पुरःस्थितं वस्तु विकल्पयितव्यम् । न चार्थमदृष्टवतस्तत्स्मरणमाकस्मिकमेवो-

---

प्रयोगात् इन्द्रियसंयोगजन्यत्वाच्च सविकल्पकमेव प्रत्यक्षं न निर्विकल्पकं "कल्पनापोढमभ्रान्त"मिति प्रत्यक्षलक्षणाभावात् अत्रेति चेत् । न । लोकविरोधेन लक्षणानादरणात् लक्षणस्य निर्विकल्पकमात्रविषयत्वेनोपपत्तेश्च । उक्तं च—

"वृद्धप्रयोगगम्याश्च शब्दार्थाः सर्व एव नः ।
तेन यत्र प्रयुक्तोऽयं न तस्मादपनीयते" ॥
सिद्धानुगममात्रं हि युक्तं कर्तुं परीक्षकैः ।
न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम्"(श्लो.वा.१३३)॥
तथाऽन्यत्राऽप्युक्तम्—
" न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते" (वाक्यपदी.) इति ॥

अतः सविकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति कस्यचिन्मतं तद्दूषयितुमनुवदति । केचित्त्विति । दूषयति । तत्त्विति । प्रतीतिमेव दर्शयति । प्रतीम इति । अनङ्गीकारे दोषमाह । तदभाव इति । कथं न जायेताऽत आह । विकल्पयता इति । सविकल्पकं हि सङ्केतग्रहणकालभाविशब्दादिस्मरणपूर्वकं, न चाकस्मादेव तत्स्मरणमाविरस्ति, निर्विकल्पकेन तु तत्संस्कारोद्बो-

त्पद्यते । तस्मादस्ति निर्विकल्पकमपि ज्ञानम् ।

तच्च सन्मात्रविषयमिति केचित । भेदस्य विकल्पवेद्यत्वादऽगृहीते च भेदे विशेषाणामग्रहणात् । किं चेतरेतराभावो भेदो न चासौ प्रत्यक्षेण ग्रहीतुं

धात् स्मरणोपपत्तिरित्यर्थः । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । व्यवहारानङ्गत्वान्न तत्प्रमाणमिति चेत् । न । तस्यापि व्यवहारोपयोगित्वदर्शनात् । दृश्यते हि वन्हिना दह्यमानस्य सहसाऽपसरणं तद्विमर्शानपेक्षमेव झटिति जायमानमुपलभ्यते तिरश्चां बालानां च निर्विकल्पकेनैव सर्वो व्यवहारः अगृहीतसम्बन्धानां तेषां शब्दसंभिन्नार्थबोधासम्भवात् । उक्तं च—

"अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥
न विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयते ।
तयोराधारभूता तु व्यक्तिरेवावगम्यते" इति (श्लो.वा.११.३)

आलोचनाज्ञानामित्यनेन बोधकत्वं प्रामाण्यहेतुत्वेनोक्तम् । प्रथममित्यनेनास्तित्वं निर्विकल्पकत्वं च युक्त्या साधितम् । न विशेष इत्यनेन शुद्धवस्तुजत्वं विवृतम् ।

अद्वैतवादिनस्तु सन्मात्रविषयकं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमित्याचक्षते तदुपन्यस्यति । तत्सन्मात्रेति । भेदस्येति । यत्र सविकल्पके भेदावगमस्तत्प्रत्यक्षमेव न भवतीति भावः । अस्तु वा सविकल्पकं प्रत्यक्षं तथाऽपि न तेन भेदग्रहणं सम्भवतीत्याह । किं चेति । अभावस्य प्रत्यक्षानुपलब्धिगम्यस्य प्रत्यक्षेणाग्रहणमित्यर्थः । इदं चेतरेतराभावभेदवादी प्रष्टव्यः किं भिन्नयोरितरेतराभावः उताभिन्नयोः आद्येऽन्यो भेदः अन्यश्चेतरेतराभाव इति स्यात्, अभिन्नयोरिति पक्षे कथमितरव्यपदेशः तस्य भेदग-

शक्यते न तरां निर्विकल्पकेन । अतश्च "नेह नानास्ति किं चन" इत्यादिनिषेधानां प्रत्यक्षादिविरोधाभावात् "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतिभिरद्वितीयं ब्रह्म सिद्धम् ।

तदिदमतिसाहसम्– किं भवतो नीलपीतयोस्तिक्तमधुरयोः शीतोष्णयोः सुखदुःखयोश्चाविलक्षणा बुद्धिः ?, यद्येवं नात्रोत्तरं वक्तव्यम् । न च सत्स्वरूपे सविकल्पेन विशेषग्रहणमिति वाच्यम्, अविकल्पेन विकल्पस्यापि विलक्षणस्योत्पत्त्यऽसम्भवात् ।

यच्चावश्यमिदमस्माद्भिन्नमित्येवं विकल्पेनैव भेदो ग्रहीतव्यो नाऽविकल्पेन तस्य ग्रहणं सम्भवतीति, न ब्रूमो भेदस्य ग्रहणं किं तु भिन्नानाम् । तेषामपि न भिन्नतया, किं तु स्वरूपेण–यदन्यस्माद्भिन्नं नीलं पीतं वा तद् गृह्यत इति ब्रूमः । नहि नीलं पीतं वा भेदः, तयोर्हि धर्मो भेदः, तदग्रहेपि धर्मिणां ग्रहणं नानुपपन्नम् ।

यदि च सन्मात्रं प्रत्यक्षेण गृह्यते न नीलं पीतं

र्भितत्वात् । कथं च तस्यैव तत्राभाव इति । अस्मिंश्च पक्षे वेदान्तिनामिष्टसिद्धिं दर्शयति । अतश्चेति । दूषयति । तदिदमिति । वेदान्तवादिन आशङ्कामुद्घाटयति । यदिति । परिहरति । न ब्रूम इति । ननु भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वात् कथं तद्ग्रहणे तदग्रहणमित्युच्यते तत्राह । न हीति । दूषणान्तरमाह । यदीति । यदि निर्विकल्पकेन सन्मात्रमेव गृह्यते न वस्त्वन्तरमिति पक्षस्ततस्सविकल्पकस्य तत्पूर्वकत्वात्सविकल्पकेनाऽपि न वस्त्वन्तरं गृह्येतेत्यर्थः । अथ सविकल्पकमपि सद्विषयमित्युच्येत तर्हि तेन

वा ततो विकल्पेनापीदमस्माद्भिन्नमिति कथं भेदो गृ-ह्येत ?, नहि सदेव सतो भिन्नमिति सम्भवति । तस्मान्नीलादिगुणानां पृथिव्यादिद्रव्याणां च प्रत्यक्षेण ग्रहणात् प्रपञ्चापलापः प्रत्यक्षविरुद्ध एव ।

यदि तु पृथिव्यादिप्रपञ्चं नापन्हुमहे तद्धर्मं तु भेदमेवेति ब्रूयात् ?, तदप्यशक्यम्- नीलपीतयोरितरेतराभावस्य प्रत्यक्षानुपलब्धिसिद्धस्यापन्हवासम्भवात् ।`प्रत्यक्षाभावोपि हि प्रत्यक्षवदेव प्रमाणान्तरेभ्यो बलीयान्, इतरथा शशे चतुष्पात्त्वाद्विषाणित्वमनुमीयेत, अतो भेदापलापो न सम्भवति ।

यदि त्वितरेतराश्रयतया इतरेतराभावग्रहणस्याऽनवक्लृप्तेरऽविद्यामात्रनिमित्तं तदित्युच्यते ?, तदपि-यदि भिन्नतया प्रतियोगिनमाश्रयं च गृहीत्वा तत इतरेतराभावो गृह्येत ततः स्यात्, नीलपीतयोस्त्वितरेतराभावाऽनादरेण स्वरूपेण गृहीतयोः पश्चादितरेतराभावग्रहणे किमितरेतराश्रयत्वम् ? ।

यदि तु द्वित्वमपन्हूयते न पृथिव्यादयस्तेषां च मिथो भेदः ? । तदपि प्रत्यक्षाविरुद्धम्-सङ्ख्यायाः प्रत्यक्षत्वात् । सत्यपि प्रत्यक्षाविरोधे तदुपमर्देन प्रव-

---

भेदग्रहणानुपपत्तिरित्याह । नहीति । प्रत्यक्षानुपलब्धीति । इतरेतरभावः प्रत्यक्षेण ग्रहणयोग्यस्तदभावो योग्यानुपलब्धिगम्योनापन्होतुं शक्य इत्यर्थः । ननु भिन्नतया धर्मिणं प्रतियोगिनं च गृहीत्वा इतरेतराभावरूपभेदग्रहणे इतरेतराश्रयः प्रसज्येतेत्याशङ्कां परिहरति । यदि त्विति । अथ द्वैतमात्रमपन्हूयते न पृथिव्यादि द्रव्यमित्याशङ्क्य निराकरोति । यदीति। स्पष्टार्थो-

र्तमानस्तद्बाधेनैवाऽऽगमोऽद्वैतमवगमयतीति चेत्?, न, प्रवृत्त्यऽसम्भवात्—प्रत्यक्षं हि निरपेक्षं शीघ्रं जायमानं स्वविरुद्धस्यागमिकज्ञानस्य पदपदार्थसन्निध्यपेक्षायोग्यत्वन्यायालोचनसापेक्षतया विलम्बितप्रवृत्तेः प्रवृत्तिमेव निरुणद्धि।

किं चाशक्यमेव श्रुत्या प्रपञ्चस्याऽसत्त्वं बोद्धुम्, बुद्ध्यमाने हि श्रुतिरपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वादसती बोद्धव्या स्यात्। कथं च श्रुत्यैव श्रुतेरसत्त्वं बुद्ध्येत?। असत्त्वेन हि प्रतीयमाना न प्रमाणं स्यात्। प्रमाणत्वे त्ववस्थिते—सत्तया प्रतीयमानायाः श्रुतेर्न मिथ्यात्वं शक्यं वक्तुम्। नह्येकस्यैव वस्तुनो युगपदेव सत्त्वमसत्त्वं च समुच्चित्य बोद्धुं शक्यम्?, अन्यतरोपमर्देन ह्यन्यतरद् बुद्धावारोहति। ततश्च श्रुतिरऽस्तीति चेत्?, न प्रपञ्चस्याऽभावः सम्भवति श्रुतेरपि प्रपञ्चत्वात्। नास्ति चेच्छ्रुतिः? प्रमाणाभावादेव न प्रपञ्चापलापः सम्भवति।

ननु स्वयं प्रकाशं ब्रह्म किमस्यान्येन प्रमाणेन?। भवतु ब्रह्म स्वयं प्रकाशं, प्रपञ्चाभावस्य किमायातम्? स हि प्रमाणमपेक्षत एव।

कथं चाविद्यमानस्य प्रपञ्चस्य प्रतिभासः?। अविद्ययेति चेत्?, कस्य पुनरियमविद्या?, जीवानामिति चेत्?, न, तेषामभावात् भावे वा द्वैतप्रसङ्गः। ब्रह्मणि तु विशुद्धविज्ञानात्मके निरवकाशैवाऽविद्या। विद्यात्मकमपि ब्रह्माऽविद्याशबलमिव भ्रान्त्याऽवगम्यत इति चेत्?, कस्येयं भ्रान्तिः?, यदि न कस्य

चित्सूक्तम् । जीवानामिति चेत् ?, न, तदभावात् । यदि ब्रह्मणः ?, नास्य भ्रान्तिः सम्भवतीत्युक्तम् । यदि च विद्यारूपेऽप्यविद्या स्यात् केनासावुच्छिद्येत ?। ध्यानादिभिरिति चेत् ? न, तेषामप्यभावात्, भावे तु द्वैतापत्तिः । ब्रह्मणि तु सदाऽवस्थानादविरुद्धा ऽविद्या न तेनोच्छेत्तुं सा शक्या । ततश्चाऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः ।

तस्माद् ब्रह्मणः प्रशंसार्थैरस्थायित्वेन प्रपञ्चस्यासत्त्वमुपचरद्भिरौपनिषदैर्वादैस्तदनुसारिभिश्चेतिहासपुराणैर्भ्रान्तानां वाक्यतात्पर्यमजानानानां न्यायाभियोगशून्यानां प्रलापोयमऽद्वैतवाद इत्युपेक्षणीयः । तत् सिद्धमऽविकल्पस्य प्रत्यक्षस्य विशेषविषयत्वम् ।

अपरे तु स्वलक्षणमात्रगोचरं निर्विकल्पकमिच्छन्ति । तदपि प्रतीतिविरुद्धम्–प्रतीयते हि संमुग्धाकारं वस्तु सहसैव, यत् पश्चाज्जातिद्रव्यगुणक्रियानामभिः पञ्चधा सविकल्पकेन विकल्प्यते–गौरयम्, दण्ड्ययम्, शुक्लोयम्, गच्छत्ययम्, डित्थोयम्, इति । तत्र निर्विकल्पकमनेकाकारं वस्तु संमुग्धं गृह्णाति, सविकल्पकं त्वेकैकाकारं जात्यादिकं विविच्य विषयीकरोति ।

ऽग्रिमग्रन्थः । दूषणमुपसंहरति । तस्मादिति । उपपादितमर्थं निगमयति । तत्सिद्धमिति ।

मतान्तरमनुवदति । अपरेत्विति । स्वलक्षणं–क्षणिकवस्तुमात्रम् । दूषयति । तदपीति । निर्विकल्पके जात्यादेरपि

ननु षष्ठोपि विकल्पोस्ति–तदेवेदमिति, तत्कथं पञ्चधा विकल्प इत्युच्यते ?, न त्वयं जातिविकल्पो व्यक्तिप्रत्यभिज्ञा हीयम्, न संज्ञाविकल्पः–अनवगतसंज्ञानामपि भावात् । तिर्यञ्चोपि ह्यद्य जाताः स्वमातरं प्रथममुपलभ्य क्षणान्तरे पुनरुपलभमानाः सैवेयमिति शब्दानुवेधशून्यमेव प्रत्याभिजानन्ति, तस्मादियं षष्ठी कल्पनेति पञ्चविधत्वानुपपत्तिः ।

उच्यते–इयमेवास्माभिर्नामकल्पनेत्युच्यते । तथा हि–डित्थोयमिति तावद् गौरयमितिवत् गवात्मना डित्थात्मना वस्तु विकल्प्यते, न दण्डीतिवत् तत्सम्बन्धितया, मत्वर्थानुपादानात् । तत्र न डित्थशब्दो जातिवदर्थस्यात्मा अत्यन्ताभिन्नत्वाद् यतस्तेनैवार्थोनुरज्येत । तदेतदेवं विज्ञेयम्–डित्थशब्देन तद्वाच्यं पूर्वावगतं डित्थमुपस्थाप्य तदात्मना पुरस्थितोऽर्थो विकल्प्यते–डित्थोयमिति ।

किमुक्तं भवति ? योसावस्माकं डित्थः सोयं पुरस्थितो नान्य इति, सेयं व्यक्तिप्रत्यभिज्ञैव पञ्चमी कल्पना । सा च शब्दविदां नामरूषितैव भवतीति नामविकल्पनेति व्यवह्रियते । एतेन यदाहुः–" डित्थोयमित्यऽशब्दाकारस्यार्थस्य शब्दाकारेण विकल्पनादप्रमाणं सविकल्पकम् " इति तदपि निरस्त-

---

संमुग्धाकारेण प्रतीतेः स्वलक्षणमात्रगोचरत्वं प्रतीतिविरुद्धमित्यर्थः । पञ्चधेत्युक्तिमसहमानः शङ्कते । नन्विति । परिहरति । उच्यते इति । अत्रैव मतान्तरमुपन्यस्यति । एतेनेति । अशब्दरूपाणामेव भावानां सविकल्पकज्ञाने शब्दाकारेण निरूप्यु-

म्। न ह्यत्र शब्दाकारेणार्थः प्रतीयते किं तु पूर्वावगतार्थस्मरणमात्रे शब्दस्य व्यापारः, तेन च स्मृतेनार्थेन तादात्म्येन पुरःस्थितार्थविकल्पनात्। आह च-

"यदा तु यादृशः पिण्डः पूर्वं शब्दात् प्रतीयते।

तादृशस्मरणे हेतुः शब्दस्तत्र यथार्थता" (श्लो. सू. ४ श्लो. २२६) इति।

तस्मान्नामविकल्पेपि जात्यादिवन्नास्त्यऽतद्रूपारोपः। किं पुनर्जात्यादिभिर्विकल्प्यते ?, द्रव्यम्। किं पुनरिदं द्रव्यं नाम ?, पृथिव्युदकतेजोवायुप्रभृति।

माणत्वात् भवति पारूप्ये मिथ्यात्वमित्यर्थः। निरासे कारणमाह। नहीति। तदुक्तम्—

" न शब्दाभेदरूपेण बुद्धिरर्थेषु जायते।

प्राक् शब्दात् यादृशी बुद्धिः शब्दादपि हि तादृशी"(श्लो.वा.१७२)॥

अत्रैव वार्तिककृत्संमतिमाह। आह चेति। परमार्थतस्तु नाध्यासो नापि मिथ्यात्वमिति भावः। ननु गौरयमिति सामानाधिकरण्येन शब्दानुविद्धबोधात् तद्रूपसमारोपः स्यात्। अत्र ब्रूमः। यदि गोत्वादिरूपोऽर्थः सर्वदा शब्दाकारेणैव प्रतीयते तदा भेदा ऽभावात् कुतोऽध्यासस्तदभावे च मिथ्यात्वं दूरापास्तम्। भेदावगतौ तु सुतरामध्यासाभावः अतोभ्रान्त्यैवेयमध्यासकल्पना तद्वादिनां अर्थशब्दज्ञानेषु त्रिष्वपि समाननिर्देशस्य भ्रान्तिमूलस्य सम्भवात्, यथाऽऽहुः—

"शब्देनैव हि निर्देशो गृहीतेऽर्थेऽवगम्यते।

गौरित्येव च निर्देशो वाच्यतद्बुद्धिवादिनाम्" (श्लो.वा.१८२)॥

इदानीं मतान्तरनिराकरणेन रूपादिसङ्घातातिरिक्तं धर्मिणं स्थापयितुमाह। किं पुनरिति। चक्षुरादीनामिति। एत-

ननु रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम न किं चिदुपलभामहे । न च तस्योपलम्भकमस्ति, चक्षुरादीनां रूपादिष्वेवोपक्षीणत्वात् । गन्धरूपरसस्पर्शसंघातः पृथिवी, रसरूपस्पर्शसंघात आपः, रूपस्पर्शसंघातस्तेजः, शब्दस्पर्शसंघातो वायुः, एवं रूपादिसंघातभेदादेव पृथिव्यादिविभागो, न द्रव्यं नाम किं चिदिति सौगताः ।

तदयुक्तम्—आगमापायिषु रूपादिषु यदनुयायि-प्रत्यभिज्ञा जायते तद् द्रव्यम् । दर्शनस्पर्शनाभ्यां चास्य ग्रहणम्, प्रत्यभिज्ञा च—यथा बदरफलं श्यामावस्थायां रक्तावस्थायां च, यथा वा घटपिण्डकपालावस्थासु मृद्द्रव्यम् । अस्ति हि तत्र पिण्डावस्थाभेदे श्यामरक्तरूपभेदेऽपि द्रव्यप्रत्यभिज्ञा—मृदियं पिण्डावस्थामपहाय घटावस्था सञ्जाता, श्याममानं च त्यक्त्वा पक्त्वा सत्यऽरुणिमानं गृहीतवती, अनन्तरं घटावस्थामपहाय कपालिका जातेति । एवं तन्तुपटाद्यवस्थास्वपि द्रष्टव्यम् ।

ननु तन्तुपटादिषु द्रव्यान्तरोत्पत्तिरेवाभिमता, अन्यथा ह्यऽवयव्यऽपलापः स्यात्? । नाऽवयविनम-

---

दतिरिक्तद्रव्यमात्रबोधकषष्ठेन्द्रियस्याभावात् न द्रव्यसिद्धिरित्यर्थः । मन एव षष्ठमिन्द्रियमिति चेत् । न । तस्य स्वातन्त्र्येण बहिर्विषयव्यवस्थापनेऽसामर्थ्यात् । तदाहुः—

"क्षीणानि चक्षुरादीनि रूपादिष्वेव पञ्चसु ।
न षष्ठमिन्द्रियं तस्य ग्राहकं विद्यते बहिः" इति ॥

उपलम्भकाभावं परिहरति । दर्शनेति । अत्र वार्तिककृत्सं-

पन्नुमहे द्रव्यान्तरोत्पत्तिं तु नेच्छामः प्रतिपत्त्यभावात्। तन्तव एव हि संयोगविशेषादेकद्रव्यतामापद्यन्ते, अवयवी च भवन्ति, तादृशाश्च पटजातिं स्थौल्यं च बिभ्रत एकपटस्थूलबुद्ध्या गृह्यन्त इति लौकिकी प्रतिपत्तिः। अतो न द्रव्यस्य कदाचिदागमोऽपायो वा घटपटगवाश्वशुक्लरक्ताद्यवस्थानामेवागमापायौ। आह च—

"आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि यत्।
तद्धर्मि यत्र च ज्ञानं प्रागधर्मग्रहणाद्भवेत्" (श्लो. वा. १५२) इति। तथा "यादृशमस्माभिरभिहितं द्रव्यं तादृशस्यैव हि सर्वस्य गुण एव भिद्यते न स्वरूपम्" इति।

तत्सिद्धं द्रव्यम्। तच्च जात्यादिभिः पञ्चधा सविकल्पकेन विभज्यते। अतः सविकल्पकम-

---

मतिमाह। आह चेति। आविर्भावतिरोभावधर्मकेषु रूपादिषु यदनुयायि तद्धर्मि यथाऽग्निसंयोगप्रच्यावितप्राग्रूपः समुपजातरूपान्तरश्च घटः स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानस्तदतिरिक्तो धर्मी। ननु रूपादीनामग्रहणे तस्यानवभासात् कथं तदतिरेकसिद्धिः। नैवं। धर्माग्रहणेऽपि क्वचित् धर्मिप्रतीतेः। दृश्यते च प्रदोषे शुक्लाग्रहणेऽपि बलाकापङ्क्तिः। उपपादितमर्थं निगमयति। अत इति। ननु विस्फारितेऽपि चक्षुषि शब्दसम्बन्धस्मरणोत्तरकालं पूर्वगृहीतानुसन्धानेन चोत्पद्यमानत्वात् अनक्षजत्वेनाप्रत्यक्षत्वं अनुभूते च वस्तुन्यभ्रष्टसंस्कारस्य जायमानत्वाच्च स्मृतित्वं सविकल्पकस्य। सत्यम्। तथापीन्द्रियार्थसन्निकर्षेणापरोक्षप्रतिभासतया चोत्पद्यमानत्वात् प्रत्यक्षत्वमप्याह-

पि प्रत्यक्षम्, तत्पूर्वकं चानुमानादीति सिद्धं तेषामप्यनिमित्तत्वम् ।

इति प्रत्यक्षसूत्रम् ॥

तं, नापिस्मृतित्वम् पूर्वतोऽप्यधिकार्थप्रतिभासनात्। तथा हि पूर्वकालविशिष्टः प्रतिपन्नोऽपीदानीं वर्तमानकालतया गृह्यते स एवायं देवदत्त इति यथा सामान्यप्रत्यभिज्ञायामपि पूर्वमन्यव्यक्तिगतत्वेन ग्रहणमासीत् इदानीमन्यव्यक्तिगतत्वेनानुभूयते । यद्यपि पूर्वेद्युरनवगतमपरेद्युरवगम्यते तथाऽपि निर्विकल्पलक्षणेनावगतं सविकल्पकलक्षणेनावगम्यत इत्यधिकार्थत्वम् । यथाऽऽहुः—

"स्मर्येते शब्दसम्बन्धौ मा भूत् प्रत्यक्षता तयोः ।
तदप्रत्यक्षभावेन न त्वर्थस्यापि वार्यते ॥
गृहीतमपि गोत्वादि स्मृतिस्पृष्टं च यद्यपि ।
तथापि व्यतिरेकेण पूर्वबोधात् प्रतीयते ॥
व्यक्तिकालादिभेदेन तत्रास्त्यवसरो मितेः"(श्लो.वा.२३३)।

वस्तुतस्तु यथा ह्यालोकमनःसापेक्षतायामपि निर्विकल्पकस्याक्षजत्वं नापैति, तथा सविकल्पकस्यापि स्मरणसापेक्षतायामक्षजत्वं नापैति नापि मिथ्यात्वं भवतीति तत्त्वम् । अतोलिङ्गलिङ्गिसामान्ययोस्तत्सम्बन्धस्य च सविकल्पकप्रत्यक्षवेद्यत्वादुपपन्नमनुमानादीनां तत्पूर्वकत्वमित्युपसंहरति । तत्पूर्वकं चेति । अधिकरणं त्वेवम् । धर्मो विषयः प्रत्यक्षादिभिरपि गम्यते चोदनयैवेति सन्देहः प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वेन प्रमेयावभासकत्वात् धर्मस्य प्रमेयत्वात् प्रत्यक्षादिभिरपि गम्यते इति पूर्वः पक्षः धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रविषयत्वात् अनुमानादेश्च तत्पूर्वकत्वात् नोदनयैव गम्यत इति सिद्धान्तः ॥४॥

(पञ्चमं धर्मे वेदप्रामाण्याधिकरणम्)

सू० औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥ *

उक्तं प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वम् । तत एव तन्मूलपुरुषवचनस्याप्यनिमित्तत्वम् । एवं तर्हि शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षयैव प्रामाण्यदर्शनात् तदभावे तस्याप्यप्रामाण्यादभावगम्यत्वमेवायातं धर्मस्येत्याशङ्कानिराकरणाय चोदनायाः प्रामाण्यमु-

---

औत्पत्तिकस्तु—त्वात् ॥ ५ ॥

ननु प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वोपपादनेनार्थाच्चोदनैव धर्मे प्रमाणमित्यवधारणस्य सिद्धत्वात्किमुत्तरसूत्रेणेत्याशङ्क्य शङ्काविशेषनिराकरणार्थत्वं दर्शयितुमाह । उक्तमिति । ननु पौरुषेयस्यानिमित्तत्वे चोदनायाः किमायातमत आह । एवमिति । ननु लोकप्रसिद्धेरेव धर्माधर्मयोरवगतिसम्भवात्कथमभावगम्यत्वोक्तिः यदाह भगवान् वेदव्यासः—

"इदं पुण्यमिदं पापमित्येतास्मिन् पदद्वये ।
आचण्डालं मनुष्याणामल्पं शास्त्रप्रयोजनम्" ॥

---

* शब्दस्य—वेदघटकपदस्य अर्थेन सह सम्बन्धः—शक्तिरूपः औत्पत्तिकः—स्वाभाविकः नित्य इति यावत् । अतः तस्य—धर्मस्य ज्ञानं—ज्ञानसाधनं करणेल्युट् । अनुपलब्धे—प्रत्यक्षादिप्रमाणैः, उपदेशः अव्यतिरेकः—अर्थाव्यभिचारी दृश्यते, अत इतरानपेक्षत्वात्—प्रत्यक्षाद्यनपेक्षत्वात् तत्—विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणं बादरायणाचार्यस्याऽनुमतमिति सूत्रार्थः ।

च्यते । सत्यम्—लोके प्रमाणान्तरमूलानां प्रामाण्यम्, अतन्मूलानां चाप्रामाण्यं दृश्यते, न त्वेवमपि सापेक्षं प्रामाण्यं किं तु स्वत एव । अनाप्तवाक्यस्य त्वऽप्रामाण्यं न मूलविरहात् । किं तु दुष्टमूलतया, शब्दस्य दुष्टत्वात्स्वाभाविकस्य प्रामाण्यस्याऽपवादात्।

अपौरुषेये तु वेदे यद्यप्याप्तप्रणीतत्वं नास्ति त-

नन्वेवं पुण्यपापपदप्रमाणको धर्म इत्युक्तं भवति न लोकप्रमाणकः । मैवम् । तत्प्रयोगस्यैव लोकायत्तत्वादयमनुपालम्भः । नचाप्रमाणं लोकप्रसिद्धिः ब्राह्मणादिजातिविवेकस्य तदधीनत्वात् सकलशब्दार्थावधारणस्य च तदायत्तत्वात् अतो निषिद्धेऽपि प्रत्यक्षादौ नाभावः शङ्कितव्यः । सत्यमेवैतत् । प्रसिद्धेरेव तु प्रत्यक्षादिमूलान्तरनिषेधेन निर्मूलत्वमाशङ्क्य समूलताऽत्र प्रदर्श्यते । न च प्रसिद्धिः प्रत्यक्षादिवत्स्वत एव प्रमाणं, स्मरणं हि प्रसिद्धिशब्देनोच्यते तच्च प्रत्यक्षादिमूलमेव । अव्यवस्थिता च प्रसिद्धिः । नास्तिका ह्यहिंसामेव धर्ममाहुः । अन्ये तु प्राजापत्यादिकं तपः पीडात्मकत्वात्परपीडावदधर्म एवेत्याहुः । आर्यास्तु विधिनिषेधप्रमाणकौ धर्माधर्मौ साङ्गिरन्ते । एवं परस्परविगानात्स्वतोऽप्रमाणमेव प्रसिद्धिः । नाप्यार्यप्रसिद्धेर्धर्मं प्रति प्रामाण्यं विगानादिति वाच्यम् । तस्य शास्त्रप्रामाण्यासिद्ध्युत्तरकालीनत्वात् । तथा च वक्ष्यति "शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वा"दिति[1] । अतो ऽभावगम्यत्वानिराकरणाय चोदनाप्रामाण्यमुपपादनीयम् । यथाहुः—

"तस्माद्भाववक्तृस्थौ धर्माधर्मौ न शक्नुयात् ।
चोदना चेत्समुद्धर्तुं ग्रस्तौ तेनैव पश्यताम्"(श्लो.वा.सू.२।८)इति॥

प्रामाण्यमेव वक्तुं भूमिमारचयति । सत्यमिति । अपौरुषे-

[1] जै० सू० १ अ० ३ पा० ९ सू० ।

थापि प्रामाण्यस्य तदपेक्षाऽभावादनाप्तस्पर्शनिमित्तदोषाभावाचाऽनपोदितं प्रामाण्यं भवति । त्रेधा ह्यत्र पुरुषानुप्रवेशः–पदपदार्थसम्बन्धद्वारेण, वाक्यवाक्यार्थसम्बन्धद्वारेण, ग्रन्थस्यैव वा भारतादिवत् पौरुषेयत्वात् । न त्वेतत् त्रयमप्यस्ति । पदपदार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वमत्रौत्पत्तिकशब्देनोक्तम्, वाक्यार्थस्य च पदार्थमूलत्वं वेदस्य चाऽपौरुषेयत्वमुपरिष्टाद्वक्ष्यते । न च साक्षाद्बाधकमस्तीत्यव्यतिरेकशब्देनोच्यते । अनुपलब्धार्थत्वाच्च नानुवादलक्षणमप्रामाण्यमस्तीति "अर्थेऽनुपलब्धे" इत्यनेनो-

यत्वमुपपादयितुमाह । त्रेधा हीति । सूत्रं योजयति । पदेति । नित्यत्वमत्र स्वाभाविकत्वं शब्दार्थयोर्नित्यः सम्बन्धो न समयलक्षण इत्यर्थः । अनेन कारणदोषाभाव उक्तः । तस्याऽग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य ज्ञानं–निमित्तं यस्मादयमुपदेशः । ननु ज्ञानमुपदेश इति ज्ञानोपदेशशब्दार्थयोर्भिन्नार्थत्वात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः उपदेशोहि शब्द उच्यते ज्ञानं चार्थावगमः । नच शब्द एव ज्ञानं भवति । यदाह भाष्यकारः "उपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणम्" (शा० भा० । नैष दोषः । एतस्य भावसाधनत्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः स्यात् करणसाधनस्त्वसौ । करणे ल्युट् ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानं ज्ञापकं प्रमाणमिति यावत् । ततश्चायमर्थः उपदेशः–सविधिकं वाक्यं धर्मे ज्ञानं–प्रमाणमिति । एतेनानुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं निराकृतम् । तदुक्तम्––

"उपदेशोहि भवति ज्ञानं तस्येति योग्यता ।
ज्ञायते येन तज्ज्ञानमेकाधिकरणत्वतः" (श्लो.वा.९) ॥

अव्यतिरेकशब्देन बाधकप्रत्ययनिरासः । चकारात् संश-

क्तम् । एतच्च विशेषणत्रयमुपाददानेन सूत्रकारेण कारणदोषबाधकज्ञानरहितमऽगृहीतग्राहि ज्ञानं प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं सूचितम् ।

यस्य, अर्थेऽनुपलब्धे इत्यनुवादत्वं निरस्यति, अतस्तच्चोदनाख्यं प्रमाणमेवानपेक्षत्वात्, न ह्येवंसति प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यं अनाप्तप्रणीते हि वाक्ये प्रतिपत्तुः प्रमाणान्तरसंवादेन प्रामाण्यमाप्तप्रणीते तु तत्प्रमाणान्तरापेक्षा, चोदनायां त्वपौरुषेयत्वेनोभयापेक्षा नास्तीत्यनपेक्षत्वादित्युक्तम् । यथाहुर्वार्तिककाराः—

"स्वप्रत्ययान्तरापेक्षा स्यादनाप्तनरोक्तिषु ।
आप्तोक्तिषु परापेक्षा नोभयं चोदनासु तदिति"(श्लो.वा.१६७) ॥

बादरायणग्रहणं तु पूजार्थम् । बादरायणस्याप्येतन्मतमित्यर्थः । पिण्डितार्थं दर्शयति । एतच्चेति । ननु ज्ञानशब्देनैव प्रामाण्यमुपदेशस्योक्तमतस्तत् प्रमाणमिति व्यर्थम् । सत्यम् । नानेन तस्यैव पुनः प्रामाण्यमुच्यते, किन्तु निरपेक्षत्वेन कार्ये ऽर्थे शब्दस्य यत् प्रामाण्यं तत् स्वत इति नानर्थक्यम् । यथाऽऽहुः —

"औत्पत्तिकगिरा दोषः कारणस्य निवार्यते ।
अबाधोऽव्यतिरेकेण स्वतस्तेन प्रमाणता ॥
सर्वस्याऽनुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा" (श्लो. वा. ५ सू० श्लो ११) इति ।

अनुपलब्ध इत्युपदेशाख्यप्रमाणविषयविशेषणम् । प्रत्यक्षादयस्तूपलब्धेष्वपि प्रवर्तन्त इतिभावः । सर्वग्रहणं चोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाविध्यभिप्रायम् । ननु "चोदनालक्षणोर्थो धर्म" इति चोदनाप्रामाण्यं प्रतिज्ञातं "तस्य ज्ञानमुपदेश" इत्युपदे-

नन्वेवं धारावाहिकेषूत्तरेषां पूर्वगृहीतार्थविषयकत्वादप्रामाण्यं स्यात् । तस्मात् 'अनुभूतिः प्रमाणम्' इति प्रमाणलक्षणम् । स्मृतिव्यतिरिक्ता च प्रतीतिरनुभूतिः । स्मृतिश्च संस्कारमात्रजं ज्ञानमभिधीयते । मात्रग्रहणं च संस्कारसध्रीचीनेन्द्रियजस्य प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतित्वप्रसङ्गेनाप्रामाण्यं मा प्रसाङ्क्षीदित्येवमर्थम् । तदेवम्-संस्कारातिरिक्तकारणजन्यं ज्ञानं प्रमाणमित्युक्तं भवति । तदिदं स्वप्नदर्शने तावदव्यापकम्, संस्कारमात्रजस्यापि ज्ञानस्य स्वरूपे कर्तरि च प्रामाण्यमिष्टं भवताम् ।

अथ स्मर्तव्यापेक्षयैव स्मृतेः स्मृतित्वं तद्विषयसंस्कारजत्वात्, स्वरूपकर्त्रपेक्षया त्वनुभूतिरेव, अतः सिद्ध्यति प्रामाण्यमित्युच्यते ? एवं तर्हि मात्रग्रहणमनर्थकम्, प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वानुभूतांशापेक्षयैव स्मृतित्वात् । तत्र चाप्रामाण्यमिष्टमेव, यत्र स्वंशे प्रामाण्यं तत्रानुभूतिरेव सा ।

शस्य साधितमित्यसम्बद्धमिव । मैवम् । उभयोरेकार्थत्वात् । उक्तं च—

"चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन" श्लो.वा.११) इति ।

अर्थेऽनुपलब्ध इत्येतदाक्षिपति । नन्विति । उपलब्धार्थविषयस्यापि लोके प्रामाण्याङ्गीकारादिति भावः । किं तर्हि प्रमाणलक्षणमित्यपेक्षायामेकदेश्यभिमतं लक्षणं दर्शयति । तस्मादिति । दूषयति । तदिदमिति । तस्यापि ज्ञानस्य तेनात्मांशस्वात्मांशयोः प्रामाण्याङ्गीकारादित्यर्थः । अतिव्याप्तिमाह ।

किं चानुवादानाम्—"य एवं विद्वान् पौर्णमासीम्" इत्यादीनामपि संस्कारमात्रजत्वाभावात् प्रामाण्यं स्यात् । भवतु इति चेत् ?, न, लोकविरोधात् । तथा लौकिकमपि वाक्यं वक्तृज्ञानानुमितेऽर्थेऽनुवादकतया प्रवर्तमानं प्रमाणं स्यात् । न चैतदिष्टं भवताम्—असंनिकृष्टग्रहणमनुवादानां शास्त्रत्वानिवृत्त्यर्थमित्यङ्गीकरणात् ।

अथाऽनपेक्षं प्रमाणम्=यत्स्वविषये प्रमाणान्तरं नापेक्षते तत् प्रमाणम् । अनुवादानां तु पुरोवादसापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति ? । एवं तर्हि लौकिकं वाक्यमप्यनुमितेऽर्थेप्रवर्तमानमनुमानस्य शङ्कानिराकरणमात्रौपयिकत्वादर्थप्रतिपादने तदपेक्षाऽभावात् प्रमाणं स्यात् ।

तथाऽनुमानस्य प्रामाण्यं न स्यात्, तद्धि नियमग्रहणमपेक्षते । न च गृहीतमर्थं मात्रयाऽप्यधिकं गृह्णा-

---

किंचेति । वाक्यत्वादिष्टमेव प्रामाण्यमित्यभिप्रायेणाह । भवत्विति । अनिष्टत्वे नियामकमाह । असन्निकृष्टेति । शास्त्रं शब्दविज्ञानादित्यत्रेत्यर्थः । निराकरोति । एवमिति । अनुमितेऽप्यर्थे प्रवर्तमानं प्रमाणं स्यात् अत्र हेतुः स्वार्थप्रतिपादने प्रमाणान्तरापेक्षाभावात् । नन्वनुमानमपेक्षत इत्याशङ्क्याह । अनुमानस्येति । अनुमानं तु वाक्यस्य निर्मूलत्वशङ्कानिराकरणमात्र एवोपयुज्यते न त्वर्थप्रतिपादने तदपेक्ष्यत इत्यर्थः । नन्वनुमानस्य स्वसिद्ध्यर्थं नियमग्रहणापेक्षा न तु स्वार्थप्रतिपादन इत्याशङ्क्याह । न चेति । यद्यपि मतान्तरेऽनुमानस्याधिकार्थविषयत्वं तथापि तन्मते नास्तीत्यर्थः । अतोऽस्मदुक्तमेव

तीति भवतां दर्शनम् । पीतशङ्खज्ञानमप्यनुभूतित्वा-त् प्रमाणं स्यात् । इष्टमेवेति वदतो लोकविरोधः । तस्माद् 'यथार्थमगृहीतग्राहि ज्ञानं प्रमाणम्' इति वक्तव्यम् । धारावाहिकेष्वप्युत्तरोत्तरेषां कालान्त-रसम्बन्धस्यागृहीतस्य ग्रहणाद् युक्तं प्रामाण्यम् ।

सन्नपि कालभेदोऽतिसूक्ष्मत्वान्न परामृष्यत इति चेत् ? अहो सूक्ष्मदर्शी देवानाम्प्रियः । यो हि समा-नविषयया विज्ञानधारया चिरमवस्थायोपरतः सोऽन-न्तरक्षणसम्बन्धितयाऽर्थं स्मरति । तथा हि—किमत्र घटोऽवास्थित इति पृष्टः कथयति—अस्मिन् क्षणे मयो-पलब्ध इति । तथा प्रातरारभ्यैतावत्कालं मयोपल-ब्ध इति । कालभेदे त्वगृहीते कथमेवं वदेत् । त-स्मादस्ति कालभेदस्य परामर्शः । तदाधिक्याच्च सि-द्धमुत्तरेषां प्रामाण्यम् ।

ननु यथार्थतापि चेत् प्रमाणलक्षणम्, उष्णजल-

लक्षणं न्याय इत्युपसंहरति । तस्मादिति । उत्तरोत्तरेषां—ज्ञाना-नाम् । चोदयति । सन्नपीति । कालस्य परोक्षत्वात्प्रत्यक्षधर्मस्य तन्तुनभस्संयोगवदप्रत्यक्षत्वात्तद्भेदस्यापरामर्श इति भावः । कालभेदे त्विति । अयमाशयः नास्माकं वैशेषिकादिवदप्रत्यक्षः कालः किन्तु प्रत्यक्ष एवाऽस्मिन् क्षणे मयोपलब्ध इत्यनुभवात् । अरूपस्याप्याकाशवत्प्रत्यक्षत्वं भविष्यति, नहि रूपिप्रत्यक्ष-मस्माकं प्रत्यक्षलक्षणं, किन्तु संविदेव परोक्षापरोक्षनिर्भासा जायमाना इदं प्रत्यक्षमिदमप्रत्यक्षमिति विभजते विस्फारिता-क्षस्य तु भवत्येवोत्तरोत्तरक्षणसंभिन्नावभास इति । प्रमाण-लक्षणेऽव्याप्तिं शङ्कते । नन्विति । इष्टापत्त्या परिहरति ।

ज्ञानमप्रमाणं स्यात् । इष्टमेवैतत् । ननु लोकविरोधः स्यात् ?, स्याद् यद्यऽयथार्थतां जानन्त एव लौकिकाः प्रामाण्यं मन्वीरन् । ते तु यथार्थतामेवैतस्य मन्यमानाः प्रामाण्यमऽभ्रान्तत्वं च मन्यन्ते । ये त्वयथार्थतां जानन्ति ते नैव प्रामाण्यं मन्यन्ते, नाप्यऽभ्रान्तताम्, तस्मान्नास्ति विरोधः ।

पीतशङ्खज्ञानस्यापि स्मृतित्वाभिमानादनुभूतित्वापरिज्ञानादप्रामाण्यं मन्यन्ते, अतो ऽस्माकमपि नास्ति विरोध इति चेत् ?, तदयुक्तम्—न हि लौकिकाः शुक्तिरजतज्ञानेऽपि स्मृतित्वं मन्यन्ते न तरां पीतशङ्खज्ञाने । तस्मात्सूक्तम्—"अर्थे ऽनुपलब्धे" इति ।

इष्टमिति । विरोधं परिहरति । स्यादिति । इदानीमनेनैव न्यायेनैकदेश्यपि स्वमते लोकविरोधपरिहारं शङ्कते । पीतशङ्खेति । ये त्वनुभूतित्वं जानन्ति ते तु प्रामाण्यमेव मन्यन्त इति नास्ति विरोध इत्यर्थः । परिहरति । तदिति । यत्र प्राभाकरमते शुक्तिरजतज्ञाने स्मृतित्वं सम्भाव्यते तत्रापि न लौकिकानां स्मृतित्वाभिमानः किमु वाच्यं पीतशङ्खज्ञाने इत्यर्थः । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । अत्र सूत्रकारेण चोदनोपदेशशब्दाभ्यां विधिराश्रितस्तत्प्रयोजनं न पश्यामः । न तावत्साध्यसाधनभावावगमः विधिं[1] विनाप्याख्यातेषु साध्यसाधनभावावगमोपपत्तेः । आख्यातप्रत्ययोर्हि करोत्यर्थरूपां भावनामवबोधयति, सा च साध्यसाधनभावमन्तरेण नोपपद्यते । यथा हि लोके ओदनं पचतीत्युक्ते पाकौदनयोः साध्यसाधन-

---

१ तदुक्तम् वाक्यान्तरे समर्थेपि किमर्थं विधिराश्रितः । साध्यसाधनसम्बन्धः सर्वाख्यातेषु विद्यते ॥

सम्बन्धबुद्धिरेवं स्वर्गकामोयजेतेत्यतोऽपि यागेन स्वर्गः सिद्ध्यतीति गम्यते एव, आख्यातप्रयोगस्य च सर्वत्र भावात् तेन विना च साकाङ्क्षस्य वाक्यस्य स्वार्थपर्यवसानाभावात् । अथ तस्याः साध्यसाधनमात्रेणोपपत्तेः स्वर्गस्यैव साध्यत्वं यागस्य च साधनत्वमित्ययमर्थो विधिं विना न सिद्ध्यतीत्युच्येत । तन्न । स्वर्गकामोयजेतेत्यत्र स्वर्गयागाभ्यामन्विता भावनाऽवगम्यते तत्र स्वर्गस्येष्यमाणत्वेना ऽवगमात्साध्यत्वमेव युक्तम्, यागस्य तु योग्यत्वात्सन्निधेश्च तत्साधनत्वमिति नास्ति विधेः प्रयोजनम् । अथोच्येतानुष्ठितो यागादिर्धर्मो न चानुष्ठानं प्रवर्तकादृते सम्भवति अतः प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विध्याश्रयणमिति । तदपिन । तत्प्रयोजनार्थिनं इच्छयैव तत्र प्रवृत्तिसिद्धेः अनिष्टेषु विधिशतेनाप्यप्रवृत्तेः इतिकर्तव्यतांशेऽपि करणोपकारकत्वज्ञानात्प्रवृत्तिः । नाप्यधर्मवर्जनार्थो विधिः प्रतिषेधादेव नञस्तत्सिद्धेः । श्रूयमाणोऽपि विधीरागादिलक्षणामेव प्रवृत्तिमनुवदेत् यद्धननं कुर्यादिति । ननु विधायकः स्यात् एषा हि तत्र वचनव्यक्तिः यद्धन्यात्पिबेद्वा तन्नेति । अविधायकत्वे युक्तिकलापस्तात्पर्यटीकायामवगन्तव्यः । अतोऽनर्थको विधिप्रामाण्यप्रतिपादनग्रहोऽपौरुषेयः शब्दो धर्मे प्रमाणमित्येतावदेव वक्तव्यम् । उच्यते । यदुक्तं समभिव्याहारादेव स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभाव इति । तन्न । यजेतेतिपदश्रुत्या समभिव्याहाररूपवाक्यबाधेन भाव्यांशे धात्वर्थस्यैव निवेशनात्, विधौ तु सति समानप्रत्ययोपात्तविध्यवरुद्धा भावना विधेः प्रवर्तनाशक्तिरक्षार्थं विप्रकृष्टमपि पुरुषार्थरूपं स्वर्गादि फलं भाव्यत्वेन गृण्हाति यागं

---

१ सर्ववाक्येषु चाख्यातं तेनाकाङ्क्षानिवर्तनात् ।

२ प्रवृत्तिसिद्धिरिच्छातः प्रतिषेधात्तु वर्जनम् ।

च साधनत्वेनेति श्रेयःसाधनत्वेन यागादेर्धर्मत्वसिद्धिर्विधेः प्रयोजनम् । यथाऽऽहुः—

"विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते ।
श्रुतस्वर्गादिबाधेन धात्वर्थः साध्यतां व्रजेत् ॥
विधौ तु तमतिक्रम्य स्वर्गादेः साध्यतेष्यते ।
तत्साधनस्य धर्मत्वमेवं सति च लभ्यते" (श्लो. वा. १.५) ॥

ननु भावनासामर्थ्यादेव पुरुषार्थस्य भाव्यत्वसिद्धिः पुरुषप्रयत्नरूपा हि सा, न ह्यपुरुषार्थे चेतनस्य प्रयत्नः सम्भवति, पदश्रुत्या च यागस्य तत्साधनत्वावगतिरिति किं विधिना । मैवम्, प्रयत्नस्येच्छायोनित्वे तस्याश्च श्रेयःसाधनत्वज्ञानाधीनत्वात् तज्ज्ञानस्य च विधिं विनाऽनुपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन ।

अत्रेदमुच्यते—यदुक्तं विधौ सति पुरुषार्थः साध्यो लभ्यत इति तदनुपपन्नम् । विध्यनिरूपणात् । तथाहि—लिङादिशब्दविशेष एव विधिस्तद्व्यापारातिशयो वा कोऽपि) तदर्थभेदो वा । नाद्यः आप्ते हि बुद्धिपूर्वकारिणि प्रवर्तके भवति प्रवृत्तिविषयव्यापारस्य फलवत्त्वाध्यवसायः शब्दस्त्वचेतनोऽस्मिन् प्रवर्तयत्यपि न पुरुषार्थप्रतिलम्भः । नहि प्रबलपवनाभिहतो गर्ते निपतन् फलं लभते । किञ्च प्रमाणानां प्रमेयोपदर्शनात् अन्यत्र व्यापारो न दृष्टचरः प्रत्यक्षं हि रूपादीनुपदर्शयति । ननु प्रवर्तयति शब्दोऽपि प्रमाणमतस्तदपि न प्रवर्तयेत् । प्रवर्तकत्वेन च प्रमाणानां वैफल्यं नोपपद्येत उपादानमात्रस्यैव फलत्वापातात् । कण्टकादिषु प्रत्यक्षेषु प्रवर्तमानो जिहासन्नपि तान् गृह्णीयात् । प्रयोगश्च शब्दो न प्रवर्तकः प्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादिवत् शब्दस्य च प्रवर्तकत्वे नित्यत्वात् सर्वदैव प्रवृत्तिप्रसङ्गः सम्बन्धज्ञानाद्यपेक्षा च नस्यात् कारकाणां तथापेक्षाभावात् । अत एव

न शब्दव्यापारोपि विधिः। अस्तु तर्हि लिङादीनामभिधेय एवाभिधाख्योव्यापारोविधिः। मैवम्। कार्यान्वियस्य तस्याभिधेयत्वानुपपत्तेः। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दाभिधेयत्वाभ्युपगमात्। अभिधानोपगमे चानवस्थापातात् विशेषहेतोरभावाच्चाऽभिधामात्रस्य प्रवर्तकत्वप्रसङ्गः अनभिधेयत्वे त्वशब्दार्थस्य भावनासमभिव्याहारानुपपत्तिः। अस्तु तर्हि कार्यरूपोऽर्थभेदोविधिः तस्य च प्रमाणान्तराऽगोचरत्वेन चोदनामात्रविषयत्वात् अपूर्वत्वं, कालत्रयविपरिवर्त्यर्थगोचराणि प्रमाणान्तराणि, कार्यं त्वपरामृष्टकालभेदं स्वप्रमाणादवगम्यते। कालत्रयापरामर्शादसदेव कार्यमापद्येत इति चेत्। न। कालेनैकान्तात्, नहि कालः कालान्तरावच्छिन्नो, न च नास्ति, कालान्तरावच्छेदे त्वनवस्था स्यात्, कार्यमेव च मनसि विपरिवर्तमानं नियुङ्क्त इति साम्येन नियोग उच्यते। ननु नियोक्तृव्यापारो नियोगो न च वेदे नियोक्ताऽस्ति अपौरुषेयत्वात् शब्दस्या ऽनियोक्तृत्वात्। मैवम्। तस्य व्यापारत्वानङ्गीकारात् अदूरविप्रकर्षेण तु नियोगादिपदप्रयोगः। कथमनन्यगोचरे कार्यात्मनि व्युत्पत्तिः तदभावे वा कथं शब्दात्प्रतिपत्तिः। सत्यमेतत्, तथाऽपि लिङादीनां सकलेतरशब्दविलक्षणः कोऽपि महिमा यदविदितसमया अपि स्वार्थं गमयन्तीति कल्प्यते। अथ वा कार्यमात्रे सङ्केतग्रहो योग्यतया च वेदे कार्यविशेषावगतिरिति न किञ्चिदनुपपन्नम्। अतः कार्यमेव विधिरित्याचार्याः प्रतिपेदिरे। प्रेषणादीनां तु वेदे व्यभिचारात्। एवं तर्हि इष्टाभ्युपायता लिङादीनामर्थो भविष्यति प्रवृत्तौ तस्य सर्वत्राऽव्यभिचारात् प्रवृत्तिहेतुत्वेन तस्यैव प्रवर्तनारूपत्वात् अतस्तदेव लोकवेद-

साधारणं चोदनोपदेशादिशब्दवाच्यं लिङादीनामर्थ इति युक्तम्। एतच्चायुक्तं प्रतीतिविरोधात् लिङादिश्रवणानन्तरं प्रवर्तनाया एवावगमात् नेष्टाभ्युपायत्वावगमः। नन्विष्टाभ्युपायतैव प्रवर्तना? नेति ब्रूमः "तरतिमृत्यु"मित्याद्यर्थवादादपि तदवगतेस्तत्रापि विधित्वप्रसङ्गः। ननु यागेनेति तृतीयया विधौ साधनत्वावगतिर्नार्थवादे तदभावात्। स्यादेवं यदि यागेनेति तृतीया श्रूयेत विधेरेवायं महिमा यदतृतीयान्तोऽपि याजिः करणतया निर्दिश्यते। किंच इष्टाभ्युपायो यागः यागेन स्वर्गः सिद्ध्यतीत्यादौ विधित्वप्रसङ्गः स्पष्टमेवेष्टाभ्युपायत्वावगमात् अनन्तरं नैवमपि यागस्वर्गयोः साध्यसाधनसम्बन्धसिद्धिः नियोगो हि तदा साध्यो न च साध्यद्वयमेकत्र समवैतीत्यादिना नियोगविचारः प्रस्तावितः सोऽनुपयुक्तत्वादस्माभिरुपेक्षितः।

अनन्तरं यथावार्तिकमेवानुसन्धास्यामः एवंहि वार्तिककृता भावार्थाऽधिकरण उक्तं लिङादिशब्दानां पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापारोऽभिधात्मिका "भावना विधि"रित्यादिना वार्तिकानुसारेण विधिस्वरूपं निरूपितं सुचरितमिश्रैस्तदेवास्माभिः सङ्क्षिप्यते। द्वे किल भावने मीमांसकाः सङ्गिरन्ते शब्दात्मिकाऽर्थात्मिका चेति। तत्रार्थात्मिका स्वर्गादिफलकर्मिका यागादिधात्वर्थकरणिका स्ववाक्यप्रकरणान्यप्रकरणानारभ्यवादस्मृतिलोकाचारप्राप्ततत्तदितिकर्तव्यतावती तत्र तत्र सिद्ध्यतीति। शब्दात्मिका तु लिङादिशब्दानां प्रयोजकानां प्रयोज्यपुरुषकर्मिका अभिधासम्बन्धज्ञानकरणिका अर्थवादोदितप्राशस्त्येतिकर्तव्यतावतीति विवेकः। शब्दव्यापाररूपाप्यभिधा शब्दात्मिका व्यापारतद्वतोरनतिरेकात् द्रव्यमेव हि पूर्वावस्थातः प्रच्युतं परावस्थामप्राप्तं पूर्वापरीभूतं

व्यापारशब्दवाच्यं, भावना हि लिङादिभिरभिधीयमाना न स्वरूपमात्रेण वर्तमानापदेशवदभिधीयते । किं तर्हि ? कुर्यादिति प्रवृत्तिविषयतया, अतो लिङादीनामभिधा पुरुषकर्मिकेत्युच्यते । उक्तं च—"पुरुषं हि वदन्ति भावये" दिति । लिङादिश्रवणानन्तरं प्रवृत्तिहेतुप्रत्ययः सर्वस्य भवतीत्यविवादं प्रवृत्तिहेतुस्वरूपे तु विप्रतिपत्तिः तत्र सम्भावितानामन्येषां प्रवृत्तिव्यभिचारित्वात्प्रमाणान्तरागोचरे च प्रवृत्त्यहेतोरुत्पत्त्यसम्भवात् अभिधेयप्रत्ययवतो न्नीयमानस्वरूपं लिङादीनामभिधानमेव प्रवृत्तिहेतुरिति युक्तं स एव प्रवर्तना पुरुषप्रवर्तकत्वात् । लिङादिव्यापारोपि सन् अभिधेयप्रत्ययहेतुत्वादभिधेय इत्युच्यते । यतः प्रवृत्तिदर्शनं तद्व्यापारः प्रवर्तना प्रवृत्तिहेतुत्वात् । न च शब्दान्तरेभ्यः प्रवृत्तिरुपलभ्यते ऽतो न तदभिधा सुप्रवर्तनात्वप्रसङ्गः । यत्तु कार्योन्नेयत्वादनभिधानमुक्तं तन्न । भावनावगतिरूपस्य कार्यस्य वर्तमानापदेशेष्वपि प्रसङ्गात् । प्रवर्तेऽहमिति ज्ञानं तु प्रवर्तनाज्ञानोत्तरकालीनं न तदुन्नायकं अतोऽनन्यप्रमाणकत्वादुपपन्नमभिधेयत्वमभिधायाः । नापि व्युत्पत्तिविरहः प्रवृत्तिहेतुत्वेनैवार्थापत्तितस्तदवगमात् तथा हि—यत्र तावल्लिङादिभ्यः प्रवृत्तिरुपलभ्यते तत्र मया प्रवर्तितव्यं इत्यन्तः सङ्कल्पात्मा लिङ्वृत्तिविशेष उन्नीयते । अप्रवर्तमाना अपि लिङ्श्राविणः प्रवर्तस्वेति मामयमाहेति वक्तारं निर्दिशन्ति । तेनावगम्यते प्रवृत्तिहेतुरभिहितो लिङा स च नर्ते व्यापारात्सिद्ध्यति एतदेवास्यानन्यप्रमाणकत्वं यत्प्रतिपत्तिगम्यत्वेन[1] शब्दादवगम्यते । ननु प्रवर्तनास्वरूपमेवाऽन्यतो नावगतं येन व्युत्पत्तिविरहश्चोद्येत, न चाभिधा

१ यत्प्रतिपत्तिकाले न शब्दादृतेऽवगम्यते । इति पु० पा० ।

नाभिधीयत इति मन्तव्यम् । अभिधाशब्दवदुपपत्तेः । यदेव हि शब्दश्रवणानन्तरं बुद्धौ विपरिवर्तते तदभिधेयम् । उक्तं च "लिङादिभ्यः प्रवृत्तिहेतुरवगम्यते, न च लिङादीनामभिधानव्यापारादन्यः प्रवृत्तिहेतुः शक्यो निरूपयितु"मिति । नाप्यनवस्था तदभिधानस्य शब्दादप्रतीतेः प्रवर्तनामात्रस्यैव प्रतीतेः । नापि लिङादिस्वरूपाभिधानापत्तिः स्वयमेव तद्व्यापारस्य वैलक्षण्यात्, अतो लिङादीनामभिधा प्रवर्तना सोऽयं विधिः । आह च—

" अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादय " इति ।

तदनेनैव रूपेण विधिना सम्बद्धा भावना प्रवृत्तिविषयतयाऽवगता फलवत्तया निश्चीयते तथा ऽवगता चाऽनुष्ठीयते फलवत्ता च विधिशक्तिमवसीदन्तीमुत्तभ्नाति । सागरं तरेदित्यादौ तु सन्नपि लिङ्व्यापारो निर्वाहिकायाः फलवत्ताया अभावात् न निर्वहति । तदभावश्चानाप्तवाक्यत्वात् । वेदे त्वपौरुषेयत्वान्न पुरुषदोषशङ्कापीत्युपपन्नम् । विधौ तु तमतिक्रम्येति ।

सुचरितमिश्रनिरूपितविधितत्त्वमिदं मयाऽत्र सङ्क्षिप्तम् ।
वार्तिकराणकटीकाविरोधपरिहारस्तु संचिन्त्यः ॥

वार्तिकटीकाद्यनुगुणं तु विधितत्त्वमस्माभिरर्थवादाधिकरणे निरूपणीयम् ।

अधिकरणं त्वेवम् । विधिरबोधको बोधको वेति संशयः अलौकिके धर्मे विधेः शक्तिग्रहणासम्भवात् अबोधकत्वं, ततश्चाप्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः । यथा प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेणाऽप्रसिद्धार्थस्य मधुकरशब्दस्य भ्रमरे सङ्गतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते तथा कारीर्यावृष्टिकामो यजेतेत्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकभावनायां विधेः सङ्गतिं

वृत्तिकारस्त्वन्यथेदं वर्णयांचकारेत्येवमादिनोपवर्षमतेन "तस्य निमित्तपरीष्टिः" इत्येवमादिसूत्रत्रयमन्यथाकृत्वा व्याचष्टे भाष्यकारः, तत्र निमित्तसूत्रेण तावत् प्रतिज्ञातस्य चोदनाप्रामाण्यस्य परीक्षाऽपदेशेन स्वतः प्रामाण्यं हेतुरित्युच्यते।

प्रसिद्धानि हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि तदन्तर्गतं च शास्त्रम्, अतस्तदपि प्रसिद्धमेव। न च प्रसिद्धस्य प्रमाणस्य प्रामाण्यमन्येन परीक्षितव्यम्, स्वत एव तस्य स्वविषयोपस्थापनसामर्थ्यात्। यदि च परीक्ष्येत ततो येन परीक्ष्येत तस्याप्यन्येन परीक्ष्येत तस्याप्यन्येनेत्यनवस्था स्यात्। तस्मात्प्रसिद्धत्वात् प्रामाण्यस्य चोदनापि प्रमाणमिति।

गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषोऽवगच्छति तस्मान्नाबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यम्। नापि संवादापेक्षा स्वतःप्रामाण्याऽभ्युपगमात्। नापि मिथ्यात्वादिरूपं सूत्रोक्तयुक्तेरिति॥

अत्र भगवता वृत्तिकारेण "तस्य निमित्तपरीष्टि"रित्येवमादिसूत्रत्रयमन्यथा व्याख्यातं, तच्च व्याख्यानं वृत्तिकारस्त्वित्यादिना ग्रन्थेन भाष्यकृता दर्शितं ग्रन्थकारोऽपि तद्दर्शयितुमाह। वृत्तिकारास्त्विति। उपवर्षमतेन सूत्रत्रयमन्यथाकृत्वा व्याचष्टे भाष्यकारः केन ग्रन्थेनेत्यपेक्षायां वृत्तिकारस्त्वित्यादिना भाष्यग्रन्थः पठितः। निमित्तसूत्रव्याख्यानं तावद्दर्शयति। तत्रेति। एतच्च सूत्रं नञर्थाध्याहारेण व्याख्यातं न परीक्षितव्यं निमित्तं प्रत्यक्षादीनि हि प्रसिद्धानि प्रमाणानि तदन्तर्गतं चेदं शास्त्रं अतस्तदपि न परीक्षितव्यमित्यस्मिन् व्याख्याने सू-

ननु न ज्ञानमुत्पन्नमित्येवाऽर्थतथात्वमध्यवसातुं शक्यम्–प्रसिद्धतरस्यापि प्रत्यक्षस्याऽयथार्थस्योत्पत्तिदर्शनात्, यथा–शुक्तिकायां रजतमिति प्रत्यक्षमेवाऽयथार्थम् । न, शुक्तिकायां रजतज्ञानस्य प्रत्यक्षाभासत्वात् ।

किं पुनराभासाऽसंकीर्णं प्रत्यक्षलक्षणम् ? । तद्दर्शयति—"तत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम्"– यदाभासं विज्ञानं तेनेन्द्रियाणां संप्रयोगे यद्विज्ञानं तत् सत्प्रत्यक्षम् । तत्सतोर्व्यत्ययादाऽऽभासाऽसंकरसिद्धिः । तादिति चाऽव्ययं तृतीयान्तं तेनेत्यर्थे ।

न्यार्थः । प्रत्यक्षसूत्रमवतारयितुं परिचोदयति । नन्विति । परिहरति । नेति । यत्प्रत्यक्षं न तद्व्यभिचरति, यद्व्यभिचरति न तत्प्रत्यक्षमिति भावः । अयथार्थत्वशङ्का च परीक्षायां हेतुः सा चैवंरूपे प्रत्यक्षे न सम्भवत्येवातो युक्तमेवापरीक्ष्यत्वमिति भावः । एतदेव प्रश्नपूर्वकं सूत्रेणोपपादयति । किं पुनरिति । सूत्रं व्याचष्टे । यदिति । ननु सत्सम्प्रयोग इत्यत्र तच्छब्दाश्रवणात् तेनेन्द्रियाणामिति व्याख्यानमनुपपन्नं तत्राह । तत्सतोरिति । ननु व्यत्ययकल्पनायामपि नास्ति निर्वाहः ईदृशं यत्तत्सत्प्रत्यक्षमपि पुनस्तच्छब्दापेक्षाया विद्यमानत्वात् । नैष दोषः । व्यत्ययस्याध्याहारोपलक्षणत्वात् । उक्तं च "यद्वाध्याहारकल्पनेति" । अन्यस्यैव वाऽयं तच्छब्दस्याध्याहार इति भट्टोम्बकः । द्वयोरपि तत्सतोरत्राध्याहारः । तत्राभासमानाकारपरामर्शार्थोऽध्याहृतस्तच्छब्दः । अपरश्च प्रत्यक्षस्वरूपपरामर्शार्थः । सत्सम्प्रयोगे इत्यत्र पठितः सच्छब्दस्तद्विशेषणार्थं

नन्वऽसत्यपि व्यत्यये नास्ति संकरः—'इन्द्रियसंप्रयोगजं ज्ञानं प्रत्यक्षम्' इत्येतावदेव वक्तव्यम्, न हि शुक्तिकायां रजतज्ञानमिन्द्रियसंप्रयोगजम्। किं तर्हि? इन्द्रियसंप्रयोगाच्छुक्तिशकलं रजतसाधारणेन भास्वरत्वादिरूपेण गृहीतम्, असाधारणं तु शुक्तिकात्वमिन्द्रियदौर्बल्यादऽगृहीतम्, अनन्तरं च संस्कारोद्बोधाद्रजतं स्मृतम्, ततः स्मृतरजतात्मना शुक्तिव्यक्तिर्दोषवशाद् गृह्यते, अतो नेन्द्रियसंप्रयोगजं रजतविज्ञानमिति नातिप्रसङ्गः।

प्रणाड्याऽस्तीन्द्रियसंप्रयोगजत्वमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तत्संप्रयोगजत्वमिति विशेषणं वक्तव्यमिति चेत्? तन्न, न हीह यथाकथंचित्संप्रयोगजन्यत्वं लक्षणम्, किं तु साक्षात्तज्जन्यत्वम्। यदि च यथाकथंचिदित्याश्रीयेत ततो विशेषणे सत्यप्यतिव्याप्तिमल्लक्षणं स्यात्—आराद्ग्निमध्यक्षयतो यदौष्ण्यविषय-

---

एव, अध्याहृतस्तु शोभनार्थः इति विवेचनीयमिति सुचरितमिश्राः। नन्वाभासलक्षणाकथनात् न प्रत्यक्षतदाभासविवेकः शक्यते कर्तुम्। न। ईदृशं प्रत्यक्षमित्युक्ते ऽर्थादनीदृशं प्रत्यक्षाभास इति ज्ञातुं शक्यत्वात्। प्रयोजनाभावेन व्यत्यासमाक्षिपति। नन्वसत्यपीति। अत्र शङ्कते। प्रणाड्येति। आक्षेपवादी परिहरति। तत्रेति। आक्षेपमुपसंहरति। अत इति। परिहरति। सत्यमिति। कुतस्तर्ह्यतिप्रसङ्गोऽत आह। पीतेति। शुक्तिरजतज्ञान एव चातिप्रसङ्गनिवारणार्थो व्यत्यय इत्याह। अपि चेति। उपपादितमर्थं निगमयति। तस्मादिति। अत्राह किं पुनरयथार्थं ज्ञानं न तावच्छुक्तौ रजतमिति। नात्र-

शुक्ती रजताकारेण भासते किन्तु ज्ञानद्वयमेवैतत् । तथाहि—शुक्तिस्तावत्पुरोवर्तिनी रजतसाधारणेनात्मना गृह्यते । अनन्तरं च सदृशदर्शनोद्बोधितसंस्काराद्दोषवशात्प्रमुष्टतदवमर्शात् रजतमिति स्मृतिर्भवति। तद्गोचरयोश्च गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्दोषवशादेव भेदकधर्मानवधारणं भेदाग्रहादेव च विभ्रमव्यवहारो, न पुनरस्याऽन्यथाभानात् । किञ्च शुक्तिगोचराया रजतधियः किं निबन्धनमिति विपरीतख्यातिवादी वक्तव्यः न तावदिन्द्रियं प्राप्यकारित्वात्, असन्निहितरजतप्राप्त्यसम्भवात् अतोग्रहणकारणाभावात्स्मृतिरेवेदं, अस्ति च स्मृतेः कारणं पूर्वानुभवप्रभाविता भावना । ननु तत्तांशपरामर्शाभावात् स्मरणमपि नोपपद्येत । मैवम् । अनुभूतविषयत्वमात्रेण तदुपपत्तेः । तदितिपरामर्शस्य तत्राप्रयोजकत्वात् । अतोग्रहणस्मरणयोरुभयोरपि यथार्थत्वात् यथार्थाऽयथार्थविभागो ऽनुपपन्नः, साङ्ख्यस्याप्ययमेव पक्षः ।

अत्र ब्रूमः—

उभयोश्चेद्यथार्थत्वं न भ्रान्तिः क्वापि सिद्ध्यति ।
स्मरामीत्यग्रहो भ्रान्तिरितिचेत्तन्न युज्यते ॥

अयथार्थं ज्ञानं भ्रान्तिरिति हि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । भाष्यकारोऽपि "यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति-प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य" (शाब. भा.) इति । यदपि विवेकाऽग्रहणादयथा व्यवहार इति । तदतिमन्दम् । अग्रहणस्य ग्रहणाभावरूपस्य तेनानङ्गीकारात् कस्य भ्रान्तिशब्दवाच्यता स्यात् । स्मरामीत्युल्लेखशून्यं स्मरणमेवाग्रहणमिति चेत् । न । स्मृतिमात्रस्य तथात्वापातात् । नहि स्मरन् भ्राम्यतीत्युच्यते । अपिच कोऽयं नियमो यत्स्मृतरजतस्त-

दर्थी शुक्तावेव प्रवर्तते नान्यत्र। यदि तु तामेव रजततया जानीयात् ततस्तत्र प्रवर्तेत इति युक्तम्। सादृश्यदर्शनात्तत्रैव प्रवृत्तिरिति चेत् तर्हि तत्सदृशमिति प्रतीयान्न रजतमिदमिति। नहि गवा सदृशं गवयं जानन्तो गौरयमिति व्यवहरन्ति। यदि च शुक्तावप्रसक्तं स्वतन्त्रमेव रजतं स्मर्यते कथं तर्हि नेदं रजतमिति प्रतिषेधः प्राप्त्यभावात्। ननु नात्र किञ्चिद्बाध्यते किन्त्वनवगतो विवेको ऽवगम्यते—नेदं रजतमिति शुक्तेर्विविक्तं रजतमित्यर्थः। एतच्चालौकिकमेव व्याख्यानं उपेक्षणीयम्। अतो ऽन्यदन्याकारतया प्रसक्तं बाध्यत इति युक्तम्। कथमसन्निहितं ज्ञानोत्पादकमिति चेत्। प्रत्यक्षप्रमाणस्यायं धर्मो नाभासस्य। कथमन्यसंयुक्तमिन्द्रियमन्याकारज्ञानस्य हेतुरिति चेत्। दोषवशादिति ब्रूमः। दोषस्यैव मिथ्याज्ञानकारणत्वात्। दृश्यते हि स्वप्ने मनोदोषादवर्तमानस्याऽपि वर्तमानवज्ज्ञानं, अत आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षोऽसत्सु दोषेषु सम्यग्ज्ञानहेतुः सत्सु तु शुक्तौ विपरीतज्ञानकारणमिति यथार्थायथार्थविवेकः।

योगाचारस्तु बुद्धिस्थस्य रजतादेः शुक्त्यादावारोप इत्याह। तदसत्। पुरोवर्तित्वेन रजतस्य बाधे ऽहं रजतमिति स्यात् इदन्ताबाधे च निरधिष्ठानभ्रमापत्तिः। असदेव रजतमारोप्यत इति माध्यमिकाः। तन्न। निरुपाख्यानस्यापरोक्षाभासगोचरत्वानुपपत्तेः। अनिर्वचनीयमारोप्यत इति वेदान्तिनः। तदपि न। तादृशे वस्तुनि प्रमाणाभावात्। असतो ऽप्रतीतिः सतश्च बाधानुपपत्तिरेव प्रमाणमिति चेन्न। देशान्तरगतस्यात्रारोपेण तस्यान्यथाप्युपपन्नत्वात्। ननु शुक्तिरजततादात्म्यमत्र प्रतीयते। न च तदन्यत्रास्ति अतो ऽनिर्वचनी-

मनुमानं तदपि प्रत्यक्षं स्यात्, प्रणाड्येन्द्रियसंप्रयोगजत्वात् संप्रयुक्तविषयत्वाच्च, अस्ति ह्यौष्ण्यस्येन्द्रियसंप्रयोगः संयुक्तसमवायलक्षणः । तस्मादवश्यं साक्षात्संप्रयोगजत्वं लक्षणमित्यङ्गीकर्तव्यम्, अतः शुक्तिरजतवेदनेऽपि व्यभिचाराभावादनर्थकस्तत्सतोऽर्थत्ययः ।

सत्यम्—साक्षात्संप्रयोगजत्वं लक्षणम्, सत्यं च शुक्तिरजतज्ञानेपि नातिप्रसङ्गः, पीतशङ्खद्विचन्द्रादिज्ञानेऽवतिव्याप्तिः स्यात् साक्षात्संप्रयोगजत्वात् । अपि च स्मृतेन रजताकारेण यत् संनिहितस्य शुक्तिशकलस्य तादात्म्यग्रहणं तदऽनुपरतेन्द्रियव्यापारस्य भवत् साक्षात्संप्रयोगजमेवापरोक्षत्वात् । तस्मादाभासनिवृत्त्यर्थस्तत्सतोऽर्थत्यय इति सूक्तम् । भाष्ये त्वाभासप्रदर्शनार्थं शुक्तिकारजतज्ञानोदाहरणमित्यनवद्यम् ।

तत्संप्रयोगजत्वाऽतत्संप्रयोगजत्वे कथं विविच्येते? । उच्यते—ज्ञानस्वरसादेव विषयस्य तथात्वमध्यवसीयते, तदन्यथात्वं तु कारणदोषज्ञानादऽर्थान्यथात्वज्ञानाद्वाऽवगन्तव्यम् । अतो यत्र प्रयत्नेनान्विष्यमाणोऽपि कारणदोषो बाधकज्ञानं वा नोपलभ्यते तत्प्राम-

---

यमेवाङ्गीकर्तव्यम् । नैवम् । इदमंशरजतांशतादात्म्यस्यान्यत्रापि सद्भावात् । अतोऽन्यत्र सतोऽन्यत्राऽरोपोऽन्यथाख्यातिरेवेति सिद्धो विपर्यासः ।

प्रमाणतदाभासविवेकं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति । कथमिति ।

णम्, इतरच्चाऽप्रमाणम् । चोदनार्थज्ञानस्य तूभया-भावात् सिद्धं प्रामाण्यम् ।

इत्यौत्पत्तिकसूत्रम् ॥ ५ ॥

"ननु सर्व एव निरालम्बनः" (शाब.भा.) इत्यादिना पूर्वोक्तहेतुद्वयनिमित्तमिथ्यात्वाक्षेपेण शून्यवादी प्रत्यय-विवेकोपपादनफलमाह । चोदनेति ॥ ५ ॥

अत्र भाष्यकारेण "ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत्प्रत्यय" इत्याद्याक्षेपपुरस्सरं "जाग्रतो बुद्धिः सुपरिनिष्ठिता कथं विपर्येष्यती" ति बाह्यार्थसद्भावः प्रतिपादितः । तस्य प्रकृतविचाराऽसङ्गतिमनुपयोगं चाशङ्क्य समाधातुमाह । नन्विति । कारणदोषो बाधकज्ञानं चेति पूर्वोक्तहेतुद्वयं, तदाक्षेपात्प्रकृतविचारसङ्गतिः । सर्वस्यापि मीमांसाप्रपञ्चस्य बाह्यार्थाश्रयत्वात् तत्सद्भावप्रतिपादनं प्रयोजनवदेवेति भावः । यथाऽऽहुः—

"कर्मभ्यः फलसम्बन्धः पारलौक्यैहलौकिकः ।
सर्वमित्याद्ययुक्तं स्यादर्थशून्यासु बुद्धिषु ॥
तस्माद्धर्मार्थिभिः पूर्वं प्रमाणैर्लोकसम्मतैः ।
अर्थस्य सदसद्भावे यत्नः कार्यः क्रियां प्रति" (श्लो.वा.नि.वा.४)॥

निरालम्बनवादी बाह्यार्थमपलपति ज्ञानं स्वीकुरुते शून्यवादी तु ज्ञानस्याप्यभावमभिप्रैतीति विवेकः । उक्तं च—

"तत्रार्थशून्यं विज्ञानं योगाचाराः समाश्रिताः ।
तस्याप्यभावमिच्छन्ति ये माध्यमिकवादिनः ॥
तत्र बाह्यार्थशून्यत्वं तुल्यं तावत् द्वयोरपि" (श्लो.वा.नि.वा.१५) इति।

ननु बाह्यार्थाभावेऽपि संवृतिसिद्धमर्थमङ्गीकृत्य बौद्धाना-

मिव धर्माधर्मोपदेशौ घटत एव । तदुक्तं—

" द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशनाः ।

लोक संवृतिसत्यञ्च सत्यं च परमार्थत" (लङ्कावतार) इति ।

एतच्चाद्वैतवादिभिरपीष्टमेव बाह्यप्रपञ्चमिथ्यात्वनिरूपणात् । एतच्चायुक्तम् । सत्यद्वयासम्भवात् । नहि संवृतेः सत्यत्वमस्ति संवृतिशब्दस्य मिथ्यापर्यायत्वात् सत्यशब्दसमभिव्याहारानुपपत्तिश्च । अतो यः सत्यभेदो बौद्धैराश्रितः द्विविधं सत्यं संवृतिसत्यं परमार्थसत्यं चेति सोऽनुपपन्नः । न चायं सत्यशब्दः संवृतिपरमार्थयोः साधारणोऽक्षशब्दवत् विरोधात् । अत एव न गवादिवत्सामान्यशब्दोऽपि, समानानां हि भावः सामान्यं, न च तत्परस्परविरोधिनोः सम्भवति नहि धर्माधर्मयोर्धर्मत्वमधर्मत्वं वा एकं सामान्यं भवति । तदुक्तम्—

"संवृतेर्नतु सत्यत्वं सत्यभेदः कुतोऽन्वयम् ।

सत्या चेत्संवृतिः केयं मृषा चेत्सत्यता कथम् ॥

सत्यत्वं न तु सामान्यं मृषार्थपरमार्थयोः ।

विरोधात् नहि वृक्षत्वं सामान्यं वृक्षसिंहयो"रिति(श्लो.वा.नि.वा.७)

यदप्युच्यते कल्पनामात्रकल्पितेन बाह्येन सर्वो लौकिको व्यवहारधर्म इति । तदप्यसत् । निर्वस्तुके जगत्यभिन्नस्य चिन्मात्रस्य कल्पनया भेत्तुमशक्यत्वात् । क्वचिद्भिन्नमेव किञ्चिद्रूपान्तरं कल्पनास्पदं भवति शुक्ताविव रजतरूपं, यस्य तु किञ्चिद्भिन्नमस्ति तत्केन रूपेण कल्प्यताम् । उक्तंच—

"कल्पनाऽपि ह्यभिन्नस्य नैव निर्वस्तुके भवेत्" (श्लो.नि.वा९)

ननु सत्यमसत्यं सांवृतं चेति त्रिविधं वस्तुतत्वमङ्गीकुर्मः तत्र सांवृतं नासत्यमेव व्यवहाराविसम्वादात् । नापि सदेव प्रमाणान्तरविरोधात् । अतो विधान्तरमेवेदमितियुक्त-

तिष्ठते । तथा हि—यत्र कारणदोषज्ञानं बाधकज्ञानं वा तत्र मिथ्यात्वम्, अन्यत्र सत्यत्वमिति व्यवस्था नोपपद्यते, सर्वज्ञानानां मिथ्यात्वात् । सर्वमेव हि ज्ञानमात्मांशपर्यवसितमऽनादिवासनावशादात्मानमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यन्मिथ्यैव ।

कथं पुनरात्मांशपर्यवसायित्वं गम्यते ?, अनुमानात्, बाह्ये च प्रवृत्त्यऽसामर्थ्यात् । यथा चासामर्थ्यं तथा वक्ष्यामः । संप्रत्यनुमानमुच्यते— स्तम्भा-

---

स्तदाश्रयो व्यवहारः । नैवम् । संवृतेर्मिथ्याज्ञानत्वेन वस्तुकल्पने सामर्थ्यासम्भवात्, अतो यत्परमार्थतो नास्त्येवेति निरूप्यते न तत्संवृत्त्या सद्रूपं भवितुमर्हति इति । यत्तु यावद्व्यवहारमविसंवादि तदस्त्येव परमार्थसत् न ह्यसतः सर्वदा व्यवहारहेतुत्वं सम्भवति । तदुक्तम्—

"तस्माद्यन्नास्ति नास्त्येव यत्त्वस्ति परमार्थतः ।
तत्सत्यमन्यन्मिथ्यैव न सत्यद्वयकल्पना" (श्लो.नि.वा.१०) ॥

स्वप्नवच्च बाह्यपदार्थाभ्युगमे स्वप्नादिभोगतुल्य एव शुभाशुभकर्मफलोपभोगो भवेत् । ततो ज्योतिष्टोमादौ नैव कश्चित्प्रवर्तेत स्वाप्निकसुखादिवच्च यदृच्छयैव कदाचिदुत्पत्तेः प्रवृत्तिवैयर्थ्यात् । उक्तं च—

"नहि स्वप्नसुखाद्यर्थं धर्मे कश्चित्प्रवर्तते ।
यादृच्छिकत्वात्स्वप्नस्य तूष्णीमास्येत पण्डितैः"(श्लो.नि.वा.१२)॥

अतः परमार्थफलप्राप्त्यर्थं बाह्यवस्तुव्यवस्थापनं प्रयोजनवदिति सिद्धम् ।

प्रत्यवस्थानं विवृणोति । तथा हीति । व्यवस्थानुपपत्तौ कारणमाह । सर्वेति । स्तम्भादिप्रत्यया इति । अत्र

दिप्रत्ययाः स्वांशमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यन्तो मिथ्याभूताः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् शुक्तिकारजतादिप्रत्ययवच्च । स्वप्नादिप्रत्यया हि यथाऽवगम्यमानबाह्यार्थाभावाद् देशान्तरकालान्तरवर्तिनां च संनिहितदेशकालतया प्रतिभासाऽसम्भवात् क्वचित् कदा चिदप्यसम्भवतां स्वशिरश्छेदादीनां स्वप्ने प्रतिभासादवश्यं स्वात्मानमेव बहिर्वद् गृह्णन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्जाग्रज्ज्ञानानामपि स्वांशपर्यवसायित्वान्मिथ्यात्वम् । इति प्राप्ते—

अभिधीयते— न तावत्स्वप्नादिप्रत्ययाः स्वांशावलम्बनाः, तेपि बाह्यार्थमेवान्यथा गृह्णन्तीति वक्ष्यामः । भवतु वा तत्रात्मख्यानं नैतावता नीलादिप्रत्ययास्तथा भवितुमर्हन्ति, तत्र हि नीलमिदं पीतमिदं स्तम्भोयं घटोऽयमित्येवमिदमाकारास्पदीभूतं बाह्यं नीलादि प्रत्यक्षेणावगम्यमानं न शक्यमनुमानेनाऽपह्नोतुम् । आत्मग्राहित्वे ह्यहं नीलमिति स्यात् ।

प्रत्ययमात्रस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनता दृष्टान्ताभावश्च स्यात् अतो जाग्रत इति पक्षविशेषणं कर्तव्यम् । अत्र साध्यं बाह्यानालम्बनत्वेन व्यवस्थाप्यं स्वांशालम्बनत्वस्य बौद्धेनाभ्युपगमादित्यभिप्रायेणाह । स्वांशमेवेति । मीमांसकाभिप्रायेण च व्यवयवोपन्यासः । सर्वज्ञाननिरालम्बनत्ववादिमते विपक्षाभावेन तत्र हेतोरवृत्तेः व्यतिरेकानुपन्यासः । समाधातुमुपक्रमते । इति प्राप्त इति । वक्ष्याम इति । शून्यवाद इत्यर्थः । अन्वारुह्यवादेनाह—भवत्विति । प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षे परिपन्थिनि तद्विरुद्धमनुमानमात्मानमेव न लभते वन्हौ शैत्यानु-

तदेवं प्रत्यक्षमेव बाह्यार्थमुपस्थाप्य तदपन्हव-प्रवृत्तस्यानुमानस्योदयं निरुणद्धि । स्वप्नादिषु तु बाधकेन ज्ञानान्तरेण बाह्यसद्भावनिराकरणाद् युज्येतात्मख्यातिः । न त्विह तथा बाधकमस्त्यऽन्यत् भवदुक्तादनुमानात् । न चानुमानमलं बाधितुमित्यु-

मानमिवेति भावः । एतदेव विवृणोति । यदिति । नत्विहेति । जाग्रत्प्रत्यत्यय इत्यर्थः । यदाह भाष्यकारः—

"स्तम्भ इति जाग्रतोबुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्यतीति" ।

सुपरिनिश्चितग्रहणं बाधकप्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् । अत एवस्तम्भादिप्रत्यया अनुमानाद्बलीयांसो भवन्तीति भावः। इत्युक्तं-प्रत्यक्षेण तदुत्पत्तिनिरोधादेव न बाधकमित्युक्तमित्यर्थः। अप्रमाणगृहीतस्यार्थस्य बाधो भवति गृहीतमात्रबाधे तु निरालम्बनाः प्रत्यया इति योऽयं भवत्पक्षः सोऽपि गृहीतत्वान्मिथ्या स्यात् ततश्चानुमाने पक्षाभावः । किञ्च निरालम्बनत्वेन विशिष्टाः प्रत्ययाः साध्यन्ते तत्र विशेषणविशेष्ययोर्यज्ज्ञानं तस्यापि निरालम्बनत्वात्तयोरप्रसिद्धिः ततश्चाप्रसिद्धविशेषणत्वमप्रसिद्धविशेष्यत्वमप्रसिद्धत्वं च दूषणम् । सालम्बनत्वे तु तेनैवानैकान्तिकत्वात् न प्रत्ययानामनालम्बनत्वसिद्धिः । तथा किमिदं निरालम्बत्वं धर्मिणो भिन्नमभिन्नं वा, अन्त्ये विशेषणत्वासम्भवः । आद्ये तद्भेदग्राहिणो ज्ञानस्य मिथ्यात्वान्न भेदसिद्धिः । स्यादेतत् वस्तुनि हि भेदाभेदादिविकल्पौ युक्तौ नावस्तुनि, नचालम्बनप्रतिषेधो वस्तुभूतः अतः किं तद्विकल्पेन । मैवम् । अवस्तुत्वेऽस्मान् प्रति तद्बोधनानुपपत्तेः। नह्यवस्तु बुद्धिविषयो भवति तद्विषयत्वे वा वस्तुत्वापातात् । अथाऽवस्तुनोऽपि वस्तुत्वं क-

क्तम् । दूषणसहस्रं चास्यानुमानस्य वार्तिके प्रपञ्चि-
तमित्युपरम्यते ।

एवमनुमाने प्रत्यक्षविरोधेन निराकृते 'प्रत्यक्षस्य

रूपयित्वा ऽनुमानव्यवहारः क्रियते प्रतिमायामिव देवतात्व
माराधनादिव्यवहारः । मैवम् । अत्यन्तासतः कल्पनायो-
गात् । अन्यत्र प्रसिद्धसद्भावं हि देवतात्वमन्यत्र कल्प्यते ।
अनालम्बनत्वं तु गगनकुसुमायमानं न कल्पनामर्हति ।
कल्पनाऽपि निरालम्बनत्वस्य ज्ञानरूपा तदुत्पत्तौ च व्या-
प्रियमाणं कथमवस्तु भविष्यति अर्थक्रियाकारित्वस्यैव वस्तु-
त्वात् ज्ञानोत्पादनस्याप्यर्थक्रियात्वात् । अत्रान्ये ऽपि पक्षसा-
ध्यहेतुदृष्टान्तदोषा "अग्राह्यत्वाच्च भेदेन" इत्यादिना ग्रन्थेन
वार्तिककृता दर्शिता इत्याह । दूषणेति । सहस्रशब्दोऽत्रा-
नेकसङ्ख्यवचनः सहस्राक्ष इतिवत् । अत्र

"प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरतस्तद्भिन्नमर्थरूपं नाम न किञ्चि-
दस्तीति" ।

तथा निराकारा च नो बुद्धिराकारवान् बाह्योऽर्थः स
हि बहिर्देशसम्बद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते"

इति पूर्वोत्तरभाष्यपर्यालोचनयाऽत्रापि बाह्यार्थसदसद्भा-
वचिन्तैव । उक्तं च—

"शून्यस्त्विति पुनः सैव निरालम्बनतोच्यत" इति ।

अतः " सर्व एव निरालम्बन " इत्यनेनैव गतत्वा-
त् पुनरुक्तमिदं "शून्य"स्त्वित्याशङ्क्य विचारस्वरूप-
भेदोपदर्शनेन परिहर्तुमाह । एवमिति । प्रत्यक्षबाह्यार्थनि-
राकरणपरस्यानुमानस्य स्वात्मांशग्राहकेण प्रत्यक्षेण विषय-
भेदे सति पूर्वोक्तः प्रत्यक्षविरोध एव नास्तीत्यभिप्रायः पुनः

बहिः प्रवृत्तौ सामर्थ्यं नास्ति' इत्येवं पूर्वोक्ताक्षेपेण "शून्यस्तु" (शाब.भा.) इत्यादिना स एव शून्यवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते । तदिहैवं चिन्त्यते– यदिदं नीलमिदं पीतमिदमिति नीलाद्याकारं वस्तु प्रथते तत् किं विज्ञानमेव तथा प्रथते ? किं वा बाह्यं वस्तु, ? इति । तदर्थमिदं विचार्यते– किं विज्ञानं प्रत्यक्षमुतानुमेयमिति, प्रत्यक्षत्वे सति निराकारस्य प्रत्यक्षग्रहणायोगात्, आकारस्य चैकस्यैव ग्रहणाद् गृह्यमाण आकारो ज्ञान एवावतिष्ठत इत्यर्थस्याऽगृह्यमाणत्वादसत्त्वमेव भवति । अनुमेयत्वे तु बाह्यार्थं विनाऽनुमानासंभवाद् बाह्यार्थसिद्धिः । तत्र–

ज्ञानमेवैवमाकारमात्मना प्रथते, कुतः ?– ।
नाऽप्रत्यक्षस्य तस्यास्ति प्रमाणान्तरतो गतिः ॥ ८ ॥

प्रत्यवस्थाने मूलम् । नन्वत्र सन्देह एव नास्ति सर्वत्र ग्रहणे परस्परविलक्षणत्रितयप्रतिभासनात्, नीलमिदमहं गृह्णामीत्यादिषु ह्यनात्मतया नीलादयः प्रतिभासन्ते न पुनर्नील एव केवलः स्वप्रकाशः तथा प्रतिभासाभावात् अतोऽनारभ्य एवायं विचार इत्याशङ्क्याह । तदर्थमिति । ज्ञानस्यैव ग्राह्यग्राहकसंवित्तिरूपेण प्रतिभासनात् निष्प्रमाणिका वहिरर्थकल्पनेत्यर्थः । यथोक्तं--

"अविभक्तोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यत" इति ॥

पूर्वपक्षं परिगृह्णाति । तत्रेति । ननु नीलमिदमित्यनात्मतया नीलादयोभासन्ते न तु नीलमहमिति अतो निष्प्रमाणिकैवेयं कल्पनेत्यभिप्रायेणाह । कुत इति । अत्राह । नेति । अयमा-

संवेद्यत्वाच्च नीलादेर्ज्ञानाकारत्वनिश्चयः ।
अर्थान्तरस्य च ग्राह्यलक्षणं न हि युज्यते ॥ ९ ॥

यो हि विज्ञानमप्रत्यक्षमिच्छति तस्य ज्ञानमेव न सिद्ध्येत् प्रमाणान्तरासम्भवात् । अनुमानमिति चेत्?, न, लिङ्गाभावात् । न तावदर्थो लिङ्गम्, विनापि तेन सुषुप्त्याद्यवस्थायामर्थसद्भावाभ्युपगमात् । अर्थव्यवहारो लिङ्गम्- स हि कादाचित्कं कारणं कल्पयतीति चेत्?, एवं तु प्राग्व्यवहाराज्ज्ञानप्रति-

शयः—नीलपीतादेर्ग्राह्यत्वमिति तावत्सर्वजनसिद्धं तत्र यदि विपर्ययज्ञानेष्विवात्मैवानात्मतयाऽवभासत इत्यङ्गीक्रियते तदानानेकादृष्टकल्पना भवति, अतिरिक्तग्राह्यकल्पनायां तु ग्राह्यत्वस्य ग्राहकं विनाऽनुपपत्तेस्तत्कल्पनाऽपीत्यनेकादृष्टकल्पना स्यादिति । ननु भवत्पक्षेऽप्येकस्यैव ज्ञानस्यानेकग्राह्यग्राहकशक्तिकल्पनात् अस्त्येव गौरवम् । सत्यमेवम् । तथा ऽपि त्वन्मते ग्राह्यग्राहकधर्मिद्वयकल्पना शक्तिद्वयकल्पना च । अस्मत्पक्षे त्वेकस्यैव शक्तिद्वयकल्पनाल्लाघवमित्यस्ति विशेषः । अप्रत्यक्षस्येति । ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वेऽन्यस्मादवगतात्तदवगन्तव्यं ततश्चानवस्था स्यात् प्रकाशस्वभावस्य च प्रकाशान्तरापेक्षानुपपत्तेः स्वप्रकाशमेवार्थसंवेदनमिति भावः । हेत्वन्तरमाह । संवेद्यत्वादिति । नीलोऽयमर्थो यस्मान्नीलाकारं ज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं वदन्तो लौकिका अपि ज्ञानाकारतामभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः । अर्थान्तरस्येति । यदि चायं ग्राह्योनीलादिर्विज्ञानस्याकारः स्यात् तदा तादात्म्यलक्षणसम्बन्धेन ग्राह्यग्राहकभाव उपपद्यते, भेदे तु सम्बन्धाभावेन ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तिरिति भावः । श्लोकार्थं विवृणोति । योहीति । व्यवस्थाहेतुं शङ्कते । हेतुत्वमिति ।

भासो न स्यात् । अव्यवहरन्नपि घटं पश्यन् 'जानेऽहं घटम्' इति ज्ञानमनुसन्धत्ते इति प्रतीतिसाक्षिकम् । अर्थधर्मो ज्ञानजन्मा लिङ्गमिति चेत् ?, न, तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् । अतीतानागतयोश्चार्थयोर्धर्माऽसम्भवादऽतीताद्यनुमाने ज्ञानासिद्धिर्न स्यात्, तस्मादवश्यं विज्ञानं प्रत्यक्षमेषितव्यम् । एवं च तस्यैवायमाकार इति निष्प्रमाणकोऽर्थः ।

किं च वेद्यत्वादपि नीलादेर्ज्ञानाकारत्वम्, नह्यऽनात्मनो नीलस्य पीतवद् वेद्यता सम्भवति । यदि चार्थान्तरं नीलं ततोऽस्य किंलक्षणं वेद्यत्वम् ? । यद्यऽर्थत्वलक्षणं स्यात्, सर्वं सर्वस्य वेद्यं स्याद् व्यवस्थाहेत्वभावात् । अथ हेतुत्वं व्यवस्थापकम्—य एवार्थो ज्ञानस्य हेतुः स एव वेद्यो नान्य इति चेत् ?, न, नेत्रादेरपि वेद्यत्वप्रसङ्गात् । सादृश्यं हेतुत्वं च विषयत्वं नीलार्थश्च नीलज्ञानेन सदृशो न नेत्रमिति चेत् ?, एवमपि समनन्तरप्रत्ययस्य हेतुत्वाद् विज्ञानत्वेन च सादृश्याद्विषयत्वं स्यात् ।

अथाऽसाधारणेन विषयाकारेण सादृश्यं विषयलक्षणम्—ज्ञानत्वं हि सर्वज्ञानसाधारणं नीलाद्याकारस्तु केषांचिदेवाऽसाधारणस्तेन तदाकारेण सादृश्यं विषयत्वम् ? । एवमपि धारावाहिकेषु पूर्वमुत्तरस्य विषयः स्यात्—उभयोर्नीलरूपत्वाद्धेतुत्वाच्च ।

एतदेव विवृणोति । य एवेति । परिहारं शङ्कते । सादृश्यं इति । दूषयति । एवमिति । समनन्तरः—पूर्वप्रत्ययः । अत्र विशेषं शङ्कते । अथेति । एतदपि निराकरोति । एवमपीति ।

स्यान्मतम्– न सादृश्यं विषयत्वं, किं तु यो ज्ञाने नीलाद्याकारविशेषसमर्पको हेतुः स विषयः, समनन्तरप्रत्ययस्तु न नीलाद्याकाराणां समर्पकः ?। तथा सति नीलज्ञानानन्तरं सर्वदैव नीलविज्ञानं स्यात्। तत्रैकस्मिन् सन्ताने नीलपीतादिविचित्राकारोदयो न स्यात् कारणाऽवैलक्षण्ये कार्यवैलक्षण्यायोगात् । नीलपीतादिविचित्रार्थसंनिधिविशेषकृतश्चायं विचित्राकारोदय इत्यर्थस्यैव ग्राह्यत्वम् ।

ननु कार्यभूतज्ञानसमये कारणभूतस्यार्थस्य क्षणिकत्वेनाऽतीतत्वात् कथं प्रत्यक्षग्राह्यत्वम् ?। एतदेवार्थस्य ग्राह्यत्वं यज्ज्ञानाकारार्पणक्षमहेतुत्वम । यथाहुः–

"भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् ?, ग्राह्यतां विदुः।
हेतुत्वमेव तद् युक्तं ज्ञानाकारार्पणक्षमम्" इति ।

यद्येवम् ? कस्यायमाकारो यो वर्तमानः प्रथते ?, यदि ज्ञानस्यैव–तर्हि अर्थस्याप्रथमानस्य सद्भावे ज्ञानं प्रति हेतुत्वे च किं प्रमाणम् ? । ज्ञानवैचित्र्यमेव, न हि तत्समनन्तरप्रत्ययमात्रात् सम्भवतीत्युक्तम् । एवं तर्ह्यनुमेयोऽर्थः कथं प्रत्यक्षग्राह्य इत्युच्यते ?।

सौत्रान्तिकमतमुत्थापयति । स्यादिति । किन्तु इति । वस्तुतो निराकारमेव ज्ञानं अर्थसम्बन्धी चायमाकारोबुद्ध्यारूढः प्रतीयते इति भावः । तथासतीति । आकारसमर्पकत्वे सतीत्यर्थः । चोदयति । ननु कार्येति । परिहरति । एतदेवेति । हेतुत्वमेवेति । ज्ञानाकारार्पणक्षमं हेतुत्वमेव ग्राह्यत्वं विदुरिति सम्बन्धः । पुनश्चोदयति । यद्येवमिति । उक्तरूपं यदीत्यर्थः । उत्तरमाह । ज्ञानेति । अस्मिन्पक्षे प्रत्यक्षग्राह्यत्वानुपपत्तिरिति शङ्कते । एव-

एतदेव हि प्रत्यक्षग्राह्यत्वमर्थस्य, यत् साक्षादाकार-समर्पणेन हेतुत्वम्, यस्तु परम्परया ज्ञानाकारसमर्पको हेतुश्च सोऽनुमेयः। तद् यथा—वन्हिस्वलक्षणं धूमस्वलक्षणतद्दर्शनतद्विकल्पप्रणाड्या वन्हिज्ञानं जनयदनुमेयम्। अत एव प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे, ज्ञानार्थयोर्भिन्नत्वात्। असति तादात्म्ये तदुत्पत्तिनिबन्धन एव ज्ञानादर्थनिश्चयः। तत्र साक्षादुत्पत्तौ प्रत्यक्षं प्रणाड्या त्वनुमानमिति द्वे एव विधे। अत एव विषयसादृश्यमेव प्रामाण्यं तदधीनत्वादर्थविशेषव्यवस्थापनस्य। न हि ज्ञानमित्येव नीलवेदनं भवति पीतादावपि तुल्यत्वात्। नीलिम्ना तु नीलवेदनसिद्धिः, यथाहुः—

"न हि संवित्तिसत्तयैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषादऽविशेषप्रसङ्गात्, तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं घटयेत्" इति।

तस्मात्साकारे विज्ञाने सिद्धमर्थस्य सत्त्वं ग्राह्यलक्षणं चेति सौत्रान्तिकाः।

अत्र वदामः—स्यादिदं ग्राह्यलक्षणं यद्यर्थस्याकार-समर्पकत्वे हेतुत्वे वा प्रमाणं स्यात्, न तु तदस्ति, समनन्तरप्रत्ययविशेषादेव विचित्राकारोदयसम्भ-

---

मिति। ज्ञानवैचित्र्येणैवानुमेयमित्यर्थः। समाधत्ते। एतदिति। वह्निस्वलक्षणं परम्परया वह्निज्ञानं जनयदनुमेयमित्यर्थः। तादात्म्यानङ्गीकारे सत्यसम्बन्धात् कथमर्थनिश्चय इति चेत् तत्राह। असतीति। तां संवित्तिं आविशत् सारूप्यमिति सम्बन्धः। तन्मतमुपसंहरति। इतीति। दूषयितुमुपक्रमते। अत्रेति।

वात् । तथा हि—त्वयापि हि स्वप्नावस्थायामसत्यप्यर्थसंनिधौ ज्ञानवैचित्र्यदर्शनादवश्यं समनन्तरप्रत्ययकृतत्वमङ्गीकर्तव्यम्, एवं चेज्जाग्रत्प्रत्ययानामपि तथैवास्तु किमऽर्थग्रहणेन ? अतो न हेतुत्वं ग्राह्यलक्षणम् ।

अथ ज्ञाननिबन्धनो यत्रोपादानादिव्यवहारः स विषय इत्युच्यते ?, तथा सति नीलज्ञानस्य नीलान्तर्गताः परमाणवो रसादयश्च विषयभावमश्नुवीरन्, उपादीयमानत्वात् ।

अथ द्रव्यस्यैवोपादानं न गुणानां रसादीनाम् ? । एवं तर्हि रूपस्यापि विषयत्वं न स्यात् । किं च सुखार्थः सर्वो व्यवहारोऽतो ऽनुभूते सुखे न कश्चित्सुखविषयो व्यवहारोऽस्ति, न च सम्भवति यतः सुखप्रतिबद्धव्यवहारानुगुण्यं तद्वित्तेः स्यात्, तथा घ्राणगृहीते गन्धे न कश्चिदुपादानादिव्यवहारोऽस्तीति कथं तस्य विषयत्वम् ? ।

ननु नोपादानमेव व्यवहारः शब्दप्रयोगस्यापि व्यवहारत्वात्, अतो नीलज्ञाननिबन्धनशब्दप्रयोगगोचरत्वान्नीलिम्नो विषयत्वम्, एवं सुखादेरपि ।

अत इति । समनन्तरप्रत्ययस्यापि विषयत्वापत्तेरित्यर्थः । प्रकारान्तरेण विषयत्वं शङ्कते । अथेति । परिहरति । तथेति । सुखस्योपादातुमशक्यत्वादिति भावः । यतः तद्वित्तेः—सुखज्ञानात् । सुखस्य उपादानादिव्यवहारानुगुण्यं स्यात् । तदभावे तु न विषयत्वमिति भावः । अन्यदप्याह । तथेति । विशेषं शङ्कते । नन्विति । निराकरोति । एवमिति । उभयरूपव्यवहाराङ्गीका-

एवमप्युपादानस्यापि व्यवहारत्वात्तद्विषयभूतानां परमाणूनां विषयत्वापत्तिस्तदवस्थैव।

किं च न शब्दप्रयोगवशेन ज्ञानस्य विषयनिरूपणं शक्यं विपरीतत्वात्। अर्थसम्बद्धशब्दप्रयोगो हि लक्षणं न शब्दमात्रप्रयोगः, प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वमेव हि शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽतो यदर्थविषयं ज्ञानं शब्दो जनयति स तस्य वाच्यः, अतो ज्ञानविषयनिरूपणपूर्वकं शब्दविषयनिरूपणं तदधीने तु तस्मिन् दुरुत्तरमितरेतराश्रयमापद्येत।

ज्ञानजन्यातिशयभाक्त्वमेव ग्राह्यत्वमिति चेत्?, नासावुपलभ्यते, न च सम्भवति भूतभाविष्यतोरित्युक्तम्।

अथ यत्संप्रयुक्तेन्द्रियजं ज्ञानं यद्व्याप्तलिङ्गजं वा स विषय इति मतम्?। ततो नेत्रजन्यस्य नीलज्ञानस्य स्पर्शो विषयः स्यात्, अस्ति च स्पर्शस्यापि रूपस्येव संयुक्तसमवायलक्षणः सम्बन्धो नेत्रेण। तथा गन्धलिङ्गस्य रसानुमानस्य रूपमपि विषयः स्यात्, रूपेणापि रसेनेव तस्य व्याप्तत्वात्। तस्माज्ज्ञानात्मकत्वमेव नीलादेर्विषयलक्षणमिति सिद्धं तादात्म्यम्।

सहोपलम्भनियमोऽपि ज्ञानार्थयोरनियमव्याप्तं भेदं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या प्रतिषेधन्नऽभेदमुपस्थापयति, भिन्नानां घटपटादीनामनियतसहोपलम्भत्वा

रेऽप्युक्तदोषानतिवृत्तिरित्यर्थः। वैपरीत्यं विवृणोति। अर्थेति प्रकारान्तरेण ग्राह्यत्वं शङ्कते। ज्ञानेति। अथेति। पक्षद्वयं चात्र प्रमाणद्वयाभिप्रायेण। उपपादितमर्थं निगमयति। तस्मादिति।

त् । न चाऽसिद्धो वेद्योपलम्भसमये वित्तेरुपलम्भ इति वाच्यम्, उत्तरकालं सहैव ज्ञानेन विषयस्मरणदर्शनात् 'ज्ञातो घटः' इति । न चाननुभूतस्य स्मरणं सम्भवति, तस्मादुत्पत्तिवेलायामेव ज्ञानस्य प्रकाशनमङ्गीकर्तव्यम् । न च निराकारस्योपलब्धिरस्तीति सिद्धं ज्ञानात्मकत्वं नीलादेः । अवश्यं च स्वप्नादिबोधे 'वन्ध्यासुतो याति' 'अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशत'मित्यादौ चात्यन्तासम्भवाद्बाह्यस्य ज्ञानात्मकत्वमेवाऽऽकाराणामभ्युपगन्तव्यम्, तथा ऽन्यत्रा-

---

सहोपलम्भनियमोऽप्यभेदमुपस्थापयतीति सम्बन्धः । अनियममाशङ्क्य निराकरोति । न चेति । तस्मिन्काले ज्ञानेन विषयस्यैव प्रकाशनादिति भावः । न चेत्यत्र कारणमाह । उत्तरेति । एतदेव सहोपलम्भे प्रमाणमिति अर्थः । प्रकाशनमित्यनेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं ध्वनितम् । विषयं प्रकाशयदात्मानमपि प्रकाशयतीति भावः । ननु वस्तुतो निराकारमेव ज्ञानं अर्थसम्बन्धी चायमाकारो बुद्ध्यारूढः प्रतीयत इत्येव किं न स्यात् । मैवम् । बाह्यार्थपरित्यागेनान्तरमनुभवमारूढ इत्यत्र प्रमाणाभावात् । अस्तु तर्ह्यर्थाकारस्यैव ज्ञाने प्रतिबिम्बोदयः जले चन्द्रस्येव । नैतदपि युक्तम् । अहनि चन्द्ररहितस्य जलस्योपलम्भाद्रात्रौ तत्प्रतिबिम्बप्रतीतिर्युक्ता, ज्ञानन्तु न कदाचिदपि निराकारं दृष्टं कथं तत्राकारप्रतिबिम्बकल्पना स्यात्। अस्तु नाम रूपस्य प्रतिबिम्बोदयः गन्धरसादीनां त्वसम्भाव्य एव । यथाऽऽहुः—

"शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता"।
ज्ञाने च गृह्यमाणस्य कथं स्यादर्थधर्मता" (श्लो.वा.शू.वा.३९)

प्यस्तु, तस्मान्न बाह्यमस्ति । इति प्राप्ते–

अभिधीयते–

नीलादिवित्तेरात्मांशग्राहित्वं केन गृह्यते ? ।
नात्मना नान्यसंवित्त्या सापि ह्यात्मावसायिनी ॥ १० ॥
अज्ञानस्थिरचित्रत्वबाह्यत्वादेरनात्मनः ।
असतो वा सतो वापि कथं विज्ञानवेद्यता ? ॥ ११ ॥

विज्ञानवादी हि सर्वमेव विज्ञानमात्मानमेव गृह्णाति नान्यत्, आत्मनैव च गृह्यते नान्येन, तस्याप्यन्यस्य स्वात्मपर्यवसायित्वादिति वदति, यथोक्तम्–

"नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्याऽस्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते " इति ।

तमेवं वादिनं प्रत्युच्यते–नीलज्ञानस्यात्मावसायित्वं नीलस्य च विज्ञानाकारत्वं केन ज्ञानेन गृह्यते ? । न तावदात्मनैव– न हि नीलमिदमित्यत्र स्वात्मपर्यवसायित्वं नीलाकारस्य च ज्ञानात्मकत्वं प्रकाशते नीलमात्रप्रकाशनात् । संवेद्यत्वग्राह्यलक्षणायोगसहोपलम्भनियमादिलिङ्गनिमित्तकेन त्वनुमानेनैव तदवगन्तव्यम्, तदपि त्वनुमानमाऽऽत्मांशग्राहि चेत् ? न ज्ञानान्तरस्य स्वात्मपर्यवसायितां ग्रहीतुमलम् ।

सिद्धान्तं प्रतिजानीते । इतीति । श्लोकार्थं विवृणोति । विज्ञानेति । नीलमिदं पीतमिदमिति ज्ञानमुत्पद्यमानमात्मानमेव प्रकाशयदुत्पद्यत इत्यर्थः । अत्रैव तत्सम्मतिमाह । यथेति । नतावदिति । एकस्यैवैवंरूपत्वे प्रमाणाभावादिति भावः । अत्र पूर्वपक्षोक्तयुक्तिमनूद्य परिहरति । संवेद्येति । न हीति । यदाऽनुमानं न स्वात्मांशग्राहि तदा एतत् नानेत्यादिनोच्यमानं वक्तुं

अथानुमानं न स्वात्मांशग्राहि ? ततो नीलादिविज्ञानैः किमपराद्धम् ? येन तानीदङ्कारास्पदीभूतबाह्यनीलादिप्रकाशकत्वेनाऽवभासमानान्यपि स्वात्मन्येवाऽवरुध्यन्ते । न हि तदैतद्वक्तुं शक्यम्– नाऽनात्मनः संवेदनं ग्राह्यलक्षणं सहोपलम्भनियमो वा सम्भवतीति । तेषां सर्वेषामेवैतस्मिन्नेव भवदीयेऽनुमाने व्यभिचारात् । तत् खल्वात्मानमतिक्रम्य नीलादिवित्तेर्नीलाद्यात्मभूतस्वात्मांशावसायितां गृह्णातीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तस्यापि स्वात्मपर्यवसायित्वे नीलबुद्धेस्तद्वशेन स्वात्मांशग्राहिता न सिद्ध्येत् । आह च–

" चैत्रादिप्रत्ययानां च निरालम्बनता यदि ।
धर्मभूता न गृह्येत साधनोत्थितया धिया ॥
ततो विषयनानात्वात् प्रतियोग्यनिराकृता ।
रूपात् सालम्बनप्राप्तिः सती केन निवार्यते" (श्लो. वा. नि. वा. ६३) इति ।

न शक्यमित्यर्थः । कथं न शक्यमत आह । तेषामिति । नानेत्यादिनोक्तानां निमित्तानां व्यभिचारात् अभावादित्यर्थः । ननु तस्याप्यात्मांशपर्यवसायित्वमेवाङ्गीक्रियते नेत्याह । तदिति । एवमनङ्गीकारे दोषमाह । तस्येति । अत्रैव वार्तिककृत्सम्मतिमाह । आह चेति । अनुमानजाया बुद्धेः स्वात्मांशपर्यवसायित्वात् तया साध्यभूता निरालम्बनता यदि न गृह्यते ततो ऽस्याः स्वांशमात्रं विषयः चैत्रादिप्रत्ययानां च चैत्रादय इति भिन्नविषयत्वान्न बाध्यबाधकभावः अतो रूपात्–वैचित्र्यादिप्रत्ययस्वरूपपर्यालोचया विद्यमानैव सालम्बनप्राप्तिः सती केन निवार्यत इति श्लोकार्थः । दूषणान्त-

किं चाऽज्ञानमित्यस्य ज्ञानस्य ज्ञानाभावो ग्राह्यो न च ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मना सम्भवति अत्यन्तविपरीतत्वात्। तथा– तदेवेदमिति ज्ञाने पूर्वापरकालाऽवस्थायित्वं प्रकाशते, न च क्षणिकस्य ज्ञानस्य स्थायित्वमात्मा संभवति। तथा– चित्रबुद्धौ नानाऽऽकाराणामवभासः, न चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारता सम्भवति।

नन्वर्थस्यापि स्थायित्वमेकस्य च नानाकारत्वं न सम्भवत्येव?, सम्भवतु वा मा वा, ज्ञानात्मता तावन्न सम्भवति। तदसम्भवे चाऽर्थाकारौ वा स्थायित्वचित्रत्वे स्याताम्, अत्यन्तासद्रूपे वा, द्वेधापि ज्ञानाऽनात्मकयोर्ज्ञानेन ग्रहणात् सिद्धं नः समीहितम्।

तथा बाह्यं नास्तीति निषेधताऽवश्यं बाह्यं बुद्धावाऽऽरोपयितव्यम्, ज्ञानातिरिक्तं च बाह्यम्। न च ज्ञानाकारता तस्य सम्भवति, तस्मादेवमादिसिद्ध्यर्थमवश्यं विज्ञानानामऽनात्मग्राहित्वं बलादभ्युपगन्तव्यम्, भवदीयानुमानार्थं च। तदेवं संविद्बलासिद्धस्य बाह्यस्य सम्भवे वेद्यत्वादिभिर्नापन्हवः सम्भवति, बाह्यस्यैव हि तदा संवेद्यत्वं दर्शनबलादभ्युपगम्यते। प्रत्युतात्मन एव संवेद्यत्वं न सम्भवति–नीलादिविज्ञानाम् 'इदं नीलमिदं पीतम्, इत्यऽनात्मावभासित्वात् आत्मावभासित्वाऽभावात्।

रमाह। किं चेति। निगमयति। तस्मादिति। यदुक्तं ज्ञानस्यैव तत्तदाकारेणावभासोनातिरिक्तस्यार्थस्येति तद्दूषयितुमाह। प्रत्युतेति। अहंप्रत्ययस्य ज्ञानावभासकत्वमाशङ्क्याह। अह-

अहंप्रत्ययस्तर्हि ज्ञानावलम्बनो भवतु ? । सोपि कर्त्रऽवलम्बनो न ज्ञानावलम्बन इत्यात्मवादे वक्ष्यामः । तथा ग्राह्यलक्षणमपि बाह्यस्यैव किं चिदेष्टव्यम् । अन्यथा नीलादिवित्तीनां स्वांशपर्यवसायित्वसाधनार्थस्य त्वदीयानुमानस्य नीलादिवित्तिगतं स्वांशाविषयत्वं ग्राह्यं न स्यात्,स्थायित्वादयश्च तद्बुद्धीनाम्।

तल्लक्षणं चेतरेषामुक्तदोषात् ज्ञानजन्यफलभागित्वमेवाश्रयितव्यम् । ज्ञानक्रिया हि सकर्मिका कर्मभूतेऽर्थे फलं जनयति पाकादिवत्, तच्च फलमैन्द्रियकज्ञानजन्यमापरोक्ष्यम्, लिङ्गादिज्ञानजन्यं तु पारोक्ष्यमित्युच्यते । अस्ति हि विषयाविषयविभागः, विषयेष्वपि परोक्षापरोक्षविभागः सार्वजनीनः । न च फलमन्तरेणायं विभागः सम्भवतीति तदाश्रीयते । तदेव च फलं कार्यभूतं कारणभूतं विज्ञानमुपकल्पयतीति सिद्ध्यत्यऽप्रत्यक्षमपि ज्ञानम् ।

मिति । नापि ग्राह्यत्वलक्षणानुपपत्त्या तत्सिद्धिरित्याह । तथेति । यथा वेद्यत्वमभ्युपगतं तथा ग्राह्यत्वमपि बाह्यस्यैव कर्मत्वादिरूपं किञ्चिदेष्टव्यमित्यर्थः । एवमनङ्गीकारे दोषमाह । अन्यथेति । यत्किञ्चिदित्यनेनोक्तमर्थं विवृणोति । तदिति । अन्येषां—पूर्वपक्षोक्तदोषग्रासात् ज्ञानजन्यफलभागित्वमेव तल्लक्षणं—ग्राह्यलक्षणमाश्रयितव्यमित्यर्थः । एतदेवोपपादयति । ज्ञानेति । न चास्मिन्नर्थे प्रमाणाभाव इत्याह । अस्ति हीति । उच्यमानो विभाग एवात्र प्रमाणमित्यर्थः । एवं च सत्येतदप्यस्मदभिमतं सिद्ध्यतीत्याह । तदेवेति ।

अथ वा ज्ञानक्रियाद्वारको यः कर्तृभूतस्यात्मनः कर्मभूतस्य चार्थस्य परस्परं सम्बन्धो व्याप्तृव्याप्यत्वलक्षणः स मानसप्रत्यक्षावगतो विज्ञानं कल्पयति, न ह्यागन्तुककारणमन्तरेणात्मनोऽर्थं प्रति व्याप्तृत्वमुत्पत्तुमर्हति। तच्च कारणं लोके ज्ञानशब्देनाभिधीयते।

येऽपि स्वप्रकाशां संविदमातिष्ठन्ते तैरप्ययं सम्बन्धो मानसप्रत्यक्षगम्योऽवश्यमभ्युपगमनीयः। अन्यथा 'ज्ञातो मया घटः' इति ज्ञानज्ञेयसम्बन्धो ज्ञातृज्ञेयसम्बन्धो वा न व्यवहर्तुं शक्यते। यन्मात्रं हि प्रकाशितं तन्मात्रमेव व्यवहर्तुं शक्यते, नान्यत्।

इह च संविन्मात्रं स्वयं प्रकाशितम्, अर्थोऽपि तद्वशात्, ज्ञानसम्बन्धस्तु केन प्रकाशितः? सोऽपि तयैव संविदा प्रकाशते इति चेत्?, न, तदुत्पत्त्यवस्थायां सम्बन्धस्याऽनिष्पन्नत्वात्। प्रकाशकत्वमेव हि संविदा विषयेण सम्बन्धो नान्यः, तेन जातायां संविदि विषये च प्रकाशिते निष्पद्यमानः सम्बन्धो न तया संविदा शक्यते विषयीकर्तुम्, विरम्य व्यापारासम्भवात्। न हि प्रथममर्थं प्रकाश्य पुनः सम्बन्धं

प्रकारान्तरेण कल्पनमुपपादयति। अथेति। किं तत्कारणमित्यपेक्षायामाह। तच्चेति। लोकशब्देन प्रसिद्धिरुक्ता। स्वयंप्रकाशत्वपक्षे ऽपि मानसप्रत्यक्षगम्यत्वमुपपादयति। येऽपीति। स्वप्रकाशमहिम्ना व्यवहारोपपत्तिमाशङ्क्याह। यन्मात्रमिति। चोदयति। सोपीति। परिहरति। नेति। एतदेवोपपादयति। प्रकाशकत्वमिति। व्यापारासम्भवं विवृणोति। नहीति। उपपादितमर्थं निगमयति। तस्मादिति।

प्रकाशयितुमर्हति क्षणिकत्वात् ।

अथ सम्बन्धोपि स्वयं प्रकाशत इति मन्येथाः ?, नात्र प्रमाणमस्ति । तस्मान्मानसप्रत्यक्षगम्योऽर्थेन सहात्मनः सम्बन्धो ज्ञानं कल्पयतीति रमणीयम् । अस्ति हि कोपि सम्बन्धोऽर्थेन सहाऽऽत्मनो मानस-प्रत्यक्षगम्यः सर्वजनीनः स ज्ञानस्य कल्पकः ।

अर्थगतो वा ज्ञानजन्योऽतिशयः कल्पयति ज्ञानम्, अवश्यमङ्गीकरणीयश्चायमतिशयस्त्रितयप्रतिभासत्वा-दिभिरपि । त्रितयं प्रतिभासत इति वदता ज्ञानज्ञेय-ज्ञातृषु त्रिष्वप्यनुगतं प्रकाशनपदवाच्यमवश्यमङ्गीक-र्तव्यम् । तत्र ज्ञानत्वं तावन्नाऽनुगतम्–तद्धि ज्ञाने एव न ज्ञातृज्ञेययोः । ज्ञेयत्वमपि ज्ञेय एव न ज्ञातृज्ञानयोः । ज्ञातृत्वं ज्ञातर्येव न ज्ञानज्ञेययोः ।

व्यवहारविषयत्वं प्रकाशमानत्वमिति चेत् ?, न, संविदि व्यवहाराभावाद् विनष्टत्वात् । शब्दप्रयो-गो व्यवहार इति चेत् ?, न, उक्तदोषत्वात् । तदवश्यं प्रकाशनभासनादिपर्यायो धर्मविशेषस्त्रिष्वप्यनुवृत्तो गोत्वमिव गोव्यक्तिष्वऽस्ति । स च धर्मो ज्ञातरि ज्ञेये च ज्ञानवशाज्जायते, ज्ञानस्य तु स्वाभाविकोऽग्नेरि-वौष्ण्यमिति स्वप्रकाशं ज्ञानम् । इतरौ परप्रकाश्या-वित्याश्रयणीयम् । तन्निमित्तं च विषयस्य विषयत्वम्,

---

प्रकारान्तरमाह । अर्थगतो वेति । अनुगतं प्रकाशपदवाच्यं शङ्क-ते । व्यवहारेति । उपादानादिव्यवहाराभावादिति परिहारार्थः। उक्तदोषत्वादिति । अस्मिन्पक्षे एवमित्यादिना ग्रन्थेन पूर्वं दोषस्यो-क्तत्वादित्यर्थः । तन्निमित्तं–परप्रकाश्यत्वनिमित्तम् ।उपपादितमर्थं

व्यवहारादीनां हि विषयलक्षणत्वं प्रागेव दूषितम् । एकदेशिनां तु- व्यवहारनिबन्धनाविषयताङ्गीकरणे रजतवित्तेः शुक्तिका विषयः स्यात्, न चैवमिच्छन्ति । तदेवमऽविवादसिद्धेऽर्थगतेऽतिशये तेनैव ज्ञानस्यानुमानं पूर्वोक्तेन वा मानसप्रत्यक्षगम्येन सम्बन्धेन सम्भवति । अतिक्रान्तदिवसगतदशत्वादिसंख्यावच्चाऽसतोर्भूतभविष्यतोरविद्यमानत्वेपि धर्मिणः प्रकाशनधर्मो जायत इति प्रमाणबलादभ्युपगम्यते । अतो न प्रत्यक्षत्वं सम्विदोऽभ्युपगन्तव्यम् ।

न च प्रतीतिबलादपि प्रत्यक्षत्वम्-अर्थावभाससमये संविदः प्रतिभास एव नास्ति नतरामापरोक्ष्यम् । एवं च सहोपलम्भस्यैवाभावात् तान्नियमो य उक्तः स दूरापास्त इति प्रत्युक्तमेतत्-

"सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः" इति ।

यत्तु पश्चात् स्मरणस्य दर्शनाज्ज्ञानमपि प्रागनुभूतमिति । तदप्यसिद्धम्- अर्थ एव हि तदा स्मर्यते, तत्तत्स्मरणाच्च तदैवार्थव्याप्तिरात्मनो मनसाऽवगम्यते, तद्वशाच्च तदाऽर्थे तावज्ज्ञानं कल्पयति । तस्य च ज्ञानस्येन्द्रियादिकारणाभावात् स्मृतित्वं निश्चित्य

निगमयति । तदेवमिति । भूतभविष्यतोस्तदनुपपत्तिं परिहरति । अतिक्रान्तेति । एतेनान्यदपि निरस्तमित्याह । एवञ्चेति । इति नियमनिरासाद्धेतोः सहोपलम्भेत्यादि यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तमित्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षोक्तं परिहारमनूद्य निराकरोति । यत्त्विति । नास्येति । ज्ञानस्येत्यर्थः । ततः किमत आह ।

स्मृतिकारणभूतं पूर्वज्ञानं तदैव कल्पयतीति नास्य स्मरणम् ।

इतश्च न नीलादेर्ज्ञानात्मकत्वम्, अनुमानादिषु विषयाकाराणां परोक्षत्वात्, ज्ञानस्य च सर्वत्र प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्, न हि परोक्षापरोक्षयोरेकत्वं सम्भवति । एवमत्यन्तासद्रूपत्वेनाभिमतस्य स्थायित्वादेः सद्रूपज्ञानात्मकत्वमत्यन्तासम्भाव्यम् । तथा भूतानुमानेषु भूतत्वमवभासते न च वर्तमानस्य ज्ञानस्य भूतत्वमात्मा सम्भवति ।

भिन्नत्वेऽपि ग्राहकाद् ग्राह्यस्य ज्ञानमेवाऽतीतमुत्तरस्य ग्राह्यं नार्थ इति चेत् ?, न, प्रमाणाभावात् । अत्र चातीतं त्रेधा विकल्प्य "अतीतं यच्च विज्ञानम्" इत्यादिना दूषणमुक्तम् । उत्तरमपि त्रेधैव विकल्प्य

न हीति । दूषणान्तरमाह । तथेति । अत्रेति । यच्चेदमतीतं विज्ञानमुपरितनस्य ग्राह्यत्वेन भवद्भिरिष्टं तद्ग्राह्याकारं ग्राहकाकारं स्वप्रकाशं वा स्यादिति त्रेधा विकल्प्येत्यर्थः । केनेत्यपेक्षायामतीतं यच्च विज्ञानमित्यादिनेत्युक्तं—

"अतीतं यच्च विज्ञानं ग्राह्यत्वेन हि कल्पितम् ।
तस्मात् ग्राहकरूपं वा ग्राह्यं वोभयथाऽपि वा" (श्लो.वा.शू. १६३)

इत्यनेन वार्तिकेन विकल्प्येत्यर्थः । दूषणमुक्तमिति । वार्तिककारेणेतिशेषः । दूषणवार्तिकं त्वेवम्—

"ग्राह्याकारत्वमात्रे स्यादर्थः शब्दान्तरेण ते ।
स्वकाले चाऽप्यसंवित्तेर्न स्याच्छक्त्यर्पणं ततः ॥
यथैवानागताज्ज्ञानात् सन्तत्यन्तरजादपि ।
दृढत्वेनाप्यविज्ञानात्तथोत्पन्नाद्विनश्यतः ॥

" आकारकल्पनायां च " इत्यादिना दूषणमुक्तमिति विवेचनीयम्। तस्मादिदमपि वैभाषिकमतमयुक्तमेव। तस्माद् बाह्यार्थाकार एव नीलादिर्न ज्ञानाकारः।

कथं तर्हि स्वप्ने ?, तत्रापि बाह्यमेव देशकालान्तरगतमऽदृष्टोद्बोधितसंस्कारवशात् स्मर्यमाणं निद्रा-

---

केवलग्राहकत्वे तु विषयत्वं न युज्यते ।
किमपेक्ष्य च तस्येदं ग्राहकत्वं प्रकल्प्यते ।
आकारता निरस्तैवं सम्वेद्येत तदैव च ॥
ततश्चोत्तरविज्ञानं न प्रतीक्षेत बोधक"श्लो.वा.शू.१६८)मिति।

उत्तरमिति । उत्तरज्ञानमपि ग्राहकरूपं वा ग्राह्यरूपं वा उभयरूपं वेति त्रेधा विकल्प आकारेत्यादिना दूषणमुक्तं वार्तिककारेणेति विवेचनीयमित्यर्थः । दूषणवार्तिकपर्यालोचनयोत्तरस्य त्रेधा विकल्पो बहिरेव बोद्धव्यः। दूषणवार्तिकन्तु—

"आकारकल्पनायां च परस्यात्मांश एवते ।
प्रमापर्यवसाने च नातीतो विषयो भवेत् ॥
पूर्वग्राह्यस्वरूपत्वे ग्राहकत्वं तु हीयते ।
ग्राहकाकारमात्रे स्याद्विषयो नासरूपतः ॥
न च शक्त्यर्पणस्यात्र व्यापार उपलभ्यते ।
शक्त्यर्पणस्य चाभावो युष्मत्पक्षे प्रसाधित" (श्लो. वा.
शू.१७०इति ।

अनन्तरं च "सन्तानान्तरवच्चैषा"मित्यादिवार्तिकेन ज्ञानानां हेतुसाध्यत्वाभावे वास्यवासकत्वाभावे च प्रयोगा दर्शिता स्ते- च ग्रन्थविस्तरभयादस्माभिर्न लिखिताः। ग्रन्थकारस्य तु वार्तिकस्थविवेककीर्तनमत्र किंप्रयोजनकमिति न विद्मः । अत्र चोदयति। कथमिति । परिहरति । तत्रेति । न चैवमसत्ख्या-

दूषितमनस्कतया भ्रान्त्या संनिहितदेशकालमिव मन्यते । विस्पष्टं चैतदनन्तरदिवसानुभूतस्य स्वप्ने वर्तमानावभासदर्शनात्, अन्यत्रापि स्वप्ने तथाङ्गीकर्तुं युक्तम् । शिरश्छेदोऽप्यन्यत्रावगतः स्वसम्बन्धितया दोषवशादवगम्यते । सर्वत्र संसर्गमात्रमसदेवावभासते संसर्गिणस्तु सन्त एव, सेयं विपरीतख्यातिरित्युच्यते मीमांसकैः, । असत्ख्यातिवादिनस्तु संसर्गिणोऽप्यपलपन्तीति विशेषः । शुक्तिरजतवेदनेऽपि विद्यमानैव रजतत्वजातिर्विद्यमानस्यैव शुक्तिकाशकलस्यानात्मभूतैवाऽऽत्मतयाऽवगम्यते । तथा वन्ध्यासुतादिष्वपि विद्यमान एव सुतशब्दार्थो वन्ध्यान्विततया तत्पदसंनिधिदोषादवगम्यते ।

यत्तु कैश्चिदेवमादिषु तदाकारावभासमपन्हुत्य विवेकाग्रहणमेव भ्रान्तिरित्युक्तम्, तत् संविद्विरोधादेवोपेक्षणीयम् । को हि नामाङ्गुलिनिपीडितदृष्टिश्चन्द्रद्वित्वं न प्रकाशत इति ब्रूयात् । किं चैक एवायं चन्द्रो न द्वावित्येवं द्वित्वाविवेकं चन्द्रस्य विस्पष्टमनुसन्दधानस्य चक्षुषा द्वित्वभ्रमो जायमानः कथं विवेकाग्रहणनिमित्तः स्यात् ? । एवमवगतदिक्कस्य दिग्भ्रमो नाऽग्रहनिमित्तः सम्भवति ।

कथं पुनर्द्वित्वस्यावगमः ?— न संस्मरणं तद्धेत्व-

स्यापत्तिरित्याह । सर्वत्रेति । एतदेवोपपादयति । शुक्तिकेति । अत्र प्रसङ्गादेकदेशिमतमनूद्य निराकरोति । यत्त्विति । विरोधमेव दर्शयति । को हीति । विवेकग्रहेऽपि भ्रमो दृष्ट इत्याह । किञ्चेति । अत्र चोदयति । कथमिति । उदाहरणान्तरेऽप्या-

भावात्, न ग्रहणं अप्राप्तस्य चक्षुषा ग्रहणासम्भवात् । उच्यते-देशद्वयं नेत्रेण प्राप्तं चन्द्रश्च, तयोश्च संसर्गो दोषवशादवगम्यते, देशद्वये चन्द्रं प्रतीत्य देशगतं द्वित्वं दोषवशाच्चन्द्रेऽध्यवस्यति । तथा पित्तवर्त्तिपीतत्वं शङ्खस्वरूपं च चक्षुषा गृह्णन् दोषवशात् सम्बन्धं बुद्ध्यत इत्यवगन्तव्यम् ।

किं च यदि सम्यग्रजतबोधे तादात्म्यमवभासते न शुक्तिरजतवेदने ततोऽवभास्यभेदादवभासस्य वैलक्षण्यं प्रागेव बाधकादनुसन्धातुं शक्नुयात्,वैलक्षण्यावगमाच्च न प्रवर्तेत ।

किं च यदि रजतार्थी शुक्तेरुपादानं कार्यतयावगच्छेत्?, ततोऽकार्यस्य कार्यतया भानाद्विपरीतख्यात्यापत्तिः । अथ नावगच्छेत्? न प्रवर्तेत-तत्कार्यावगमाऽधीनत्वात् प्रवृत्तेः ।

अथ कार्यत्वानवगमेऽपि तत्कार्यावगतिसादृश्यात् प्रवृत्तिः?, ततस्तत्कार्यत्वानवगमेनाऽकार्यावगतिसादृश्यमप्यस्तीति निवृत्तिरपि स्यात् सादृश्ययोरविशेषात् । न चासति कारणे कारणसदृशं तत्कार्यं साधयितुमर्हति-मा सीषधच्छुक्तिका रजतकार्यमाभरणम् ।

ननु व्रीहिकार्यमपूर्वं नीवाराः साधयन्ति ?। नै-

रोपमुपपादयति । तथेति । इदानीन्तन्मतेनाप्यन्यथाख्यातिमापादयति । किञ्चेति । हेत्वन्तरेण प्रवृत्तिं शङ्कते । अथेति । नापि सादृश्यात् प्रवृत्तिः सम्भवतीत्याह । नचेति । कारणसदृशस्यापि तत्कार्यसाधकत्वमस्तीति शङ्कते । नन्विति । परिहरति । नैवमिति । व्रीह्यंशानामेव नीवारगतानां तत्रापूर्वसाधक-

वम्, व्रीह्यंशा एव तत्र कार्यं कुर्वन्ति, ते च विकलाः सन्तोऽप्यशक्त्यवस्थायां तत्साधनत्वेन यथाशक्तिप्रयोगविधानादवगता इति नाऽकारणात् तत्सदृशात् कार्योत्पत्तिः ।

अथ त्वकार्यानवगतिरेव प्रवृत्तेः कारणम्?, ततो बाह्या अपि वेदार्थे प्रवर्तेरन् अकार्यत्वानवगमात् । अथ त्वकार्यमेव तेऽवगच्छेयुः? ततः कार्यस्याऽकार्यतयाऽवगमाद्विपरीतख्यातिरित्यास्तां तावत् । तस्मात्स्वप्नादिष्वपि बाह्यस्यैवान्यथाभूतस्यैवान्यथाऽवभासात् सिद्धं सर्वत्र बाह्यालम्बनत्वम् ।

अथ स्वप्नवत् प्रत्ययत्वात् स्तम्भादिज्ञानमन्यथाभूतमित्यनुमीयते!। तदसत्, तथा सति प्रत्ययत्वाविशेषात् त्वदीयमप्यनुमानं मिथ्या स्यात् । मिथ्यात्वग्राहिणोनुमानस्याऽमिथ्यात्वे वा तत्रैव हेतोर्व्यभिचारः । तस्मात्सूक्तम्–“ यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवाऽसमीचीनः प्रत्ययो नान्यः ” (शा.भा.) इति । तस्माद्व्यभिचारात् प्रत्यक्षं न परीक्षितव्यम् ।

इति शून्यवादः ॥

त्वमित्यर्थः । तत इति । यद्यकार्यत्वावगमात्तेषामप्रवृत्तिरित्युच्यते ततः कार्यत्वावगमात्प्रवृत्तिरित्यङ्गीकृतमित्युक्तदोषानतिवृत्तिरित्यर्थः । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । उपपादितेऽर्थे भाष्यं प्रमाणयति । तस्मादिति । वृत्तिकाराभिमतसूत्रार्थोपपादनप्रयोजनमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

इति शून्यवादः ॥

प्रत्यक्षस्य सत्संप्रयोगजन्यत्वलक्षणेन लोकसिद्धेनाऽव्यभिचारमुक्त्वा, इदानीमनुमानादेरप्यऽव्यभिचारार्थं लोकसिद्धमेव लक्षणमाह—

"अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे ऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः" (शा. भा.)

यस्य यादृशस्य येन यादृशेन सह साक्षा-

एवं प्रत्यक्षस्या ऽव्यभिचारित्वं परीक्षानिवृत्तये तत्संप्रयोग इत्यादिना लक्षणतः प्रतिपाद्यानन्तरमनुमानादिलक्षणमाह वृत्तिकारस्तस्य प्रयोजनं दर्शयति । प्रत्यक्षस्येति । दर्शयितुमाह—वृत्तिकार इति शेषः । असूत्रितानुमानादिवर्णनं वृत्तिकारस्यानुचितमिति चेत् । न । सूत्रस्य सूचनात्मकत्वेन प्रत्यक्षेणानुमानादिलक्षणस्यापि सूचितत्वात् । अथवा प्रत्यक्षं तावदव्यभिचारित्वान्न परीक्ष्यं तत्पूर्वकमनुमानाद्यपि, एवंलक्षणकत्वात् प्रत्यक्षाव्यभिचारित्वाच्च न परीक्ष्यमित्यनुमानादिलक्षणप्रदर्शनार्थत्वात् प्रत्यक्षसूत्रस्यायमदोषः । तत्र वृत्तिकाराभिमतमनुमानलक्षणं तावदाह । अनुमानमिति । अत्र ज्ञातः सम्बन्धो व्याप्तिलक्षणो व्याप्यव्यापकयोर्दृष्टान्तधर्मिणि येन प्रमात्रा स ज्ञातसम्बन्धः तस्य एकदेशस्य व्याप्यस्य धूमादेर्दर्शनात् एकदेशान्तरे व्यापकवन्ह्यादौ चक्षुराद्यसन्निकृष्टेऽर्थे या बुद्धिस्तदनुमानम् । अथवा ज्ञातः सम्बन्धोयस्य एकदेशाभ्यां धूमवह्निरूपाभ्यां सह स ज्ञातसम्बन्धो महानसादिधर्मी एकदेशी तस्य यो धूमाख्य एकदेशः तस्य पर्वतादौ दर्शनात् एकदेशान्तरे वन्ह्यादौ बुद्धिः । अत्र च सर्वनामार्थे वहुव्रीहेः स्मरणं सन्निहितश्च सर्वनामामार्थो भवति । नचात्र प्रमाता एकदेशी वा केन चिदुपात्त इत्यसन्निधानात्तयोः समासार्थत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य लिङ्गस्यै

द्धा प्रणाड्या वा यादृशः सम्बन्धः– संयोगः समवाय

वैकदेशरूपस्य समासार्थत्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे । यस्येति । अत्र यादृशतादृशशब्दाभ्यां दृष्टान्तपरिदृष्टरूपस्य न लिङ्गत्वं नापि लिङ्गित्वमिति दर्शितं न्यूनरूपस्याप्रयोजकत्वादिति भावः । ज्ञातः सम्बन्धो यस्यैकदेशस्य धूमाख्यस्य एकदेशान्तरेण साध्येन सह स ज्ञातसम्बन्धस्तस्य दृष्टवतः पुरुषस्य या बुद्धिः साऽनुमानमित्यर्थः। अत्र चैकदेशपदोपादानत् सन्निहित एव सर्वनामार्थो भवतीति बहुव्रीह्युपपत्तिः । एतदप्यनुपपन्नम् । एकदेशस्याप्यनुपात्तत्वेनासन्निधानात् । एकदेशदर्शनादित्यत्रैकदेशशब्दस्योत्तरपदार्थविशेषणत्वेनोपसर्जनत्वात् पूर्वपदार्थविशेषणत्वे वैकदेशपदस्य दर्शनशब्देन सह समासानुपपत्तिः ज्ञातपदसहसम्बन्धसापेक्षत्वेनाव्यपेक्षालक्षणसामर्थ्याभावात् । ननु दर्शनाक्रियां प्रत्येकदेशस्योद्देश्यत्वेन प्राधान्यं भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । नैवम् । शब्दतः प्राधान्याभावात् व्याकरणे हि शब्दस्यैव पदार्थत्वात्तत्कृतगुणप्रधानभावस्यैव प्रयोजकत्वात् । तस्माद्विशेषणत्वमेवात्र गुणत्वं नोपकारत्वलक्षणं शेषत्वं, विशेष्यत्वं प्राधान्यं, न शेषित्वं, अत एव ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्र शेषिणोऽपि राज्ञः शब्दतो विशेणत्वात् वृत्तिमपेक्षमाणस्य समासाभावः । राजपुरुषः शोभन इति च शेषभूतस्यापि पुरुषस्य विशेष्यत्वेन प्रधानत्वात् शोभनपदापेक्षस्यापि भवति समासः । अत्र च विशेषणमेकदेशो दर्शनस्येति न ज्ञातसम्बन्धपदापेक्षस्य सम्भवति समासः । नैष दोषः सन्निहितमात्रस्यैव सर्वनामार्थत्वेनोपादानस्याऽत्रानुपयोगात् अन्यपरेणाप्युपादानेनैकदेशस्य बुद्धिसान्निध्युपपत्तेः स्वर्गकामादिपदानां च बहु-

व्रीहित्वेनानुपात्तेपि पुरुषे वृत्त्युपगमात् । अस्तुवा कर्मधारय एव बलीयस्त्वात् ज्ञातश्चासौ सम्बन्धश्चेति । नन्वस्मिन्पक्षे एकदेश-दर्शनादेकदेशान्तर इत्यनुपपन्नं स्यात् सम्बन्धस्य निरवयवत्वे-नैकदेशासम्भवात् । न स्यात् । सम्बन्धारम्भकत्वेन सम्ब-न्धिनोरेकदेशत्वोपचारात् ज्ञेयस्वरूपेऽवधारिते तज्ज्ञानं शक्यं निरूपयितुमिति ज्ञातपदमतिक्रम्य सम्बन्धपदं व्याचष्टे । स-म्बन्ध इति । अन्यो वा तादात्म्यलक्षण इत्यर्थः । अत्रेदमु-च्यते नैते सम्बन्धा गम्यगमकभावप्रयोजकाः तदभावेऽपि कृत्तिकारोहिण्युदयादीनां लिङ्गलिङ्गिभावदर्शनात् । अपि च कार्यमपि न कार्यत्वात् कारणं गमयति, किं तर्हि ? तेन नियत-तत्वात् अन्यथा कार्यमस्तु कारणं च माऽनुमापयत्वित्यपि व-क्तुं शक्यते यतस्तु तेन नियतस्ततोऽनुमापयतीति स एवानु-मानाङ्गं स एव च व्याप्तिशब्देनाभिधीयते । यथाऽऽहुः—

"सम्बन्धो व्याप्तिरिष्टाऽत्र लिङ्गं धर्मस्य लिङ्गिना" (श्लो.वा. अनु. ४)

अत्रानुमानव्यवहारे व्याप्तिलक्षणः सम्बन्धोऽङ्गमित्यर्थः । ननु व्याप्तेः सम्बन्धत्वे तद्द्विष्ठत्वात् धूमवदग्नेरपि गमकत्वं स्या-त् । सत्यम् । तथापि व्याप्तिलक्षणसम्बन्धिसमवेतैव व्याप्तिर्न संयोगवदुभयसमवेता तथा दर्शनात् । अतो न धूमवदग्नेरपि गमकत्वापत्तिः । एतदप्याऽऽहुः--

"व्याप्यस्य गमकत्वं तु व्यापकं गम्यमिष्यते ।
यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोपि वा भवेत् ।
स व्याप्यो व्यापपकस्तस्य समो वाप्यधिको ऽपि वा"
(श्लो. वा. अनु. ६)

ननु व्याप्यस्य गमकत्वे हिंसात्वमधर्मत्वं गमयेत् दृष्टं हि

एकार्थसमवायः कार्यकारणत्वमऽन्यो वा दृष्टान्तधर्मिषु नियतो ज्ञातस्तं तादृशं साध्यधर्मिषु दृष्टवतस्तस्मिंस्तादृशे—तादृशसम्बन्धसम्बन्धिनि प्रबलेन प्रमाणेन ताद्रूप्यतद्विपर्ययाभ्यामपरिच्छिन्ने या बुद्धिः साऽनुमानम् । यथा धूमस्याऽनुपरतोर्ध्वगमनस्याग्निसाहित्यं महानसादिषु नियतमुपलब्धवतः पर्वते तद्दर्शनादग्निज्ञानम् ।

ब्रह्महत्यादौ तदधर्मत्वेन व्याप्तं, तत्राहुः—

"व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः ।
अस्मिन्सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ॥
अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा"(श्लो.वा.अ.१५)इति।

एवं च सति ग्रन्थकारस्य संयोगादिरूपसम्बन्धकीर्तनं किमभिप्रायमिति न विद्मः । एवं वा ग्रन्थगमनिका ग्रन्थकारस्यापि नियतो ज्ञात इति सम्बन्धविशेषणं कुर्वतोऽयमेवाभिप्रायः । संयोगादिकीर्तनं तु प्रायेणैवंरूपः सम्बन्धस्तत्र तत्र पर्यवस्यतीत्यभिप्रायः । कृत्तिकारोहिण्युदयादीनां तु स्वरूपकृत एव गम्यगमकभाव इति नानुपपत्तिः का चित् । ज्ञातसम्बन्धस्येत्यनेन ज्ञात एव सम्बन्धोऽनुमानाङ्गमिति सूचितम् । असन्निकृष्ट इत्यस्यार्थमाह । ताद्रूप्येति । ताद्रूप्येण तद्विपर्ययेण वा परिच्छिन्नस्य सन्निकृष्टस्य पक्षाभासत्वमिति भावः । येन रूपेणानुमातुमिष्यते तेनैव रूपेण रूपान्तरेण वा तद्विपरीतेन शीघ्रं प्रमाणेन परिच्छिन्नो योऽर्थः स सन्निकृष्टः तस्य पक्षत्वं व्यावर्तयितुमसन्निकृष्टग्रहणमित्यर्थः । ते च पक्षाभासाः प्र-

ननु नियमावधारणाधीनत्वे कथं ताद्रूप्येणापरिच्छिन्ने प्रवृत्तिः? ईदृशो हि नियमः—यत्र यत्र धूमस्तत्रतत्राग्निः यद्यद्रसवत्तत्तद्रूपवदिति । एवं चेत्? यावद्धूममग्निसद्भावोऽवगत एवेति नाऽपरिच्छिन्नविषयत्वमनुमानस्य संभवतीति, । अत एव चोद्याद्भिभ्यतः केचिदऽसन्निकृष्टग्रहणं स्मरणाभिमाननिरासार्थं व्याचक्षते गृहीतग्राहित्वमेवानुमानस्य स्वीकुर्वाणाः । तथापि नाऽप्रामाण्यम्, नह्यऽगृहीतग्रहणं प्रमाणलक्षणम् । अनुभूतिर्हि तल्लक्षणम् । अनुमानं च गृहीतग्राहित्वेऽपि प्रत्युत्पन्नलिङ्गकारणजन्यत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावादऽनुभूतिरेवेति युक्तमस्य प्रामाण्यम् ।

अथ स्मृतिप्रमोषः कस्मान्नाश्रीयते?, प्रत्युत्पन्नकारणसद्भावात्, संस्कारातिरिक्तकारणाऽसद्भावेन हि 'इदं रजतम्' इत्यत्रानुभवरूपस्यापि रजतज्ञानस्य बलात् स्मृतित्वमाश्रित्य प्रमोषोऽङ्गीकृतः । अत्र तु लिङ्गस्यानुभवकारणस्य सद्भावादयुक्तं प्रतीतिसिद्ध-

---

त्यक्षादिविरोधेन वार्तिककारैर्दर्शिताः तत्रैवावगन्तव्याः । ताद्रूप्यतद्विपर्ययाभ्यामपरिच्छिन्न इत्येतदाक्षिपति । नन्विति । मतान्तरेण तावत्समाधत्ते । अत इति । एतस्मादेव चोद्यात् एतद्भयादेव गृहीतग्राहित्वमेवानुमानस्याङ्गीकुर्वन्तीति भावः । एतत्पक्षेऽसन्निकृष्टग्रहणस्य तर्हि का गतिरित्यत आह । असन्निकृष्टेति । गृहीतग्राहित्वादप्रामाण्यमिति चेत् नेत्याह । तथापीति । चोदयति । अथेति । समाधत्ते । प्रत्युत्पन्नेति ।

स्यानुभवरूपस्यापन्हवेन स्मृतिप्रमोषाङ्गीकरणमिति ।

सोऽयमेवामकारणकस्त्रासः, तथा हि–यदि हि यावद्व्याप्यं व्यापकसद्भावोऽवगतः स्यात्ततो गृहीतग्राहित्वमाशङ्क्येतापि, न त्वेवमस्ति, महानसादिष्वेव हि दृष्टान्तधर्मिषु प्रागऽनुमानाद् धूमस्याग्निसाहित्यमवगतं न सर्वत्र, प्रमाणासंभवात् । यथा चासंभवस्तथा

एतदेवोपपादयति । संस्कारेति । तदेतद्दूषयति । सोऽयमिति । यावद्व्याप्यं व्यापकसद्भावावगमे गृहीतग्राहित्वं स्यान्न त्वेवमस्तीत्यर्थः । ननु यावद्धूममग्निसद्भावावगमाभावे कथं व्याप्तिनिश्चयस्तत्राह । महानसादिष्विति । नन्वेतदयुक्तं भूयोदर्शनगम्यत्वात् व्याप्तेः यथाऽऽहुः—

"भूयोदर्शनगम्या च व्याप्तिः सामान्यधर्मयोः ।
ज्ञायते भेदहानेन क्वचिच्चापि विशेषयोः" (श्लो.वा.अनु.१२) ॥

सत्यमेवम् । तथाप्येकत्रैव महानसादौ बहुशोऽवगताग्निसाहित्य धूमस्य परिदृष्टेषु देशकालेषु वन्हिनियमावगतिर्भवति एतावदेवानुमानाङ्गं, तदनन्तरं यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति योऽवगमः सोऽप्यानुमानिक एव परोक्षरूपत्वात् । प्रत्यक्षत्वं तु संविद्विरुद्धं आपरोक्ष्याभावात् नियमज्ञानस्य चानग्नौ धूमदर्शनं बाधकप्रत्ययो न चात्र तदस्ति, भविष्यतीति बाधकप्रत्ययाशङ्का रजतेपि रजतज्ञाने समाना । वार्तिककृतोप्ययमेव श्लोकार्थो ऽभिमतः—

"प्रमत्वदृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिण" (श्लो.वा.अनु.१४)

इत्यग्रे भूयोदर्शनश्लोकार्थविवरणात् । ननु तत्र तत्र प्रत्यक्षादिना साहित्यस्यावगन्तुं शक्यत्वात् कथं प्रमाणासम्भवस्तत्राह । यथेति । ननु भूयोभिरपि दर्शनैस्तत्र तत्र साहित्यं

न्यायरत्नमालायामेव प्रपञ्चितम् ।

दृष्टान्तधर्मिष्वेव बहुशोऽग्निसाहित्यमुपलब्धवतोऽनग्नौ च क्वचिदपि प्रयत्नेनान्विष्यमाणे धूममदृष्टवतः साध्यधर्मिष्वग्निमत्ताज्ञानमुत्पद्यते । आह च—

"साहित्ये मितदेशत्वात् प्रसिद्धे वह्निधूमयोः ।
व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गमकत्वं प्रकल्प्यते" (श्लो० वा० अनु० ४२)इति ।

"ममत्त्वदृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिणः" इति गम्यते न तु सर्वत्र, दर्शनानां सर्वेषां स्वविषयपर्यवसानात् अनन्तप्रत्यक्षगम्यो हि सर्वत्र सहभावः, स जीवद्भिर्दुर्लभः, विपक्षादर्शनादपि प्रत्यासन्नेष्वेव विपक्षेषु परं अभावोऽवगम्यते, सर्वविपक्षव्यावृत्तिस्तु दुर्लभैव दृश्यादर्शनासिद्धेः तत्कथं नियमस्य सर्वदेशकालव्याप्तिरूपस्य भूयोदर्शनगम्यत्वम् । एवं च स्वयमेवाऽऽचार्येण शङ्कितं यथाऽऽहुः—

"अन्वयोऽपि ह्यतिव्याप्यं व्यापकस्य न दृश्यते ।
अनन्तेन हि लभ्येत स प्रत्यक्षादिजन्मना"(१) ॥ तथा—
"नाभावेन विपक्षाद्धि हेत्वभावः प्रतीयत"(२)न्या.र.मा. इति च।

सर्वविपक्षाभावो न प्रतीयत इत्यर्थः" इति प्रमाणासम्भवो न्यायरत्नमालायां प्रपञ्चित इत्यर्थः । हन्त तर्ह्यनुमानासम्भव एव नेत्याह । दृष्टान्तेति । एतदपि न्यायरत्नमालायां प्रपञ्चितम् । तथाहि—अत्र च समर्थनमुक्तम्—

"तत्रास्या दृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिणः"(३)

इति । तत्रेति । विपक्षे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति मानाम सर्वविपक्षाभावो लिङ्गस्य सैत्सीत् अदर्शनं तु विपक्षेषु लिङ्गस्यास्त्येव ।

(१) न्यायरत्नमालायां व्याप्तिवादे ।
(२) न्याय० मा० । (३) न्याय० मा० ॥

च । ततश्चानुमितसता न सर्वेषां धूमवतामग्निमत्ताऽव-गन्तव्या, नापि सर्वत्राऽनग्नौ धूमस्याऽभावः । भूयो-ग्निसाहित्यं व्यभिचाराऽदर्शनमित्येतावदेवानुमाना-र्थिभिरभ्यर्थनीयं नाधिकं किंचित् । यत्त्विदं यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निरिति ज्ञानं तदनुमानमेवेति तत्रैवोक्तम् ।

तावता च सहचारी दृष्टो धूमादिः सहचारिणोऽग्न्यादेर्गमको भवति। यत्तु सहचारित्वमपि सर्वत्र दुर्लभं द्रष्टुमित्युक्तं तत्राप्युत्तरम्—

"दुर्लभं सहचारित्वं सर्वत्रेति यदुच्यते ।
द्रष्टुं मा नाम सर्वत्र द्वित्रयोर्दृश्यते ध्रुवम्"(१) ।

"साहित्ये मितदेशत्वादिति' च । अस्यार्थः । मा नाम सर्वत्र सहचारित्वं दर्शि द्वित्रयोस्तु प्रदेशयोरीषत्करं दर्शनं तावता चासति व्यभिचारदर्शने भवत्यनुमानमिति । तथा कियद्भिः पुनः साहित्यदर्शनैरनुमानं को नामैतत्संचष्टे यावद्भिर्दृश्यते तावद्भिरेव, न तु सङ्ख्या वक्तुं शक्यते । येऽपि भूयोदर्शनसहायप्रत्यक्षगम्यं नियममाहुः येऽपि सकृद्दर्शनेऽपि गृहीतनियमे उपाध्याशङ्कानिराकरणार्थं भूयोदर्शनमर्थयन्ते तेऽपि नैव सं चक्षते तथा वयमपीति न कश्चिद्विशेष इति । तत्रैवोक्तमिति । न्यायरत्नमालायामेवेत्यर्थः । तथाहि आह भवतु नामैवं यथादृष्टप्रदेशेषु साहित्यनियमादेवानुमानं यत् स्वयं यत्र यत्र धूमस्तत्रतत्राग्निरिति भूयोदर्शनतोऽवगमः स कथम् ? न ह्यसौ नास्ति, न चाप्रमाणं सर्वेषां सर्वदा दृष्टत्वेन जायमानत्वात् तदयं कस्मिन् प्रमाणेऽन्तर्भवतीति वक्तव्यम् । उच्यते । आनुमानिकोऽयमवगमः ज्ञातसम्बन्धस्योपजायमानत्वात् । प-

---

(१) न्यायर० मा० ।

नन्वेवमप्यनेनैव सामान्यानुमानेन सर्वधूमवतामग्निमत्ताऽवगतेति यत् पुनः पर्वतादिदेशविशेषेषु धूमदर्शनादग्न्यनुमानं तस्य गृहीतग्राहित्वं तदवस्थमेव स्यात्?। मैवम्, सामान्यविशेषभेदात्–सामान्येन हि धूमवतामग्निमत्ताऽवगता पर्वतादेस्तु देशविशेषस्य स्वरूपमपि प्रागऽनवगतम्, नतरामग्निमत्त्वम्।

यस्त्ववगतमेवेति मन्यते, तेन पर्वतस्वरूपमेव तावदऽप्राप्तं पर्वतासमीपस्थैः केन प्रमाणेनावगतमिति वक्तव्यम्, न प्रत्यक्षेण, नान्येन प्रमाणेन, न चानवगतपर्वतस्तस्याग्निमत्तामवधारयितुमलम्। यदि चेदानीन्तनं पर्वतस्याग्निमत्त्वं प्रागेवावगतं स्यात् ततोऽग्न्यर्थी विनैव धूमदर्शनेनाग्नये पर्वतमारोहेत्, नह्यऽग्न्यर्थिनोऽवगतेऽग्नौ धूमदर्शनेनार्थः कश्चित्।

किं च धूमोपलक्षितस्य पर्वतादिदेशविशेषस्याग्निसम्बन्धोऽवगत इति वदता धूमसम्बन्धोप्यवगत इति वक्तव्यम्, नह्यऽज्ञातसम्बन्धमुपलक्षणमुपलक्ष्यमुपलक्षयितुं क्षमम्।

अथ देशमात्रस्य धूमेनोपलक्षणं न देशविशेषस्य?, ततोऽग्निमत्त्वमपि तन्मात्रस्याऽवगतं न देशविशेषस्य, अतो लिङ्गलिङ्गिनोरविशेषात् "लिङ्गस्यैव दे-

---

रोक्षरूपत्वाच्च नैन्द्रियकः साक्षात्कारित्वाभावात् संविद्विरोधाच्च धूमस्य बहुषु देशकालेष्वग्निना साहित्यमुपलब्धवतो भवत्यनुमानम्। अन्येऽप्यतीतानागतव्यवहितविप्रकृष्टाः सर्व एव धूमवन्तोऽग्निमन्तः धूमवत्वात् परिदृश्यमानमहानसादिवत् इति,

शकालातिरेको न लिङ्गिनः” इति प्रलापमात्रम् ।

अपि च यत्राग्नीन्धनसंयोगस्तत्र धूम इत्यनेन धूमोऽप्यवगत एवेति न किंचिदप्यवगन्तव्यमवशिष्यते धूमज्ञानेनेत्यलं बालजल्पितेन ।

यदि चावगतमेवानुमानेनावगम्यते ततः स्मरणमेव प्रमुषिततद्भावमऽनुमानज्ञानं स्यात् । न च प्रत्युत्पन्नकारणजत्वादऽस्मृतित्वम्, तदसिद्धेः–संबन्धिदर्शनं हि सदृशदर्शनवत् संस्कारमुद्बोधयेत्, क्लृप्तं हि तत्र तस्य कारणत्वम्, संस्कारश्चोद्बोधितः स्मृतिं जनयतीत्यविवादम्, स्मृतेश्च प्रमोषः शुक्तिकारजतादिवेदनेषु क्लृप्त एव । तदेवं क्लृप्तेनैव मार्गेण धूमादग्निज्ञानोत्पत्तौ को नामाऽक्लृप्तं लिङ्गस्य लिङ्गिज्ञानहेतुत्वं कल्पयेत् । कल्पनायां वा शुक्तावपि रजतवेदनस्यानुभवरूपत्वात्तदुपपत्तये दोषस्यैवानुभवहेतुत्वं कल्पनीयम् । अकल्पने त्वत्रापि स्मृति-

---

तेन यथालोकं प्रमाणसामग्र्यनुभवात् धर्म्यन्तरगतसाहित्यनियमादेव धर्म्यन्तरेऽनुमानमित्यनवद्यमिति । लब्धावसरः पुनर्गृहीतग्राहित्वं शङ्कते । नन्विति । उत्तरग्रन्थः स्पष्टार्थः । मतान्तरोक्तं गृहीतग्राहित्वमिदानीमनुमानस्य निराचष्टे । यदीति । न चेति । लिङ्गदर्शनमेवात्र प्रत्युत्पन्नं कारणं तस्य सम्बन्धिदर्शनस्य तत्र संस्कारोद्बोधे कारणत्वं क्लृप्तमित्यर्थः । तन्मतेनोपपादितं स्मृतित्वं निगमयति । तदेवमिति । संस्कारोद्बोधनद्वारा स्मृतिरूपवह्निज्ञानोत्पत्तौ सत्यामित्यर्थः । अ-

प्रमोषादऽप्रामाण्यमेव स्यात् । तस्मादवश्यमऽगृहीतग्राहित्वमङ्गीकर्तव्यम् ।

नन्वग्निविशेषस्याऽगृहीतसम्बन्धस्याऽननुमेयत्वात्सामान्यमेवानुमेयं तच्च प्रागवगतमेवेति कथमऽगृहीतग्राहित्वम् ? यथाहुः—

"विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता ।
अनुमाभङ्गपङ्केऽस्मिन्निमग्ना वादिदन्तिनः" इति ।

नैष दोषः–अवगतस्यापि सामान्यस्य देशान्तरकालान्तरसम्बन्धस्यागृहीतस्य ग्रहणाद् ह्युपपन्नं प्रमेयत्वम् ।

इदं चापरमेकदेशिना वक्तव्यम्—केन प्रमाणेन धूमदर्शनस्याग्निज्ञानहेतुत्वमवगम्यते ? इति । तदानन्तर्यादिति चेत् ?, न, तस्य संस्कारद्वारेणाप्युपपत्तेः । अनुभवरूपत्वमनुपपन्नमिति चेत् ?, न, स्मरणस्यापि तत्परामर्शप्रमोषेणानुभवाभिमानोपपत्तेः । वस्तुतोऽनुभवत्वं त्वसिद्धमेव प्रमाणाभावात्, न ह्यग्निज्ञानस्यानुभवत्वे प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणमस्ति । अस्ति तु स्मृतिप्रमोषे ।

कल्पन इति । दोषस्यानुभवहेतुत्वाकल्पने सतीत्यर्थः । अत्रापि–अनुमानेपि । लिङ्गस्य लिङ्गिज्ञानहेतुत्वाकल्पनात् स्मृतिप्रमोषादप्रामाण्यमेव स्यादित्यर्थः । चोदयति । नन्विति । प्रत्युत्पन्नकारणजत्वं दूषयितुमाह । इदमिति । तस्येति । आनन्तर्यस्येत्यर्थः । स्मरणस्यापि–वस्तुतः स्मरणरूपस्यापि

अथ स्मृतिप्रमोषत्वे बाधकं स्यात्, न चाग्निज्ञानस्य तदस्तीत्यतो न स्मृतिप्रमोष इति चेत् ?, न, स्मृतिप्रमोषस्याप्यबाधदर्शनात् । मणिप्रभादर्शिनो मणिबुद्धिस्तावत् स्मृतिप्रमोष एव, अन्यथा विपरीतख्यातिप्रसङ्गात्, अथ च प्रवृत्तस्य मणिलाभान्न बाधकमस्ति, तस्मात्स्मृतिरेवानुमानमित्यप्रामाण्यापत्तिः।

कथं च गृहीतग्राहित्वमनुमानस्य ?, अत्यन्तापरिदृष्टे देशे काले चाग्निरनुमीयते स केन प्रमाणेन प्रागवगतः ?, न प्रत्यक्षेण तस्य विद्यमानोपलम्भनत्वात् । न चान्येन केन चित् । किं चाग्निधूमयोर्मिथः सम्बन्धो देशकालानवच्छिन्नः प्रत्यक्षेणावगत इत्येतावदेव भवान् ब्रवीति, न चैतावता देशान्तरकालान्तरसम्बन्धोऽग्नेरवगतो भवति, तस्मादगृहीतग्राह्येवानुमानम् ।

किमत्रागृहीतम् ?, अग्निसामान्यं तावद् गृही-

वन्हिज्ञानस्येत्यर्थः । स्मृतिप्रमोषत्वपरिहारं शङ्कते । अथेति । 'नेदं रजत'मितिवदत्र बाधकाभावान्न स्मृतिप्रमोषत्वमित्यर्थः । परिहरति । नेति । अन्यथेति । स्मृतिप्रमोषानङ्गीकार इत्यर्थः । अनुमानस्य गृहीतग्राहित्वपक्ष उपपादितं स्मृतित्वं निगमयति । तस्मादिति । इतश्च न गृहीतग्राहित्वमित्याह । कथं चेति । तस्येति । प्रत्यक्षस्येत्यर्थः। अनुमानस्यापि विद्यमानोपलम्भनत्वं वन्ह्यादौ दृष्टं अत इन्द्रियसंयोगेति विशेषणं देयम् । इतश्चैवमित्याह । किञ्चेति । स्वमतं निगमयति । तस्मादिति । एतदेवोपपादयितुमाह । किमत्रेति । दृष्टान्तद्वयं स्पष्टार्थम् । तत्र

तमेव, पर्वतोपि प्रत्यक्षेणावगतः, अग्निविशिष्टस्तु पर्वतो न केनाप्यवगत इति सोऽनुमेयो भविष्यति। तत्र च प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेन सम्बन्धमात्रं प्रमेयमवशिष्यते। यथा "दध्ना जुहोति" इति विशिष्टविषयोऽपि विधिर्विशेषणपरो भवति तथेहापि, विशिष्टविषयमेवानुमानं विशेषणविशेष्ययोस्तु प्राप्तत्वात् "यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति" इतिवत्सम्बन्धविषयं भवतीति।

यस्तु प्रतिपन्नमर्थं परमऽनुमानेन प्रतिपिपादयिषति तेन साधनं प्रयोक्तव्यम्। येन वाक्येन यस्यानुमानबुद्धिरुत्पद्यते तत् साधनमित्युच्यते।

'तच्च पञ्चतयं केचित्, द्वयमऽन्ये, वयं त्रयम्।

'उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम्'।

अक्षपादीयास्तावत्-प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनैः पञ्चावयवं साधनं मन्यन्ते। अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा, कृतकत्वादिति हेतुः, यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घटादीत्युदाहरणम्, कृतकश्च शब्द इत्युपनयः, तस्मादनित्य इति निगमनम्।

अयं त्वऽतिविस्तरो गतार्थ इति मन्वानाः सौगता द्व्यऽवयवम्— उदाहरणोपनयात्मकं मन्यन्ते। सम-

---

स्वार्थस्य स्वप्रतिपत्तिमात्रहेतुत्वेन शब्दप्रयोगानर्हत्वात्तदपेक्ष्य परार्थानुमानाभिप्रायेणाह। यस्त्विति। लोके साधनशब्दस्य हेतुमात्रे प्रयोगदर्शनात्तद्व्यावृत्त्यर्थं लक्षणं करोति। येनेति। श्लोकं व्याचष्टे। अक्षपादीया इति। उदाहरणादि अवयवप्रयोगे

र्ममाणनियमं हि लिङ्गं साध्यधर्मिण्यनुसन्दधानस्य स्वयमेव लिङ्गिबुद्धिरुत्पद्यते, तेन यत्कृतकं तदनित्यमिति कृतकत्वस्याऽनित्यत्वेन व्याप्तिनियमं स्मारयित्वा कृतकश्च शब्द इत्युपनयमात्रे कृते शब्दस्यानित्यत्वमवगम्यत एवेति कृतमवयवान्तरैः।

एवं त्वऽत्यन्तसाकाङ्क्षमेव वाक्यं क्लेशगम्यार्थं भवतीति त्र्यवयवमेव युक्तम्—अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटादीत्येवमुदाहरणान्तं साधनं सर्वत्र वार्तिककारः प्रयुङ्क्ते। अथ वा—यत् कृतकं तदनित्यं यथा घटादि, कृतकश्च शब्दस्तस्मादनित्यः—इत्युदाहरणप्रभृति प्रयोक्तव्यम्। एवमप्यन्यूनाधिकमेव साधनम्। तथा च "यत् कर्म तत् फलवद् होमोपि कर्म तेनापि फलवता भवितव्यम्" इत्येव सर्वत्र भाष्यकारः प्रयुङ्क्ते।

भाष्यकारसम्मतिमाह। तथाचेति। अत्र वार्तिककारैः—

"अग्नेर्देशाविशिष्टत्वेन चैतत् पक्षस्य लक्षण" (श्लो. वा. अनु. ३९)

मित्यादिना ग्रन्थेन देशविशिष्टत्वमष्टधा विकल्प्य देशविशिष्टस्याग्नेरनुमेयत्वं दूषयित्वा—

"तस्माद्धर्मविशिष्टस्य धर्मिणः स्यात्प्रमेयता"। (श्लो.वा.४७)

इत्यनेन धर्मविशिष्टस्य धर्मिणोऽनुमेयत्वमुक्तम्। तथाच

"न च तस्यानुमेयत्वं विशेष्यश्चावधारितः।
विशिष्टत्वेन चाज्ञानात्तन्मात्रस्यानुमेयता (श्लो. ५०)"

इत्युक्तम्। तथाऽन्यदपि प्रमेयं तद्वार्तिक एवावगन्तव्यम्।

प्रतिज्ञादोषाः प्रत्यक्षविरोधादयोऽप्रसिद्धविशेषणत्वादयश्च वार्तिके प्रपञ्चिताः ।

असिद्धिः, अनैकान्तिकत्वम्, बाधकत्वम्, चेति त्रयो हेतुदोषाः । तत्रासिद्धिः पञ्चधा– बुद्धो धर्माधर्मवेदी सर्वज्ञत्वादिति स्वरूपासिद्धिः, न हि सर्वज्ञत्वस्वरूपं क्वचिदस्ति १ । वन्हिरदाहकः शीतत्वादिति सम्बन्धासिद्धिः शैत्यस्य वन्हिसम्बन्धाभावात् २ ।

नन्वेवं समुद्रवृद्धौ चन्द्रोदयस्य हेतुत्वं न स्यात्, उदयस्य समुद्रसम्बन्धाभावात् ?, एककालसम्बन्धादुभयोरदोषः ।

प्रतिज्ञादोषा इति, ।

“ अग्राह्यता तु शब्दादेः प्रत्यक्षेण विरुध्यते ।

तेषामश्रावणत्वादि विरुद्धमनुमानत (श्लो. वा. ६०) ”

इत्यादिना ग्रन्थेन वार्तिके प्रपञ्चिता इत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षादिविरोधेन रूपत्रयबाधात् हेतुदोष एवायं न प्रतिज्ञादोषः । सत्यम् । रूपत्रयबाध एवायं, पक्षविपर्ययद्वारेण तु पक्षदोष इत्युच्यते साध्यविकलत्वादय इव दृष्टान्तदोषा अप्रसिद्धविशेषणत्वाप्रसिद्धविशेष्यत्वाप्रसिद्धोभयत्वादिदोषाश्च निरालम्बनवादे वार्तिके प्रपञ्चिता इत्यर्थः । एवमसन्निकृष्टग्रहणनिरस्ताः प्रतिज्ञादोषादयो वार्तिक एव प्रपञ्चितत्वान्न प्रदर्शिताः । सम्प्रति हेत्वाभासान् प्रपञ्चयन् एकदेशदर्शनादित्यनेन दर्शनशब्देन निश्चयवाचिना निरस्तमसिद्धं तावद्दर्शयति । तत्रेति । वादिप्रतिवादिनोरेकस्य द्वयोर्वा संशयाज्ञानविपर्यया यस्मिन् सोऽसिद्ध इति भावः । अत्र चोदयति । नन्विति । परिहरति । एकेति ।

यदा तर्हि चन्द्रस्य नभोमध्ये स्थितिं दृष्ट्वा पञ्चदशनाडिकातिक्रान्ता समुद्रवृद्धिरनुमीयते तदा कथम् ?, तत्रापि परम्परासम्बन्धादुभयोरदोषः । न हि साक्षात्सम्बन्ध एव सर्वत्राश्रीयते, यद्धि येन साक्षात् प्रणाड्या वा केनापि सम्बन्धेन नियतं तत् तस्य तथैवानुमापकं भवतीति दर्शितमेवैतत् । तेन यादृशः सम्बन्धो हेतोर्वादिना दर्शितस्तदसिद्धौ दोषो भवति नान्यथा ।

गोशब्दः सास्नादिमद्वचनो गोशब्दत्वादिति व्यतिरेकासिद्धिः, नहि धर्मिव्यतिरेकेण गोशब्दत्वं नाम किंचिदस्ति ३ । नित्यमाकाशमऽनवयवद्रव्यत्वादिति सौत्रान्तिकमाऽऽकाशाभाववादिनं प्रत्याऽऽश्रयासि-

---

उदयसमुद्रयोः परस्परसम्बन्धाभावेऽपि उदयवृद्ध्योरेककालसम्बन्धात् तत्कालीनवृद्ध्यनुमापकत्वाददोष इत्यर्थः । पुनश्चोदयति । यदेति । तदा चन्द्रनभोमध्यस्थितेरतिक्रान्तसमुद्रवृद्धेश्चैककालत्वाभावादित्यर्थः । परिहरति । तत्रापीति । चन्द्रनभोमध्यस्थितिरप्यतिक्रान्तामुदयकालीनामेव वृद्धिमनुमापयति चन्द्रद्वारा परम्परासम्बन्धादित्यर्थः । दर्शितमिति । यस्य यादृशस्येत्यादिना । असिद्ध्यन्तरमुदाहरति । गोशब्द इति । ननु यः सास्नादिमद्वचनो न भवति स गोशब्दोऽपि न भवति यथा घटशब्दादिरिति व्यतिरेकस्य सत्वान्नायं दोष इत्याशङ्क्य स्वाभिप्रेतं व्यतिरेकशब्दार्थं विवृणोति । नहीति । पक्षस्यैव हेतुत्वापत्तिरत्र दोषः । आश्रयासिद्धमुदाहरति । नित्यमिति । न चाश्रयस्यासिद्ध्या हेतोरसिद्धिः कथं स्यात् । उच्यते ।

द्धिः ४। वायुराकाशश्चाऽनित्यो मूर्तत्वादिति व्याप्त्यऽसिद्धिः मूर्तत्वस्याकाशे व्याप्त्यऽभावादिति ५।

अनैकान्तिकत्वं द्विविधम्– सव्यभिचारं सप्रतिसाधनं च। नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वादिति कर्मादिष्वनित्येष्वप्यऽमूर्तत्वस्य सम्भवाद् व्यभिचार्यऽमूर्तत्वम्। अप्रत्यक्षो वायुर्द्रव्यत्वे सत्यऽरूपत्वात् प्रत्यक्षो वायुर्महत्वे सति स्पर्शवत्त्वादिति सप्रतिसाधनत्वादुभयमप्यनिर्णायकं संशयहेतुः, अगृह्यमाणबलाबलत्वादुभयोः।

कश्चित्त्वाह– न विरुद्धार्थं हेतुद्वयं तुल्यबलमेकत्रसम्भवति, तद्भावे वस्तुनि नित्यसंशयापत्तेः। द्रव्यत्वे सत्यऽरूपत्वस्याऽपरोक्षावभासाविरोधादऽप्रत्यक्षत्वमनुमापयितुमसामर्थ्याद् दौर्बल्यम्। स्पार्शनानुमानं त्वविरुद्धं बलवदिति न द्वयोस्तुल्यबलत्वम्, अतो नास्ति सप्रतिसाधनो हेतुरिति। स वक्तव्यः– सव्यभिचारोऽपि तर्हि न संशयहेतुः स्यान्नित्यसंशयापत्तिप्रसङ्गादेव।

"धर्मिधर्मतया गृह्यमाणस्यैव हि हेतुता।
असिद्धे धर्मिणि कथं हेतोस्तद्धर्मता भवेत्" ॥

ज्ञातसम्बन्धस्येत्यनेनानैकान्तिकविरुद्धयोः। संशयविपर्ययजनकयोर्हेत्वाभासत्वं दर्शितम्। तत्रानैकान्तिकं तावदाह। अनैकान्तिकत्वमिति। सप्रतिसाधनत्वानिराकरणपरं मतान्तरं दूषयितुमनुवदति। कश्चित्त्विति। दूषयति। स इति। नित्यसंशयापादकत्वेन सप्रतिसाधननिराकरणे सव्यभिचारो-

सत्यपि तस्य संशयहेतुत्वे प्रमाणान्तरेण निर्णयसम्भवान्न नित्यसंशयापत्तिरिति चेत् ?, तर्हीहापि प्रमाणान्तरेण निर्णयसम्भवादऽदोषः । तथा सति यत्प्रमाणान्तरविरुद्धं तस्य दुर्बलत्वादितरस्य बलीयस्त्वादऽतुल्यबलत्वमिति चेत् ?, केन चोक्तमुभयं तुल्यबलम् ? इति, किं त्वऽगृह्यमाणबलाबलत्वमात्रम् ।

तथा हि– यः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं वा नावधारयति तस्योर्ध्वत्वं संशयहेतुर्भवति, निर्णीते त्वन्यतरस्मिन् रूपे संशयो निवर्तते । तथा यो वायोरपरोक्षावभासं नावधारितवान् तस्य पृथिव्यादिषु प्रत्यक्षत्वव्याप्तं स्पर्शवत्त्वं व्योमादिषु चाऽप्रत्यक्षत्वव्याप्तमरूपत्वं वायावुपलभमानस्य भवत्येव संशयः । स तु प्रमाणान्तरेण निर्णये सति निवर्तत इत्यास्तां तावत् । तस्मात्सप्रतिसाधनमपि सव्यभिचारवत्संशयहेतुः । तथा च भाष्यकारः– "यत्कर्म तत् फलवद् होमोपि कर्म तेनापि फलवता भवितव्यम्" इत्यस्य "उपरते क-

---

ऽपि निराकृतः स्यात् संशयहेतुत्वाभावेऽनैकान्तिकत्वाऽसम्भवादिति भावः । सव्यभिचारिणि विशेषं शङ्कते । सत्यपीति । इष्टापत्त्यभिप्रायेण शङ्कते । तथेति । सप्रतिसाधने प्रमाणान्तरेण निर्णये सतीत्यर्थः । अतुल्यबलत्वे सप्रतिसाधनत्वाभाव इति भावः । अत्र भाष्यकारसंमतिमाह । तथा चेति । होमेनापि फलवता भवितव्यमित्यस्येति प्रतिसाधनं ब्रुवन इति दर्शयतीति सम्बन्धः । प्रतिसाधनस्वरूपं दर्शयति । उपरत इति । हस्तादिव्यापाररूपे कर्मणि उपरते द्रव्याणां तन्त्वादी-

र्मणि द्रव्याणां तत्संयोगानां च द्रव्यान्तरं फलं दृष्टमिति द्रव्यमपि फलवत्स्यात्" इति सप्रतिसाधनं ब्रुवन् सप्रतिसाधनत्वमपि दूषणमिति दर्शयति, तस्मात् सोपि संशयहेतुः।

असाधारणं तु गन्धवत्त्वं पृथिव्यां दृष्टं न क्वचिदपि बुद्धिमादधातीति न संशयहेतुः। साधारणं हि द्वयोः साध्यतदभावयोर्दृष्टत्वादुभयत्राप्यनवस्थया बुद्धिमादधत् संशयहेतुरिति युक्तम्। तथा विरुद्धार्थव्याप्तमपि हेतुद्वयमेकत्र दृश्यमानं स्वव्यापकमेकस्मिन् धर्मिण्युपसंहरदेकस्य विरुद्धोभयरूपधर्मत्वासम्भवात् संशयं जनयति। न चैवम्भावोऽसाधारणस्य सम्भवतीति नायं संशयहेतुः।

नां तत्सयोगानां च पटादिरूपं फलं दृष्टमित्यर्थः। असाधारणस्यापि केचिदनैकान्तिकत्वमाहुस्तन्निराकरणार्थमाह। असाधारणमिति। एतस्य चानन्तरमेव वार्तिकविरोधं दर्शयिष्यामः। ननु साधारणस्यापि कथं संशयहेतुत्वं न तावन्नित्यानित्यबुद्धिद्वयोत्पादकत्वेन ताभ्यामेके(?)। चाऽप्यनियतत्वात्। नियमलक्षणेनैव सम्बन्धेनैव तद्बुद्धिजनकत्वसम्भवात् उभाभ्यां नियतत्वे चोभयत्र निश्चायकत्वापातात्। नापि कोटिद्वयसंस्पर्शैकविज्ञानजनकत्वेन संशयहेतुत्वं अर्थसन्देहाभावेन तेनाप्यनियतत्वात् स्वपक्षे वादिनोः सन्देहाभावादित्याशङ्कां निराकर्तुमाह। साधारणमिति। प्रसङ्गात् सप्रतिसाधनस्यापि पूर्वोक्तसंशयहेतुत्वं स्मारयति। तथेति। अयमेव च विरुद्धाव्यभिचारी। धर्म्यन्तरेषु विरुद्धार्थव्याप्तहेतुद्वयमेकत्रैकदेशिनि दृश्यमा-

तथा बाधको नाम हेत्वाभासो यो विरुद्ध इति तार्किकैरभिधीयते । स च षड्विध इति केचित्—धर्मधर्म्युभयेषां स्वरूपस्य विशेषस्य च बाधात् । चतुर्धेति केचित्—उभयबाधस्य धर्मधर्मिबाधान्तर्गतत्वात् ।

नं विरुद्धाव्यभिचारीत्युच्यते । निगमयति । इतीति । अत्र वार्तिककारैस्त्रयः संशयहेतवः—

"तत्साध्ये तदभावे च द्वाभ्यां व्यावृत्त एव च ।
द्वौ विरुद्धार्थसम्बद्धौ यावेकत्रैकदेशिनि" (श्लो. वा. ८४)

इत्यनेन साधारणासाधारणविरुद्धाव्यभिचारिभेदात्त्रिविधा अनैकान्तिका दर्शिताः। तत्र साधारणोदाहरणानि प्रदर्श्यानन्तरं

"नित्या भूर्गन्धवत्त्वेन स्यादसाधारणस्त्वय"(श्लो.वा८६)

मित्यसाधारणोदाहरणमुक्तं नन्वसाधारणधर्मोपलब्धौ संशय एव नोपजायत इत्याशङ्क्य—

"निश्चयैकाङ्गवैकल्यादेष संशयकारण" (श्लो. वा. ८७)

मित्युक्ते ततो—

"यत्राप्रत्यक्षता वायोररूपत्वेन साध्यते ।
स्पर्शात् प्रत्यक्षता चासौ विरुद्धाव्यभिचारिता"(श्लो.वा.९२

इति तदुदाहरणमुक्तम् ।

स्वबुद्ध्या ग्रन्थकारस्य यद्धेत्वाभासवर्णनम् ।
वार्तिकव्यतिरेकेण किमर्थं तन्न वेद्म्यहम् ॥

बाधकाख्यं तृतीयं हेत्वाभासं दर्शयति । तथेति । प्रतिज्ञातार्थं बाधमानो बाधक एव विरुद्धशब्देनोच्यते इत्यर्थः । प्रतिज्ञातार्थस्य हेतुना बाधायां यो विरुद्धः स षड्विध इत्यर्थः । षड्विधत्वं विवृणोति । धर्मेति । धर्मस्वरूपबाधो विशेषबाधश्च तथोभयस्वरूपबाध उभयविशेषबाधश्चेति पाठेत्यर्थः । प्रतिज्ञा-

एकधेत्यपरे– सर्वथा समीहितधर्मविपर्ययसाधनत्वात्, इदमेव च युक्तम्, अवान्तरभेदस्यानुपयोगात्। यद्यवश्यमवान्तरभेदो वक्तव्यस्तर्हि द्वैविध्यमेव वक्तव्यम्– धर्मस्वरूपबाधनं तद्विशेषबाधनं चेति। न हि धर्मितद्विशेषबाधकत्वं नाम हेतोर्दूषणं सम्भवतीति स्वयमेव वार्तिककारेण—

"धर्मिस्वरूपबाधेन विरुद्धो योऽभिधीयते"

इत्यादिना दर्शितम्।

तथा हि– द्रव्यातिरिक्तः समवाय इहप्रत्ययहेतुत्वात् संयोगवदिति, अत्रेहप्रत्ययहेतुत्वमऽसमवायत्वेन भेदेन च व्याप्तं संयोगे दृष्टम्, समवायस्यास-

---

र्थबाधाविशेषादेक एव भेद इत्याह। एक इति। सर्वेष्वपि भेदेषु साध्यविपर्ययसाधनस्याविशेषादेक एव प्रकार इत्यर्थः। एते च धर्मस्वरूपबाधादयोभेदाः—

"नित्यत्वे कृतकत्वस्य धर्मभेदाद्विरुद्धता" (श्लो. वा. ९७)

इत्यादिना ग्रन्थेन वार्तिककारैर्दर्शितास्तत्रैवावगन्तव्याः। ग्रन्थकारोपि किञ्चित्प्रपञ्चयिष्यति। द्वैविध्यमेवाह। धर्मेति। ननु चातुर्विध्यवादिमते धर्मिस्वरूपतद्विशेषबाधस्यापि दूषणत्वात्तदेव कथं नोदाहृतमत आह। नहीति। दूषयितुं तदुदाहरणं तावदाह। तथाहीति। द्रव्यातिरिक्त इत्युपलक्षणं द्रव्यादिपञ्चकातिरिक्त इति साध्यो धर्मः अत्र प्रयोगे धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनोऽयं हेतुः तथा संयोगे प्रतिद्रव्यं भेदेन व्याप्तमिह प्रत्ययहेतुत्वं दृष्टं समवायस्यापि भेदमापादयत् तस्य वि-

मवायत्त्वं भेदं चापादयत् समवायधर्मिस्वरूपं तद्विशेषणं चैकत्वं बाधत इत्युदाहृतम् । तदयुक्तम्—इहप्रत्ययहेतुत्वं हि समवाये धर्मिणि दृष्टं न वा ? यद्यऽदृष्टं ततो ऽसिद्धत्वान्न कस्य चिदपि साधकं बाधकं वा भवति, यदि दृष्टं तत्कथं तत्रैव दृश्यमानं तस्यैव बाधनं कुर्यात् ? विरोधे हि सति बाधेत, न च तद्धर्मतया दृश्यमानस्य कथं चिदपि तेन विरोधः सम्भवति ।

ननु समवायत्त्वं बाधत इत्युक्तम् ? । यदि समवायत्वं नाम समवायधर्मिणोऽतिरिक्तं ? तद्बाधेपि न धर्मिस्वरूपं बाधितं स्यात् । अथ धर्म्येव तन्न तस्य बाधकं सम्भवतीत्युक्तम् । तस्मान्न धर्मिस्वरूपबाधनं नाम हेतुदोषः क्वचित्सम्भवति, सर्वत्रादृश्यमानस्यासत्त्वात् दृश्यमानस्य चाऽविरोधात् । धर्मिविशेषणस्यैकत्वस्य कामं सम्भवति बाधो न त्वेतद् दूषणम् । यदि

शेषं सत्तावदेकत्वं वैशेषिकाभिमतं बाधते अतो विशेषविरुद्धोऽयं हेतुरिति समस्ततात्पर्यार्थः । दूषयति । तदिति । नन्वसमवायत्वेन व्याप्तत्वात् समवायस्वरूपं बाधते नेत्याह । विरोधेहीति । आश्रयाश्रयिणोर्विरोधासम्भवादित्यर्थः । धर्मबाधं शङ्कते । नन्विति । अभेदाभिप्रायेण समाधत्ते । यदीति । दूषणमुपसंहरति । तस्मादिति । उक्तमेवार्थं स्मारयति । सर्वत्रेति । कथं तर्हि वार्तिकस्य दूषणोदाहरणत्वं तत्राह । धर्मीति । तद्बाधस्य कथं चिद्धर्मिबाधे पर्यवसानादुदाहरणमिति भावः । नत्विति । वार्तिककारस्याप्येकीयमतेनोप-

खल्विहप्रत्ययहेतुत्वं समवायस्यैकत्वं विरुन्ध्यात् ततो द्रव्यातिरेकं साधयतः किं हीयते ?। न हि द्रव्यातिरेकसाधनकृतमेकत्वसाधनं यतस्तस्य दूषणत्वेन संभाव्येत। तस्माद्धर्मस्वरूपस्य तद्विशेषस्य च बाधनाद् द्विविधमेव बाधकम्। तत्र—नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति कृतकत्वमनित्यत्वेन व्याप्तत्वान्नित्यस्वरूपमेव बाधते।

यस्तु—स्वरूपमेव शब्दानामभिधेयं नार्थान्तरमित्येतमर्थं प्रतिपिपादयिषुस्तत्सिद्ध्यर्थमेवं प्रयुङ्क्ते—अगृहीतसम्बन्धावस्थोऽपि शब्दः स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयति विभक्तिमत्त्वाद् गृहीतसम्बन्धवदिति, तस्य धर्मविशेषविपर्ययसाधनो हेतुः, पश्चाद्धि सम्बन्धग्रहणाद-

---

न्यासाददूषणत्वमभिप्रेतमिति भावः। अदूषणत्वमेवोपपादयति। यदीति। नन्वेतत्साधयतः स्वाभिप्रेतं समवायैकत्वं हीयत इति चेत् तत्राह। नहीति। पूर्वोक्तं स्वाभिमतं द्वैविध्यमुपसंहरति। तस्मादिति। आद्यमुदाहरति। तत्रेति। धर्मविशेषबाधमुदाहरति। यस्त्विति। पूर्वेण सम्बन्धग्रहणादर्थवत्ता सिद्ध्यन्ती स्वरूपेणवार्थेन सिद्ध्यति न स्वरूपातिरिक्तमर्थमालम्बत इत्यभिप्रायेण यः प्रयुङ्क्ते तं प्रत्युच्यते धर्मविशेषविपर्ययसाधनोऽयं हेतुः तथाहि—सम्बन्धग्रहणानन्तरं स्वरूपातिरिक्तार्थबोधनेन सह विभक्तिमत्त्वस्य व्याप्तिदर्शनात्तदृष्टान्तानुसारेण प्रागपि स्वरूपातिरिक्तार्थबोधनमेव साधयेत्। प्रतिप्रयोगश्च प्राक्सम्बन्धग्रहणान्न स्वरूपार्थत्वं विभक्तिमत्त्वात् पश्चाद्वदिति समस्तार्थः। एतदेवोपपादयति। पश्चा-

स्वरूपप्रतिपादनं दृष्टमिति तद्वदेव प्रागस्वरूपार्थत्वं तेनैव हेतुना प्रसज्येत, स्वरूपप्रतिपादने च बाधितेऽर्थप्रतिपादनमपि तद्धर्मस्वरूपं बाधितमेव । नहि प्राक् सम्बन्धग्रहादर्थान्तरप्रतिपत्तिः शक्यते वक्तुं प्रतीतिविरोधादेव ।

सर्वत्र यो हेतुर्यादृग्विशेषविशिष्टेन साध्येन दृष्टान्तधर्मिषु नियतः स तादृग्विशेषविशिष्टस्य साध्यस्य धर्मिणि प्रमाणान्तरविरोधात् साधनासम्भवेन विपरीतं विशेषं नियमबलात्स्वयमेव बाधमानो निर्विशेषस्य च साध्यस्यासम्भवात् साध्यमेव न साधयति । यथा शरीरिभिश्चेतनकर्तृकत्वेन घटादिषु व्याप्तमुत्पत्तिमत्त्वं देहाङ्कुरादीनां चेतनकर्तृकत्वसाधनायोच्यमानं शरीरिणश्चेतनस्यानुपलब्धिविरोधेन साधयितुमशक्यत्वादऽशरीरस्य तेनैव हेतुना घटादिव-

---

दिति । एतदुपपादनार्थं सामान्यन्यायमाह । सर्वत्रेति । तादृशस्य साध्यस्य पक्षे साधनासम्भवे सति साध्यमेव न साधयतीत्यग्रिमेणान्वयः । असम्भवे कारणं प्रमाणान्तरविरोधादिति । साध्यासाधने हेतुः निर्विशेषस्येत्यादिः । निर्विशेषत्वमेव कथमित्याकाङ्क्षायां स्वयमेव बाधमान इति हेतुगर्भं विशेषणम् । यस्मात्तद्विपरीतं साध्यगतं विशेषमेव बाधते तस्मान्निर्विशेषमेव साध्यमित्यर्थः । बाधकत्वे हेतुः नियमबलादिति । अन्येन सह नियतत्वात्तद्विपरीतं बाधत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । उत्पत्तिमत्वं देहाङ्कुरादीनां चेतनकर्तृकत्वसाधनायोच्यमानं चेतनकर्तृकत्वमेव न साधय-

न्निवारणाद् विधाद्वयशून्यस्य चेतनस्यासम्भवाच्चेतन-कर्तृकत्वमेवाङ्कुरादीनां न साधयति । तेन धर्मविशेषविरोधो हेतोः साध्यसिद्धिमेव निरुणद्धीति भवति दूषणम् । धर्मिविशेषविरोधस्तु साध्याविरोधित्वान्न दूषणं, प्रत्युत सिद्धान्तान्तरदूषणत्वात् प्रतिवादिन एव निग्रहस्थानत्वाद् दूषणं तद्भवति न वादिनः ।

यस्तु दृष्टान्तपरिदृष्टसाध्यविशेषविरोधसम्भवेऽपि तद्रहितं साध्यमात्रं हेतुः साधयत्येव, तच्च विशेषान्तरमाक्षिप्य सिद्ध्यतीति वदति, तस्य—उष्णाग्निनियतस्तृणादिविकारो हिमे दृश्यमानः शैत्यप्रत्यक्षवि-

---

तीति सम्बन्धः । कथं न साधयतीत्यत्राह । विधेति । शरीर्यशरीरो वा द्विविधश्चेतनो दृष्ट अङ्कुरादिर्नाशरीरकर्तृकः उत्पत्तिमत्वात् घटादिवदिति निवारणादित्यर्थः । फलितमाह । तेनेति । ततः किमत आह । इतीति । धर्मी समवायस्तद्विशेष एकत्वं तद्बाधस्य साध्याविरोधित्वं पूर्वोक्तमेवानुसन्धेयम् । प्रत्युतेति । द्रव्यातिरिक्तः समवाय इत्येवं साधयतो वादिनो नैतद्दूषणं साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् प्रत्युत विशेषबाधं हेत्वाभासत्वेनोद्भावयतः प्रतिवादिन एव दूषणं भवति निग्रहस्थानत्वादित्यर्थः । मतान्तरमनुवदति । यस्त्विति । इति वदतीत्यनेन सम्बन्धः । तद्रहितं—महानसीयत्वादिविशेषरहितम् । कथं तर्हि पर्वतीयवन्हिसिद्धिरत आह । तच्चेति । सामान्यस्य विशेषमन्तरेणासिद्धेर्महानसीयत्वादिविशेषस्य बाधात् पर्वतीयत्वादिविशेषान्तरमाक्षिप्य सिद्ध्यतीत्यर्थः । तदेतद्दूषयति । तस्येति । हेतुदूषणमुपसंहरति ।

रोधादौष्ण्यासम्भवेऽप्यनुष्णमेवाग्निं साधयेत्, तस्माद्धर्मिविशेषविपर्ययसाधनत्वं हेतोरदूषणमेव ।

उदाहरणं द्विविधम्—साधर्म्योदाहरणं वैधर्म्योदाहरणं च । साधर्म्यम्—लिङ्गमुद्दिश्य लिङ्गिन उपादानम्—यो यो धूमवान्महानसादिः स सर्वोऽग्निमान् दृष्ट इति, सम्यगुक्ते च साधर्म्ये न वैधर्म्यं वक्तव्यं गतार्थ-

---

तस्मादिति । हेत्वाभासान् प्रदर्श्य सम्प्रति ज्ञातसम्बन्धपदव्यावर्तितानेव दृष्टान्तदोषान् दर्शयितुं दृष्टान्तवचनं प्रस्तौति । उदाहरणमिति । साधनस्य साध्येन सह व्याप्तिप्रतिपादनाय दृष्टान्तद्वयं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । साधर्म्यदृष्टान्तं लक्षयति । साधर्म्यमिति । यदुद्देशेन यदुपादीयते तस्य तेन व्याप्तिः कथिता भवतीति भावः । उद्दिश्यमानं च यद्वृत्तयुक्तं प्रथमं प्रयोक्तव्यं उपादीयमानं च तद्वृत्तैवकाराभ्यां पश्चात् । यथाऽऽहुः—

" यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देशलक्षणम् " ।
तद्वृत्तमेवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम्" । (श्लो. वा. ११०)

ननु यथा तथा वा रचितं वाक्यं वक्तुर्विवक्षितं प्रतिपादयत्येव किं रचनाविशेषेणेति चेत् । न । शब्दानां स्वशक्त्यनुसारेणार्थावबोधकत्वात् नहि शब्दा वक्तुरभिप्रायमनुरुध्यन्ते अतोऽवश्यमादर्तव्य एव रचनादिविशेषः । यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरित्युक्ते साधर्म्यमात्रादेवाग्निना धूमस्य व्याप्तिरवगता किं वैधर्म्येणेत्यभिप्रायवानाह । सम्यगिति । अर्थाद्वैधर्म्यस्य ज्ञातुं शक्यत्वादिति भावः । अथवा सम्यक्प्रयुक्ते साधर्म्ये यस्तु भ्रान्त्या विपक्षव्यातिरेकं न प्रति-

त्वात् । यदा वक्तव्यमापतति तदा लिङ्गयभावमुद्दिश्य लिङ्गाभावोपादानम्—यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा तोयादिष्विवेति । यत्र भावेन भावः साध्यते तत्रैव विधिरूपं साधर्म्यं तत्प्रतिषेधरूपं च वैधर्म्यम् । यत्र तु मेघाभावादिना वृष्ट्याद्यभावः साध्यते तत्र साधर्म्यमेव प्रतिषेधरूपं यथा—यदा यत्र मेघोत्पत्तिर्नास्ति तदा तत्र वृष्टिर्नास्तीति । वैध-

---

पद्यते अवगतेऽपि वा सपक्षान्वये विपक्षव्यतिरेकाकाङ्क्षायां साधर्म्यं नापेक्षते तदा विपक्षव्यतिरेकसिद्धये वैधर्म्यमपि प्रयोक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह । यदेति । कथं च तत् प्रयोक्तव्यमत आह । लिङ्गयभावमिति । तदुक्तम्—

"व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते ।
तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते" (श्लो.वा. १२१)

ननु तदा वैधर्म्यादेव व्यतिरेकसिद्धेः किं साधर्म्येण । मैवम् । असाधारणे विपक्षव्यतिरेकदर्शनात् तन्निवृत्तये सपक्षान्वयप्रतिपत्तिफलत्वेन साधर्म्योपयोगात् । वस्तुतस्तु साधारणेऽन्वयदर्शनादसाधारणे च व्यतिरेकदर्शनादुभयनिवृत्त्यर्थं द्वयमप्यपेक्षितव्यम् । ननु यथा शुक्लः पट इत्युक्ते ऽनीलादिव्यवच्छेदेनैव शुक्लादीनां विशेषणत्वं उपादीयमानस्य प्रसक्तिविरोधिव्यवच्छेदपरत्वात् तथा पर्वतोऽग्निमानित्युक्ते ऽग्न्यभावस्यैव निवृत्तिर्भविष्यति नान्यस्येति न वैधर्म्यमपि प्रयोक्तव्यम् । मैवम् । शुक्लादिवदत्र वह्नेरनिश्चितत्वात् निश्चितत्वे वा साध्यत्वानुपपत्तिः अतस्तन्निश्चयार्थं वैधर्म्यस्याप्युपयोग इति । नन्वभावसाधनके नैवंरूप-

र्म्यं तु विधिरूपम्—यत्र वृष्टिरस्ति तत्र मेघोत्पत्तिरस्तीति । तेन यद्भिक्षुणोक्तम्—" प्रसज्यप्रतिषेधात्मकमेव वैधर्म्यम् " इति तदनादरणीयम् ।

साधर्म्याऽऽभासाश्च—साध्यविकलत्वादयः, वैधर्म्याभासाश्च—साध्याभाववैकल्यादयो वार्तिक एव द्रष्टव्या इति ।

ताऽस्तीत्याशङ्क्याह । यत्रेति । ततश्चैतदपि निरस्तमित्याह । तेनेति । विधिरूपस्यापि वैधर्म्यस्य दर्शनादित्यर्थः । ननु हेत्वाभासवदुदाहरणलक्षणरहिता दृष्टान्ताभासा अप्यप्रयोगाय प्रदर्शनीयास्तत्राह । साधर्म्याभासाश्चेति । नित्यो ध्वनिरमूर्तत्वात् कर्मवत् परमाणुवदित्यादि वार्तिके द्रष्टव्याः । अनतिप्रयोजनत्वाद्धेत्वाभासेऽन्तर्भूतत्वाच्च न मयाऽत्र प्रदर्शिता इति भावः । उक्तं चान्यत्र—

" साधारणो विरुद्धो वा दृष्टान्ते साध्यवर्जिते ।
असाधारणता हेतोस्तस्मिन् साधनवर्जिते" इत्यादि ।

नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् कर्मवदिति प्रयोगे साध्यविकलो दृष्टान्तः, परमाणुवदिति साधनविकलः, घटवदित्युभयविकलः, आकाशस्य च दृष्टान्तत्वे तत्रामूर्तत्वनित्यत्वे सत्यपि कर्मादौ नित्यत्वाभावे ऽप्यमूर्तत्वदर्शनाद्व्याप्तिशून्यतेत्यादि तत्रैव द्रष्टव्यम् । तथा—

"यत्राप्यर्थस्य शून्यत्वं द्वाभ्यामेकेन वा भवेत् ।
यदनित्यन्तु तन्मूर्तमणुवद्बुद्धिवत् खवत् "

इत्यादिना वैधर्म्याभासा दर्शितास्तत्रैवाऽवगन्तव्याः । अत्र भाष्यं—

"तत्तु द्विविधम्" (शा. भा.) इति दृष्टस्वलक्षणविषयमेवानुमानमिति मन्वानान् निराकर्तुमऽदृष्टस्वलक्षणविषयमप्यनुमानं क्रियादिविषयमस्तीति दर्शयितुं द्वैविध्याभिधानम् । न हि क्रियास्वलक्षणं प्रत्यक्षेण कदाचिद् गृह्यते पूर्वोत्तरदेशसंयोगविभागमात्रस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणम्, ताभ्यामेवाऽऽगन्तुकाभ्यामागन्तुकं कारणमनुमीयते, तच्च क्रियेत्युच्यते ।

" तत्तु द्विविधं प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धं सामान्यतो दृष्टसम्बन्धं च, प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्धं यथा धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिविज्ञानम् । सामान्यतोदृष्टसम्बन्धं यथा देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्यादित्यगतिस्मरणमिति " (शा० भा०) । अत्र यथैव धूमत्वाग्नित्वयोः प्रत्यक्षत्वे न महानसादौ प्रत्यक्षो दृष्टः सम्बन्धस्तथैव देवदत्तादौ चलतीति प्रत्यक्षालम्बनत्वेन गमनस्य प्रत्यक्षत्वात् देशान्तरप्राप्त्या सह प्रत्यक्षदृष्ट एव सम्बन्ध इति द्वैविध्यवचनमनुपपन्नम् । आदित्येऽनुमेयत्वादप्रत्यक्षतेति चेत् एतदपि पर्वतादावग्नित्वस्याप्यनुमेयत्वात्तुल्यम् । अथ देवदत्तादौ गतिप्राप्त्योः सामान्यतः प्रत्यक्षेण सम्बन्धमुपलभ्याऽऽदित्ये देशान्तरप्राप्तिदर्शनेन गत्यनुमानं सामान्यतोदृष्टसम्बन्धमित्युच्यते एतदप्यग्निधूमयोर्महानसादौ सामान्यत एव सम्बन्धदर्शनादविशिष्टमिति द्वैविध्याभाव इत्याशङ्कां निराकर्तुमाह । तत्तु द्विविधमिति । ननु चलतीति प्रत्ययात् प्रत्यक्षमेव क्रियास्वरूपं नेत्याह । नहीति । चलतीति प्रत्ययस्य संयोगविभागमात्रालम्बनत्वमिति

ननु द्रव्यमेव कारणं स्यात् !, न, तस्य प्रागपि सद्भावात् ।

ननु क्षणान्तरेऽन्यद् द्रव्यं सर्वसंस्काराणां क्षणिकत्वात्, सादृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञानम् । तत् यदा समानदेशे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा तिष्ठतीति लक्ष्यते । यदा त्वनन्तरदेशे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा गच्छतीति लक्ष्यते । दीपगमनवच्छायागमनवच्च सदृशापरापरक्षणानामुत्तरोत्तरदेशप्रारब्धानां गमनावभासनिमित्तत्वात् कृतं क्रियया । किं चानुत्पन्नस्य क्षणस्य क्रियाश्रयत्वायोगात्, उत्पन्नस्य च विनाशग्रस्तत्वात् कथं क्रियारम्भत्वम् ? । यथाहुः—

"क्षणिकाः सर्वसंस्काराः, अस्थिराणां कुतः क्रिया"

इति । तदिदं शब्दाधिकरणे निराकरिष्यामः । ततः स्थिरत्वे सति तन्मात्रेणानुपपत्तेः क्रियानुमानं

भावः । अन्यथासिद्धिं शङ्कते । नन्विति । तदाधारभूतं द्रव्यमेव संयोगविभागकारणं न तु तदतिरिक्ता क्रियेत्यर्थः । प्रसिद्धक्लृप्तकारणपरित्यागेनाप्रसिद्धकल्पना निष्प्रमाणिकेति भावः । परिहरति । नेति । प्रागपि सद्भावान्नागन्तुकं कारणद्रव्यमित्यर्थः । आश्रयस्य समवायिकारणत्वे ऽप्यसमवायिकारणं क्रिया भविष्यतीति भावः । क्षणिकत्वाभ्युपगमेन द्रव्यस्याप्यागन्तुकत्वमिति शङ्कते । नन्विति । ननु द्रव्याणामेकरूपत्वे कथं तिष्ठति चलतीति प्रतीतिवैलक्षण्यमत आह । तद्यदेति । शङ्कानिराकरणं प्रतिजानीते । तदिदमिति । स्थिरत्वे वा कथं क्रियासिद्धिरत आह । तत इति ।

युक्तमिति ।

न युक्तम्—कार्यं हि कारणमात्रमपेक्षते तच्चेह दृष्टमेवास्ति—प्रयत्नविशेषानन्तरं हि शरीरे देशसंयोगविभागाख्यं फलमुत्पद्यमानमुपलभ्यते ततः स एव निमित्तम् । तद्वदात्मशरीरसंयोगश्चाऽसमवायि शरीरं च समवायीति किमत्राऽदृष्टकारणानुमानेन ? ।

नन्वऽसमवायिकारणभूतस्य संयोगस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यं नान्यत्र, तन्तुसंयोगानामिव स्वाश्रयेषु तन्तुषु पटः, तन्तुतुरीसंयोगस्य वा पटतुरीसंयोगः । प्रयत्नवदात्मसंयोगस्त्वऽनेवंविधे क्योऽक्षि कथं संयोगमारभते ? अतः कारणान्तरं कल्पनी-

---

आश्रयद्रव्यमात्रेण कादाचित्कयोः संयोगविभागयोरनुपपत्तेरित्यर्थः । क्रियानुमानं चैवं विमतौ संयोगविभागौ प्रत्युत्पन्नकारणजौ कादाचित्ककार्यत्वात् दारुद्वैधीभाववत् सहि कुठारदारुसंयोगविभागजन्यः पक्षे तु प्रक्रियैव प्रत्युत्पन्नकारणमिति । तदेतत् दूषयति । न युक्तमिति । स एव—प्रयत्नविशेष एव दृष्टं कारणमित्यर्थः । एतेनार्थान्तरत्वमनुमाने दर्शितम् । असमवायिकारणं कर्मेति चेत् तत्राह । तद्वदिति । बहिरङ्गत्वादकारणत्वं शङ्कते । नन्विति । पटः कार्यमिति सम्बन्धः । अनेवंविधे अस्वाश्रये अस्वाश्रयसमवेते चेत्यर्थः । कारणान्तरं— कर्माख्यं अतो न प्रयत्नवदात्मसंयोगेनार्थान्तरत्वमिति भावः । एवं च सति यदेकार्थसमवायिनौ संयोगविभागौ यस्मिंश्च सति

यमिति चेत् ?, न तन्तुसंयोगः स्वाश्रय एव पटमारभते पटस्य बहुतन्तुव्यापित्वात्, संयोगानां च द्वयोर्द्वयोरेव वृत्तेः ।

किं च शरज्यासंयोगान्नोदनाख्याद् युगपदेव शरे शरावयवेषु च सर्वेष्वन्तर्बहिर्वर्तिषु बहूनि कर्माण्युत्पद्यन्ते, तत्र येषामवयवानां ज्यासंयोगो नास्ति तेष्वऽस्वाश्रयेषु स्वाश्रयाऽसमवेतेषु च ज्यासंयोगः कर्माऽऽरभते इति व्यभिचारः । नहि ते संयोगाश्रयीभूते शरे समवेताः शरस्यैव तेषु समवायात् ।

किं च प्रयत्नवदात्मसंयोगानन्तरं युगपदेव हस्ते प्रयत्नवदात्मसंयुक्ते तत्संयुक्ते चाङ्गदेऽङ्गुलीयके च तल्लग्ने मणौ च कर्मोत्पद्यते, अथैवमादिषु न नोदनात् न प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्वा कर्मोत्पत्तिः, किं तु संयुक्तसंयोगादित्युच्यते, ज्यासंयुक्तावयवसंयोगात्तदनन्तरावयवे तत्संयोगाच्च तदनन्तरे।तथाऽऽत्मसंयोगाद्धस्ते, तत्संयोगादङ्गदे, तत्संयोगान्मणावपीति । एवं तर्ह्य-

---

नियमेन तदुत्पत्तिस्तत् कर्मेति नार्थान्तरत्वमित्युक्तं भवति । परिहरति । नेति । कथं च न स्वाश्रय एव पटमारभते ऽत आह । पटस्येति । संयोगस्य स्वाश्रये तन्तुद्वये बहुतरतन्त्वाश्रितपटानारम्भकत्वमिति भावः । इतश्चैवमित्याह । किञ्चेति । तेषु– अवयवेषु अस्वाश्रयेषु– ज्यासंयोगानाश्रयेषु । स्वाश्रयासमवेतत्वं विवृणोति । नहीति । ते—अवयवाः । इतोऽप्येवमित्याह । किं चेति । यदि संयुक्तसंयोगात् तत्रोपपत्तिः तर्ह्यत्रापि तथेत्याह । एवमिति । एतेन— अ-

त्रापि शक्यते वक्तुम्-प्रयत्नवदात्मसंयुक्तशरीराकाशसंयोगाच्छरीराकाशदेशविभागस्तत्संयोगाच्च तदनन्तरदेशसंयोग इति दृष्टेनैव संयोगेन संयोगविभागसिद्धेर्न कर्मकल्पनाऽवकल्पते ।

किं च न संयोगस्यैवायं धर्मः, सर्वाण्येवाऽसमवायिकारणानि स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यमारभन्ते नान्यत्र । ततश्च कर्माप्यसमवायिकारणत्वेनानुमीयमानं वियति विहङ्गमे चोभयत्रानुमीयेत ? न हि विहगकर्मणा वियति कार्यं संभवति, ततश्च वियत्यपि चलतीति बुद्धिः स्यात्, अतो नानुमेयं कर्म । किमिदानीं नास्त्येव क्रियातत्त्वम् ? । अस्ति प्रत्यक्षावगमात् ।

ननु संयोगविभागातिरिक्तं न किं चिदत्र ? । दृश्यते हि सर्पति सर्पे भूमेः सर्पस्य च द्वयोर्मिथः संयोगविभागाऽविशेषेऽपि सर्पमेव चलतीति बुद्धिरालम्बते न भूमिम् । अतोऽस्या बुद्धेरालम्बनमस्ति सर्पे चलनं नाम तत्त्वम् । यद्भावाभावाभ्यां सर्पभूम्योश्च-

---

नेवंविधेभ्योऽम्नि कथं संयोगमारभत इति यदुक्तं तत्परिहृतम् । इतो ऽपि न कर्मकल्पनेत्याह । किञ्चेति । आकाशे परिस्पन्दासम्भवात् विहङ्गस्थेन तत्र संयोगविभागौ वाच्यौ तच्च न सम्भवतीत्याह । न हीति । विहङ्गे तु क्रियायाः प्रत्यक्षत्वादेव नानुमानमिति भावः । अज्ञाताशयः पृच्छति । किमिति । आशयमुद्घाटयति । अस्तीति । अत्र चोदयति । नन्विति । परिहरति । दृश्यत इति । दृपण-

लतीति बुद्धेर्भावाभावावित्यङ्गीकार्यम् । न चेयमानुमानिकी संभवतीत्युक्तम् । तस्मान्नैवमभिप्रायमिदं भाष्यं, किं तु विशेषविषयं सामान्यविषयं चानुमानमित्यनुमानस्य विषयप्रपञ्चार्थम् ।

येऽपि मन्यन्ते—

"विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता"

मुपसंहरति । तस्मादिति । सम्प्रति यथावार्त्तिकं समाधत्ते । किन्त्विति । विषयप्रपञ्चार्थं भाष्यमिति पूर्वेणान्वयः । यत्र विशेषयोरेव प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते तद्विशेषविषयं प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धमित्युच्यते यत्र च सामान्ययोः प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते तत्सामान्यविषयं सामान्यतो दृष्टमित्युच्यते इत्यर्थः । तथाहि यस्मिन्नेव धर्मिणि गोमयेन्धनाग्निविशेषतज्जन्यधूमविशेषयोः सम्बन्धग्रहणं तस्मिन्नेव कालान्तरे धूमविशेषदर्शनेन पुनः सन्दिह्यमानसद्भावस्य यदग्नेरनुमानं तत्प्रत्यक्षदृष्ट सम्बन्धं भाष्यकारस्याभिप्रेतमिति । ननु प्रत्यक्षावगताग्निविशेषविषयस्यानुमानस्य कथं प्रामाण्यं ? पूर्वबोधात् कालान्तराधिक्येनेति ब्रूमः । ननु यदि विशेषयोरेवानुमानं कथं तर्हि भाष्ये धूमाकृतिदर्शनादित्याकृतिग्रहणं ? आकृत्योरेव हेतुसाध्यव्यवस्थापर्यवसानादिति ब्रूमः । तर्हीदमेव विशेषानवच्छिन्नं सामान्यतोदृष्टोदाहरणं दातव्यं किमादित्योदाहरणेन । सत्यम् । तथापि विशेषतोदृष्टासङ्कीर्णनिःसन्दिग्ध सामान्यतोदृष्टप्रदर्शनार्थमादित्योदाहरणम् । प्रसङ्गान्मतान्तरनिराकरणं दर्शयति । येऽपीति । अनेनेत्यस्यार्थं विवृणो-

इति, तेऽनेन निराक्रियन्ते, उभयोरपि विषयत्वोपपत्तेः। यत्र विशेषस्यैवानुगमस्तत्र विशेषविषयत्वम्, सामान्यानुगमे तु सामान्यविषयत्वम्। न च सिद्धसाध्यत्वम्, देशान्तरकालान्तरसम्बन्धस्याऽगृहीतस्य ग्रहणादिति प्रागेव वर्णितम् ॥

॥ इत्यनुमानपरिच्छेदः ॥

ति। उभयोरिति एतदेव दर्शयति। यत्रेति। ननु सामान्यस्यावस्तुत्वेन प्रत्यक्षागोचरत्वात् कथं धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिज्ञानं प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धतो। नैष दोषः। सामान्यस्य प्रत्यक्षविषयत्ववस्तुत्वयोः प्रामाणिकत्वात्। तथाहि धूमादग्निज्ञानं वस्त्वालम्बनमभावान्यत्वे सति प्रमाणत्वात् स्वार्थे श्रोत्रबुद्धिवत्। तथा सामान्यं वस्तु प्रत्यक्षग्राह्यं च तत् अभावान्यत्वे सति प्रमेयत्वात् स्वलक्षणवदिति। अनुमानैकसमधिगम्ये तु सामान्ये विशेषेऽनुगमाभावात् सामान्यमेव सर्वत्र लिङ्गं ततश्च लिङ्गभूतसामान्यग्रहणाय पुनरप्यपेक्षणादनवस्थापत्तेरनुमानव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इत्यलं प्रसङ्गेन। वस्तुतस्तु सर्वत्र सामान्यविषयमेव प्रत्यक्षं गवादि स्वलक्षणस्यावयवित्वेन स्वावयवापेक्षया सामान्यरूपत्वात्। अथ द्रव्यमपन्हुत्य रूपादीनामेव प्रत्यक्षत्वमुच्यते तदाऽपि रूपविशेषान् नीलपीतादीनुपेक्ष्य सामान्यमेव। एवं सर्वमपि वस्तु स्वस्वविशेषापेक्षया सामान्यमेव द्व्यणुकस्यापि परमाणुद्वयसाधारणत्वात् सामान्यरूपतेति न क्वचिद्विशेषविषयता प्रत्यक्षस्य। यथाऽऽहुः—

"रूपादयोऽपि सामान्यं सर्वे नीलाद्यपेक्षया।
स्वविशेषानपेक्ष्याथ नीलादीनां समानता ॥
ते चापि तावत्सामान्यं यावत्स्युः परमाणवः।

(१८) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं असंपूर्णम् (वेदान्तः) २

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १३

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम् — बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) ... .

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । माणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा — संस्कारप्रकाशात्मकः । १०

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचिताटिप्पणीसहिता । २

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । द्वैताद्वैतदर्शनानुगतः । २

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्याय १०

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-

र्निकृता। श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचित-
तत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरो-
मणिविरचितदीधित्या च गर्भिता। २
(४९) शास्त्रदीपिका। श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणि-

ना। रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूरण्या-
ख्यप्रकाशव्याख्यया तथा सोमनाथकृतया
मालिकया च व्याख्यया समलङ्

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी।

1913.

THE

MBÂ SANSKRIT SERIES;

A

RK & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 190.

शास्त्रदीपिका* ।

मीमांसाधुरन्धरश्रीपार्थसारथिमिश्रप्रणीता ।
पण्डितप्रवररामकृष्णविरचित-
युक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यव्याख्यया तथा मीमांसकप्रवर-
सोमनाथकृतया मयूखमालिकया च
व्याख्यया समलङ्कृता ।

SÂSTRA DIPÎKÂ

OF PÂRTHA SÂRATHI MISRA,
With the Commentary called Yuktisneha Prapûrani
by Pandit Rama Krishna Misra,
and the Mayûkha Mâlikâ by Somanath,
Edited by
Pandit Laxman Shastri Drâvida,
Professor, Government Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS III—३

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY;
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.
BENARES.

Price Rupee one.

* केवलं प्रथमाध्यायप्रथमपादान्तं युक्तिस्नेहप्रपूरणी भूमे च मयूखमालिकेयेति बोध्यम् ।

॥ श्रीः ॥

-:-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—१९०

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः ७ आनकाः ८

५ अन्यदेशीयैः प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०

६ प्राप्तिव्ययः पृथग् नास्ति । ... ...

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १०

(३) श्लोकवार्त्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीलोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २

(५) कारणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १

(६) भाट्टचि

गागाभ

(७) न्यायर

चिता

(८) ब्रह्मसूत्र

सूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री६श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् वेदान्तः १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः

यः) ५

रसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृत-

सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... २

सुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-

रविरचिता । (मीमांसा) १४

Library IIAS, Shimla
S 181.42 M 691 S
00023893

घणुकस्यापि यद्रूपं तत्तु साधारणं द्वयोः" (श्लो. वा. अ. १७६)

अथ देवदत्तोऽयमिति प्रत्यक्षस्य परमाणव एवालम्बनं चाऽन्त्या विशेषा एवेति विशेषविषयता प्रत्यक्षस्य । तत्रोच्य- । किं परमाणवः समुदिताः प्रत्येकं वाऽऽलम्बनं, नान्त्यः स्थूलप्रतिभासात् । नाद्यः तत्समुदायस्यैकरूपत्वेन घटशरावादि- द्धिप्रमेयवैलक्षण्याभावप्रसङ्गात् परस्परभिन्नानां च परमाणू- मभिन्नसंवेदनग्राह्यत्वानुपपत्तेः समुदायिव्यतिरेकेण समुदा- स्यानङ्गीकाराच्च । किञ्च व्यवहाराविसंवादितया प्रत्यक्षानु- नयोः प्रामाण्यं, नचान्त्यैः परमाणुभिर्व्यवहारः सम्भवत्य- न्द्रियत्वात् । तस्माद्देवदत्तोऽयमिति विज्ञानं परमाणुकार्य- व्यव्याख्यमभिन्नं स्थूलमालम्बते तथा प्रतिभासात् तच्च स्वा- येषु व्यासज्य वर्तमानत्वात्सामान्यमेवेति सामान्यविषयता त्यक्षस्येति, असाधारणविषयत्वेऽपि वा प्रत्यक्षस्योच्यमाने माकृतेः प्रत्यक्षदृष्टता नैवापैति सत्ताद्यपेक्षया धूमत्वस्यापि शेषरूपत्वात् । अथ सामान्यमित्येवं प्रतिभासाभावेन सामान्य- ग्रहणमित्युच्येत ? तर्ह्यसाधारणमित्येवं प्रतिभासाभावेन लक्षणस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात् । यथाऽऽहुः—

"सत्तादिसामान्यमपेक्ष्य सर्वं गोत्वाद्यसाधारणतामुपैति ।
तस्मादसाधारणमक्षगम्यं वदन्न सामान्यमपन्हुवीत ॥
सामान्यरूपेण न गृह्यते चेत् किंवाऽस्त्यसाधारणबुद्धिरत्र ।
यद्वस्तु लोकः प्रतिपद्यतेऽत्र द्विधापि तच्छक्यत एव वक्तुम्"

[श्लो. वा. अ. १७७]

॥ इत्यनुमानवादः ॥

" शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् " (शा. भा.) इति,

---

इदानीं क्रमप्राप्तं शब्दप्रमाणनिरूपणमारभते । शास्त्रमिति । ननु प्रत्यक्षलक्षणवव्यभिचारशङ्कानिवृत्तये शब्दमात्रस्यैवात्र लक्षणं कर्तव्यं न तद्विशेषस्य शास्त्रस्य, न च सामान्यलक्षणं विना विशेषलक्षणं कर्तुमपि शक्यते अतिव्यापकं चैतल्लक्षणं शब्दमात्रसाधारणत्वात् । तथाहि—"विज्ञाताच्छब्दादसन्निकृष्टेऽर्थे यद्विज्ञान"मिति शब्दमात्रस्यैवतल्लक्षणं नतु तद्विशेषस्य शास्त्रस्य । शास्त्रलक्षणं तु—

"प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते" [श्लो. वा. श. ४] इति ॥

नन्वेतास्मिन्नपि लक्षणे स्वरूपप्रतिपादकस्य सोऽरोदीदित्येवमादेरशास्त्रत्वं स्यात् । मैवम् । विध्येकवाक्यतया तेषामपि शास्त्रत्वोपपत्तेः । ननु विध्यङ्गत्वेऽपि प्रवर्तकत्वाभावात्कथं शास्त्रत्वं प्रत्ययस्यैव प्रवर्तकत्वात् पदस्यापि शास्त्रत्वं न सिद्ध्यति न तरां विध्युद्देशवर्तिनां पदान्तराणां, दूरेऽर्थवादानां शास्त्रत्वमिति । नैष दोषः । येन हि पुरुषः प्रवर्त्यते तत्प्रवर्तकं स च त्र्यंशपूरितायां सप्ररोचनायां भावनायां प्रवर्तते तादृशी च सार्थवादकेन वाक्येन समर्प्यत इति तद्युक्तस्यैव प्रत्ययस्यैव शास्त्रत्वम् । अत्रोच्यते । अत्र परीक्षाव्याजेनापि शब्दविशेषस्य शास्त्रस्यैव लक्षणं वक्तुमुचितं चोदनोपदेशशब्दाभ्यां तस्यैव प्रस्तुतत्वात् । वेदोपयोगित्वेन च लक्षणानि कर्तव्यानि । शास्त्रलक्षणं च वेदोपयोगिनः शास्त्रस्य लक्षणं, न हि लौकिकवाक्य-

विज्ञाताच्छब्दात् पदार्थाभिधानद्वारेण यद्वाक्यार्थविज्ञानं तच्छाब्दं नाम प्रमाणम्, तल्लोकसिद्धत्वान्न परीक्षितव्यम् । तच्च द्विविधम्—पौरुषेयमपौरुषेयं चेति । तत्र पौरुषयेम्—आप्तवाक्यम् । अपौरुषेयं

लक्षणं वेदप्रामाण्ये तदर्थविचारे वा उपयुज्यते, प्रत्यक्षमात्रस्य तु शास्त्रस्वरूपावधारणद्वारा तदर्थविचारेऽस्त्युपयोगः शास्त्रावगतौ हि तदर्थावधारणं भवति । अनुमानादेरपि विश्वजिता यजेत स्वर्गकामः प्रकृतिवदिति प्रकृतिविशेषगताङ्गयत्तावधारणे ऽस्त्युपयोग इति सामान्यलक्षणमनेनैवार्थात्सिद्ध्यतीति पृथङ्नोक्तम् । यदा हि प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रमित्युक्तं तदाऽर्थात्प्रवर्तकविशेषणरहितं वाक्यमात्रं शाब्दमित्युक्तं भवति । नाप्यतिव्यापकं शब्दशब्देन चोदनाया एवाभिधानात् । तस्या एव चोदनासूत्रे प्रकृतत्वात् । अर्थशब्देनापि धर्माधर्मयोरभिधानं, ततश्चायमर्थः विधायकशब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे धर्माधर्मलक्षणे विज्ञानं शास्त्रमिति । ग्रन्थकारस्तु विशेषलक्षणस्यान्तर्गतिं मत्वा सामान्यलक्षणत्वेनैव व्याचष्टे । विज्ञातादिति । अयमाशयः—यदि लोकवेदसाधारण्येनैव शाब्दं लक्षणतोऽनुमानात् प्रमाणान्तरत्वेन निरूप्येत तदैव वेदप्रामाण्यं सिद्ध्यति, नान्यथेति । यथाऽहुः—

"तस्माल्लक्षणभेदेन यदि शब्दप्रमाणता ।
समा लोके च वेदे च सिद्धा वेदप्रमाणता" [श्लो. वा. शब्द. ५१] इति ॥

विभजते । तच्चेति । न चौलूक्यादिभिरस्याऽनुमानेऽन्तर्भावाङ्गीकारात् अनुमानलक्षणेनैव लक्षितत्वात् पृथक् लक्षणं न कर्तव्यमित्याशङ्कां निराकर्तुं तन्मतमनुवदति । इदं चेति । इदं

च–वेदवाक्यम् । उभयमप्यनाप्तप्रणीतत्वदोषविरहा-त् स्वतश्च शब्दस्यादुष्टत्वात् प्रमाणम् ।

तच्च पुनर्द्विविधम्–सिद्धार्थं विधायकं चेति । विधायकमपि द्विविधम्–उपदेशकमतिदेशकं च । इत्थमिदं कर्तव्यमित्युपदेशः यथा लोके–दधिघृतसूपशाल्यादिभिर्देवदत्तो भोजयितव्य इति । वेदेपि– प्रयाजावघातादिप्रकारेण दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति । तद्वदिदं कर्तव्यमित्यतिदेशः, यथालोके–देवदत्तवद् यज्ञदत्तो भोजयितव्य इति । वेदेऽपि सौर्येण कुर्याद् यथाऽऽग्नेयेनेति ।

शब्दान्तरादिभिः श्रुतिलिङ्गादिभिः श्रुत्यर्थादिभिश्च विचित्रोऽयमुपदेशो भेदविनियोगक्रमानऽवबोधयति । वचननामधेयचोदनालिङ्गैश्चातिदेशोऽन्यत्र विहितस्य नानापदार्थविशिष्टस्य प्रकारस्य तत्प्रतिपादकस्य वा शास्त्रस्य विध्यन्तापरनामधेयस्यान्येन सम्बन्धं विकारं बाधं वा बोधयतीत्यूहनीयम् ।

असन्निकृष्टग्रहणं च पूर्ववत्ताद्रूप्यतद्विपर्ययपरिच्छेदनिरासार्थम् । एकदेशिनां तु तदनर्थकमेव स्यात् । विपरीतपरिच्छिन्ने तावन्नास्त्येव शब्दाज्ज्ञानम्, यदि स्यात् पुरुषदोषाणां शब्दे सङ्क्रान्त्यनभ्युपगमात् स्वाभाविकमेव शब्दस्याप्रामाण्यं स्यादिति वेदाप्रामाण्यं स्यात् ।

यदि परं तद्रूपपरिच्छिन्नविषयस्याऽनुवादस्य निरासः स्यात् ?, तच्चायुक्तम्, तस्यापि शास्त्रत्वात्, न हि कस्याप्यऽप्रामाण्यम्, अनुभूतित्वात् । प्रत्यक्षा-

त्यन्तभावाऽभावाच्च शास्त्रत्वमेवेत्यास्तां तावत् ।

इदं च शाब्दम्—'अस्येदं कारणं कार्यं सम्बन्ध्येकार्थसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम्' (वैशे. सू.) इत्यनुमानलक्षणमभिधाय " एतेन शाब्दं व्याख्यातम् " (वैशे. सू.)। इति वदन्तः काश्यपीयाः, 'प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे' इति ब्रुवाणाः सौगताश्चानुमानादभिन्नमिति मन्यन्ते। तत्र यत्तावत् पदार्थज्ञानं तदऽवगतार्थ-

---

च शाब्दं अनुमानादभिन्नं मन्यन्त इति सम्बन्धः । तदेतद्दूषयति । तत्रेति । ननु द्विविधं शाब्दं पदं च वाक्यं च, तत्र यद्यपि पदं स्मारकत्वादप्रमाणमसन्निकृष्टग्रहणेन व्यावर्तितमिति न तस्य भेदः प्रतिपादनीयः तथापि परैः पदे एवानुमानादभेदः प्रतिपादित इति तद्भेद एव साधयितुमुचितः किमिदमुच्यते किं तस्य भेदाभेदपरीक्षयेति । सत्यम् । किन्तु वार्तिककारैरेव

"विषयोऽन्यादृशस्तावत् दृश्यते लिङ्गशब्दयो"[श्लो. वा. श. ५९]

रित्यादिना महता प्रबन्धेन विषयभेदेन सामग्रीभेदेन च पदात्मकस्य भेदो निरूपितस्तत्रैवावगन्तव्य इति ग्रन्थकारेण तन्निरूपणमुपेक्षितम् । ननु पदजन्यज्ञानस्य बाधाभावात्कथं पदस्याप्रमाणत्वम् ? इत्थम् । पदं हि प्रयुज्यमानं प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते परोक्षे वा, प्रत्यक्षेऽपि किं गृहीतसम्बन्धेऽगृहीतसम्बन्धे वा, एवं परोक्षेपीति चत्वारः कल्पाः, तत्र यद्यपि प्रत्यक्षेण प्रतीयमानेऽर्थे गृहीतसम्बन्धे पदं प्रयुज्यमानं ज्ञानं जनयति तथाऽप्यधिकाभावेनानुवादकत्वादप्रमाणम् । अगृहीतसम्बन्धे तु प्रत्यक्षे प्रयुज्यमानं प्रतिपत्तिमेव न जनयति । परोक्षेऽप्यगृहीतसम्बन्धे प्र-

विषयत्वात् प्रमाणमेव न भवतीति किं तस्य भेदाभेदपरीक्षया। यत्तु वाक्यार्थज्ञानं तदऽगृहीतसम्बन्धै-

---

तिपत्त्यभावः। यस्तु वाच्यत्वेनावगतः सम्प्रति परोक्षस्तत्र पदात् स्मृतिरेवेति। ननु स्मरणेऽप्यनधिगताधिगमोऽस्त्येव अतीतकालावच्छिन्नो हि घटस्तत्र भासते तादृशश्चागृहीत एव, अनतीते तु अयमित्यपरोक्षतया तत्स्मरणे किमिति न प्रमाणम्। मैवम्। अप्रमिते स्मृत्यनुपपत्तेः प्रमिते च पूर्वमेवार्थपरिच्छेदात्। प्रमितेऽपि तादात्विकपरिच्छेदकत्वेन प्रत्यभिज्ञानवत्प्रमाणं भविष्यतीति चेत्। न। यावान् पूर्वोऽनुभूतोऽर्थः तावत एव स्मृत्या प्रतीतेः पूर्वानुभववशेन हि स्मरणमुत्पद्यमानं तदनुसारेणैवोत्पद्यते तदा सत्तां प्रत्यभिज्ञानवद्बोधयतीति। ननु स्मृतिः संस्कारजन्या पदात् पदार्थज्ञानं तु प्रत्युत्पन्नकारणकं कथं स्मृतिः स्यात्। मैवम्। अनधिकविषयतातुल्यतया स्मृतिवदप्रामाण्यतोपपत्तेः उक्तं च—

"पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यते" [श्लो. वा. श. १०७] इति॥

ननु द्वारामित्यादावधिकार्थप्रतीतेः कथमप्रमाणम्। नैवम्। संव्रियतामित्याद्यध्याहारात्तस्य वाक्यत्त्वेन पदमात्रत्वाभावात्. अस्तु वा पदस्य प्रमाणत्वमनुमानत्वं च वाक्यं हि वाक्यार्थे प्रमाणत्वेनास्माभिः प्रतिज्ञातं तत्र चानुमानत्वगन्धोऽपि नास्तीत्याह। यत्त्विति।

वाक्यार्थे तु पदार्थेभ्यः सम्बन्धानुभवादृते।
बुद्धिरुत्पद्यते तेन भिन्नासावक्षबुद्धिवत्" [श्लो. वा. श. १०९]॥

एवं च वाक्यार्थज्ञानं अनुमानाद्भिन्नं सम्बन्धग्रहणनिर-

रेव पदार्थैरुपजायमानं नानुमानशङ्कामर्हति, न हि सर्वैर्वाक्यार्थविशेषैः सम्बन्धग्रहणमस्ति न च सम्भवत्यऽनन्तैः सम्बन्धग्रहणम् । अत्यन्तापूर्वोऽपि वाक्यार्थविशेषः पदार्थैरवगम्यते दूरदेशवार्तास्विति सर्वजनीनमेतत् ।

यत्त्वाऽऽप्तवाक्यत्वादविसंवादानुमानम्, तद्वाक्यार्थावगमोत्तरकालत्वान्न तस्यानुमानत्वमापादयति । वाक्यश्रवणानन्तरमेव ह्याप्ताऽनाप्तज्ञानानपेक्षैरेव पदार्थैर्वाक्यार्थोऽवगम्यते । अत्यन्तादृष्टपुरुषप्रणीतेऽपि वाक्ये अवगते तु वाक्यार्थे सत्याऽसत्यत्वसंशये प्रणेतुराप्तत्वावगमे सति सत्यत्वमनुमीयमानं न वाक्यार्थावगतेराप्तत्वावधारणानपेक्षजन्मनोऽनुमानत्वमापादयति । तस्मात्प्रमाणान्तरमेव लोके शाब्दमित्यऽपौरुषेयस्यापि वेदस्य सिद्धं प्रामाण्यम् । एकदेशिनां तु लोकवचसामनुमानत्वमङ्गीकुर्वतां यथा वेदप्रामाण्यं न सिद्ध्यति तथोक्तम् ॥

इति शब्दप्रमाणवादः ॥

पेक्षेभ्यः पदार्थेभ्य उत्पद्यमानत्वात् प्रत्यक्षवदिति प्रयोगः सूचितः । पदार्थानामपि वाक्यार्थे सम्बन्धग्रहसापेक्षत्वादासिद्धो हेतुरिति चेत् तत्राह । न हीति । सम्बन्धग्रहणाभावेऽपीन्द्रियवत् बोधकत्वान्नातिप्रसङ्गः अपेक्षासन्निधियोग्यत्वानां नियामकत्वादिति भावः । प्रकारान्तरेणानुमानत्वमाशङ्क्य निराकरोति । यत्त्विति । एतदेवोपपादयति । वाक्येति । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति ॥

॥ इति शब्दवादः ॥

"उपमानमपि सादृश्यमसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य" (शा० भा०)

पूर्वदृष्टे स्मर्यमाणार्थे दृश्यमानार्थसादृश्यज्ञानमुपमानम्— याऽसावऽस्माभिर्नगरे दृष्टा गौः साऽनेन गवयेन सदृशीति ।

इदानीं क्रमप्राप्तमुपमानं निरूपयितुमारभते। उपमानमिति । अयं च गोस्मरणस्येत्यन्तो भाष्यग्रन्थः उपवर्षसम्मत एव भाष्यकारेण लिखितत्वात् टीकाकारादिभिर्भाष्यत्वेनैवोच्यते । अत्र गोसदृशो गवय इति वाक्यमुपमानमिति कश्चित् । तन्न । तस्य शब्दानतिरेकात् । प्रत्यक्षदृष्टगोत्वानां गोसदृशोगवय इति श्रुतातिदेशवाक्यानां च वने गवयदर्शनादयं स गवय इति गोसादृश्यविशिष्टगवयज्ञानं तदुपमानमिति गौतमीयाः । तदप्यसत्, तस्यागमाबहिर्भावात् तत्र ह्याप्तोपदेशेनैव गवयरूपार्थप्रतीतेः अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतेन्द्रियजन्यत्वाच्च सविकल्पकप्रत्यक्षमेव तत् । अतो यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्येत्युदाहरणान्तरमाह भाष्यकारः । तदेतल्लक्षणं व्याचष्टे । पूर्वेति । प्रत्यक्षेण पूर्वदृष्टायां गवि स्मर्यमाणायां च वने गवयदर्शनादेतत्सदृशो गौरिति यद्विज्ञानं तदुपमानमित्यर्थः । ज्ञानस्वरूपमाह । या सेति । अत्रेदमुच्यते गवयदर्शनं गोस्मरणस्येति सादृश्यविशिष्टगवयदर्शनं गवि स्मरणमुत्पादयत् उपमानं तदुत्पादितं वा स्मरणमुपमानमित्युक्तम् । एतच्च ध्यानादिजन्यस्मृतिवत् अनुभूते गवि सदृशदर्शनादभिव्यक्तसंस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वादप्रमाणम् । संस्कारजन्यत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञावद्देशकालाधिक्येन प्रमाणं भविष्यतीति चेत् । न । तदा-

धिक्याभावात् । प्रत्याभिज्ञानं हि पूर्वानुभवातिरेकेणैतत्कालीनां सत्तां गृण्हाति । उक्तं च—

"इदानीन्तनमस्तित्वं न हि पूर्वधिया गत"

[श्लो. वा. प्र. २३४] मिति ।

उपमानं तु नगरस्थपूर्वानुभवानुसारेणोत्पद्यमानं नाधिकं गृण्हाति। केचितु "प्रसिद्धसाध्यसाधर्म्यात्साधनमुपमान"(१)मित्याहुस्तन्न। किं गवयस्वरूपालम्बनमेतत् ज्ञानमभ्युपगम्यते तद्गतगोसादृश्यालम्बनं वा । नाद्यः इन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नत्वेन तस्य प्रत्यक्षत्वात् । नद्वितीयः अतिदेशवाक्यादेव गवयगतत्त्वेन गोसादृश्यस्यावगतत्वेन तज्ज्ञानस्य स्मृतित्वात् । सादृश्यविशिष्टगवयग्राहकत्वेन स्मृतिप्रत्यक्षाभ्यामतिरेक इति चेत् । न उक्तदोषानतिवृत्तेः । यद्यतिदेशवाक्यार्थविज्ञानादधिकार्थानवगमस्तर्हि गवये स्मृतिरूपमेवैतत् ज्ञानं स्यात् अधिकार्थावभासे त्विन्द्रियजन्यत्वात्प्रत्यक्षत्वमिति । स्मरणान्तरितेन्द्रियव्यापारं कथं प्रत्यक्षमिति चेत् । न । इन्द्रियसम्बद्धमात्रस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । किञ्च श्रुतातिदेशवाक्यानामित्यपि न वाच्यं अश्रुतातिदेशवाक्यानामपि वने गवयदर्शनोत्तरकालं गोसदृशोऽयमिति ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । अथाश्रुतातिदेशवाक्यानामयं स गवय इति संज्ञानुसन्धानेन ज्ञानं नोत्पद्यते ? मानाम गवयसंज्ञावेदिष्ट, उपमानप्रमेयं तु गोसादृश्यविशिष्टं गवयं विदन्त्येव । ननु संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरिच्छेद एवोपमानफलम्, न चाश्रुतातिदेशवाक्यार्थस्य तथा प्रतिपत्तिरस्ति । नैतदपि युक्तम् । अतिदेशवाक्यादेव सम्बन्धावगतिसम्भवेनास्योपमानफलत्वासम्भवात् । अत्रोच्यते । गवयदर्शनादेतत्सदृशो नग-

(१) गौतमसू० अ० १ आ० १ सू० ६ ।

किं पुनः सादृश्यम् ?, अर्थान्तरयोगिभिः सम्ब-

रस्थो गौरिति यद्विज्ञानं तदेवोपमानं, तस्य च स्मर्यमाणैव गौर्गवयसादृश्यविशिष्टा प्रमेयं स्मर्यमाणगोगतं वा गवयसादृश्यं प्रमेयम्। यद्यपि गवये सादृश्यं प्रत्यक्षेणावगतं गौश्च स्मर्यते तथापि विशिष्टस्याऽन्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता । यथाहि प्रत्यक्षदृष्टेऽपि पर्वतादौ स्मर्यमाणे च वन्हौ विशिष्टविषयत्वेनाऽनुमानस्य प्रमाणत्वमेव मुपमानस्यापि, यथा च तत्राग्निसामान्यमेवानुमीयते न विशेषस्तथाऽत्र सादृश्यमात्रविशिष्टस्यैवोपमेयत्वमिति । तस्मादेवंलक्षणकत्वादुपमानमपि न व्यभिचरति । यत्र तु व्यभिचारस्तदुपमानमेव न भवति बाधकज्ञानेनाभासत्वात् यथा पलालकूटस्य गजादिसादृश्यं समीपस्थस्य तत्र बाधदर्शनात् । ननु सादृश्यं नाम न किञ्चिद्वस्तु धर्मिणो भिन्नमभिन्नं वा सम्भवति— आद्ये पृथगुपलब्धिप्रसङ्गात्, अभेदे तन्मात्रतापातात् पुरःस्थितवस्तुगतं च सादृश्यमगृहीतप्रतियोग्यपि जातिवद्गृह्येत । प्रतियोग्यपेक्षमेव सादृश्यं सदेति चेत् । न । उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च तदपेक्षाभावात् । मृतेऽपि देवदत्ते तत्सादृश्यं यज्ञदत्तस्य निष्पद्यते ऽवगम्यते च अतः कल्पितमेव तद्वस्तुरूपमित्यभिप्रायवान् पृच्छति । किं पुनरिति । उत्तरमाह । अर्थान्तरेति । जात्यन्तरयोगिभिरवयवसामान्यैर्यो जात्यन्तरस्य योगस्तत्सादृश्यं न धर्मिस्वरूपमात्रं, न चागृहीते गवि तत्सम्बन्धिनां सामान्यानां ग्रहणं सम्भवति अतोऽवश्यं प्रतियोगिग्रहणापेक्षेति भावः । यदुक्तमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा प्रतियोग्यपेक्षा न सम्भवति मृतेऽपि तन्निष्पत्तेरिति । तत्र ब्रूमः नोभयत्रापि प्रतियोगी सत्तयोपकरोति

न्धिसामान्यैरर्थान्तरस्य तादृशयोगः सादृश्यम्, यथा गोजातियोगिभिः कर्णाद्यवयवसामान्यैर्गवयजातेर्योगो गवयस्य गोसादृश्यम्, गवयसंयोगिभिश्च गोर्योगस्त-

---

किन्तु स्वसम्बन्धिसामान्ययोगितया स्मर्यमाणसादृश्यावगतावुपयुज्यत इति। यदपि सादृश्यमभिन्नं भिन्नं वेति विकल्पितं तदपि भेदाभेदाङ्गीकारेण परिहृतम् । लक्षणार्थं विवृणोति । यथेति । एतच्च सादृश्यं सदृशप्रत्ययोत्पादकत्वेन गवयसदृशेन यजेतेत्येवमादिचोदनार्थनिष्पादकत्वेन चार्थक्रियाकारित्वाद्वस्त्वेवेति भावः । अवयवग्रहणं च धर्ममात्रोपलक्षणार्थं जातिग्रहणं चोपलक्षणान्तरप्रदर्शनार्थमतोऽग्निरिव माणवको यज्ञदत्तसदृशश्च देवदत्त इत्यपि सिद्ध्यति। यत्र पुनरवयवयोः सादृश्यं यथा पद्मदलाक्षीत्यत्र पद्मस्याक्ष्णोश्च तत्रापि तयोः स्वावयवसामान्ययोग एव सादृश्यम् । यदपि गुणयोः सादृश्यं यथा केतकीगन्धसदृशः सर्पगन्ध इति तत्राप्यवयविगुणानां अवयवगुणसामान्ययोगः सादृश्यं, कर्मणामपि स्वसम्बन्धिद्रव्यदेवतासामान्ययोग इति । एवं जात्यादिसामान्यैरपि व्यस्तैः समस्तैर्वा विचित्रं सादृश्यमूहनीयम् । यथाहुः—

"एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिस्वधर्मतः ।
एकैकद्वित्रिसामस्त्यभेदादेतस्य चित्रता" इति।(श्लो.वा.उप.२०)

ननु सामान्यभूयस्त्वमेव सादृश्यमस्तु किं योगग्रहणेन । न । योगं विना तदप्रतीतेः गोजातीयावयवसामान्ययुक्ता तु गवयजातिः सादृश्ययुक्ता गृह्यते इति योग एव सादृश्यावगमात् । यद्यपि यमयोर्जात्यन्तरं नास्ति तथापि जात्यन्तरग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् सादृश्यं सम्भवति । न चैकरूपं सामान्यं क्वचिद्भूयसां

त्सादृश्यम् । अत एव च सामान्यभूयस्त्वाल्पत्ववशेन सादृश्यप्रकर्षाप्रकर्षौ—सुसदृशमीषत्सदृशमिति । ये तु सामान्ययोगातिरिक्तमन्यदेव तत्त्वं सादृश्यं मन्यन्ते, तेषां प्रकर्षाप्रकर्षभेदः किंनिमित्त इति चिन्तनीयम् । नच तत्त्वान्तरत्वे प्रमाणमपि किंचिदस्तीत्यास्तां तावत् ।

न चेदमुपमानं प्रत्यक्षान्तर्गतम्, अनिन्द्रियसन्निकृष्टत्वान्नगरस्थस्य गोः । न चानुमानम्, अगृहीतसम्बन्धस्याप्युपजायमानत्वात् । एवं किलानुमीयेत गौर्गवयसदृशो गवयसादृश्यप्रतियोगित्वाद् यद् यत्सादृश्यप्रतियोगि तत् तत्सदृशं दृष्टं यथा यमलयोरन्यतर-

---

क्वचिदल्पीयसां च दर्शनात् अनित्यं ह्येतत् गोत्वादिसामान्यस्यैवानेकाश्रयत्वेन नित्यत्वोपपत्तेः । अथ वा सर्वमेव सामान्यं नित्यं देशान्तरादिषु क्वचिदाश्रयस्य सम्भवात् । ननु व्यासज्य वर्तमानस्य कथमेकत्र ग्रहणम् । मैवम् । जातिवदेकैकत्र सादृश्यस्य परिसमाप्तत्वेन द्वयोर्व्यासज्यवृत्त्यभावात् । मतान्तरं निराकरोति । ये त्विति । अन्यदेव— स्वतन्त्रं किञ्चिदित्यर्थः । तेषां मते प्रकर्षाप्रकर्षभेदः प्रतियोग्यपेक्षा च न स्यादित्यर्थः । ननु सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वात्प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्क्याह । नचेति । ये तु प्रमाणद्वयवादिन औलूक्यादयः साङ्ख्या वा प्रमाणत्रयवादिनोऽनुमानान्तर्भावं मन्यन्ते तान्प्रत्याह । न चेति । एतदेव विवृणोति । एवमिति । अत्र गवयसादृश्यविशिष्टो गौरनुमेयः तत्र न तावद्गोगतं सादृश्यं लिङ्गं प्रागुपमानात्तद्धर्मत्वेनाप्रतीतेः उपमानप्रमेयत्वात्तस्य । नापि

स्याऽन्यतरेणापि । न चेदं युक्तम्–यौ हि द्वावर्थौ मिथः सदृशौ युगपन्न दृष्टवानेकमेव तु गामुपलभ्य नगरे वने गवयं पश्यति सोऽपि गां गवयसादृश्यविशिष्टामुपमिनोत्येव, तस्मान्नानुमानम् । शाब्दत्वं तु न शङ्क्यमेव, अतः प्रमाणान्तरम्, प्रसिद्धत्वाच्च न परीक्षितव्यम् ।

इति उपमानवादः ॥

गवयगतं अपक्षधर्मत्वादिति भावः । आधिक्यं तु वार्तिके ऽवगन्तव्यम् । द्वावर्थौ– गोगवयरूपौ । पूर्वं मिथः सदृशार्थद्वयदर्शने सत्येव सम्बन्धग्रहणं सम्भवेदिति भावः । अतो गवयसदृशो गौरिति विज्ञानं नानुमानं अगृहीतसम्बन्धस्याऽप्युपजायमानत्वात् प्रत्यक्षवदिति प्रयोगः सूचितः । भेदप्रतिपादनप्रयोजनं च वार्तिककारैरुक्तं तथाहि –

"भिन्नाऽनुमानादुपमेयमुक्ता सौर्यादिवाक्यैरसहापि दृष्टम् ।
सादृश्यतोऽग्न्यादियुतं कथन्तु प्रत्याययेदित्युपयुज्यते नः ॥५२॥
प्रतिनिधिरपि चैवं व्रीहिसादृश्ययोगात्
भवति तदपचारे यत्र नीवारजातौ ।
तदपि फलमभीष्टं लक्षणस्योपमायाः
प्रतिकृतिरपिरपि गौणैर्बाध्यते यत्र चान्यैः ॥ ५३ ॥
यदि सुसदृशमन्यल्लभ्यते तत्र मिथ्या
भवति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तम् ॥
मतिरपि हि तथैव द्रागिवोत्पद्यतेऽस्मिन्नितराविषयबोधे सत्यपीत्थं च बाधः" ॥ ५४ ॥ [श्लो. वा. उप.]

इत्युपमाननिरूपणम् ॥

"अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पना, यथा–जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य परिकल्पना" (शा० भा०)

प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरेण विनाऽनुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये याऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थापत्तिः।

अथ क्रमप्राप्तामर्थापत्तिं लक्षयति। अर्थापत्तिरपीति। अदृष्टस्य परिकल्पनेत्यन्तो भाष्यग्रन्थः। लक्षणभाष्यं व्याचष्टे। प्रमितस्येति। नन्ववगतार्थोऽनुपपद्यमानोनावश्यमर्थान्तरं कल्पयति न ह्यङ्गुल्यग्राधिकरणा हस्तियूथशतानुगतिरर्थान्तरं कल्पयतीत्याशङ्कानिराकरणार्थं प्रमितस्येत्युक्तम्। प्रमाणाऽवगतोऽर्थोऽनुपपद्यमानोऽवश्यमर्थान्तरं कल्पयतीत्यर्थः। ननु दृष्टशब्दस्य प्रमितमात्रवचनत्वाच्छ्रुतोवेत्यनर्थकम्। नैष दोषः। श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणग्राहिणीत्वेनार्थविषयाया दृष्टार्थापत्तेर्वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थं भेदेनोपादानम्। प्रमितस्येत्यनेन प्रमाणषट्कपूर्विकाऽर्थापत्तिः सूचिता। तत्र प्रत्यक्षपूर्विका यथा प्रत्यक्षतोवगताद्दाहाद्वन्हेर्दाहशक्तिकल्पना। देशान्तरप्राप्तिलिङ्गकेनानुमानेनादित्ये गतिमनुमाय तदन्यथानुपपत्त्या गमने शक्तिरप्यस्तीति यद्विज्ञानं साऽनुमानपूर्विकाऽर्थापत्तिः। शब्दपूर्विका तु श्रुतार्थापत्तिरेव। यथा पीनोदेवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति श्रुते रात्रिभोजनकल्पना। गवयदर्शनादेतत्सदृशो गौरित्युपमानेन गवि गवयसादृश्यमुपमानात्तदन्यथानुपपत्त्योपमानज्ञानं प्रति ग्राह्यशक्तिरस्यास्तीति यद्विज्ञानं सोपमानपूर्विका। अभिधानानुपपत्तिप्रभवयाऽर्थापत्त्या शब्दस्य वाचकशक्तिं कल्पयित्वा पुनस्तदनुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वकल्पना स्यादर्थापत्तिपूर्विका।

यद्यनुपपन्नादुपपादककल्पनाऽर्थापत्तिः ?, अनुमानमेव तर्हि ? तत्रापि वह्निमन्तरेणानुपपन्नाद्धूमाद्वह्निः कल्प्यते ।

स्यादेवम्—यद्यनुपपन्नं गमकं स्यात् ? इह तु यन्नोपपद्यते तदेव गम्यम्—गृहाभावेन हि विना बहिर्भावो नोपपद्यते । किमिदानीमुपपादकादऽनुपपन्ने बुद्धिरर्थापत्तिः ? । को दोषः ? । न खलु कश्चिद्दोषः—किंत्वसौ नैवास्ति, नह्युपपादकदर्शनादनुपपन्नार्थे बुद्धिर्भवति, यदि स्यात्, वृक्षत्वदर्शनाच्छिंशपात्वं कल्प्येत, वृक्षत्वेन विना शिंशपात्वस्यानुपपत्तेः, तस्मा-

---

प्रत्युच्चारणं तु शब्दान्यत्वे सत्यस्मिन् गृहीतसम्बन्धे ऽन्यस्य वाचकत्वं न स्यात् । सादृश्ये न तदर्थप्रतिपादकत्वाभ्युपगमे लिङ्गाभासोत्पन्नविज्ञानवदप्रमाणं स्यात् । नचाऽत्र सदृशप्रतीतिरस्ति तत्त्वेनैव प्रत्ययात् अतोवाचकशक्त्यनुपपत्त्या नित्यत्वकल्पनम् । अभावपूर्विका त्वर्थापत्तिर्भाष्यकारेणैवोदाता जीवतो देवदत्तस्येत्यादिना । अर्थापत्त्यन्तराणामप्युदाहरणप्रपञ्चः पक्षदोषावसरे बृहट्टीकायां वार्तिककारैर्दर्शितः । ननु भाष्यकारेणाभावपूर्विकाया एवोदाहरणात् वार्तिके कथमुदाहरणप्रपञ्चः। नैष दोषो भाष्योदाहरणस्य सर्वसूचनार्थत्वात् । अनुमानेऽन्तर्भावं शङ्कते । यदीति । परिहरति । स्यादेवमिति । अतोऽनुमानवैषम्यमिति भावः । गूढाभिसन्धिः पृच्छति । किमिति। आशयमविद्वानङ्गीकारेण परिहरति । को दोष इति । शङ्किता स्वाशयमुद्घाटयति । न खल्विति । एतदेवोपपादयति । न हीति । प्रकृतं निगमयति । तस्मादिति ।

दनुपपन्नमेव गमकं नोपपादकम् ।

अथोच्यते—नाऽविनाभावेनानुपपत्तिरित्युच्यते किं तु संशयापत्तिः, यस्य हि जीवनं गृहसम्बन्ध्येव प्रायशोऽवगतं तस्य गृहाभावे दृष्टे जीवनं सांशयिकं भवद् बहिर्भावकल्पनया समाधीयते, ततश्च प्राग् बहिर्भावकल्पनाया जीवनस्य संदिग्धत्वान्न लिङ्गत्वं, न हि सन्दिग्धं लिङ्गं भवति । जीवनरहितं च गृहाभावमात्रं मृतेऽपि सद्भावादनैकान्तिकं न बहिर्भावमनुमापयितुमलम्, अतोऽनुमानासम्भवात्प्रमाणान्तरमेवेदम् । यथा चानुमाने निश्चितं गमकम्, एवमर्थापत्तौ सन्दिग्धं गमकमिति दर्शनबलादभ्युपगम्यते । संशयश्चात्र पूर्वदृष्टरूपविसंवादात् ।

तदिदमसम्बद्धम्—न हि सांदिग्धे जीवने बहिर्भावः शक्यते कल्पयितुम्, कथं हि 'जीवति वा मृतो देवदत्तः' इति संदिहानस्तस्य बहिर्भावं कल्पयेत्, न हि भावाऽभावसंशयस्य बहिर्भावकल्पनयाऽपनोदः संभवति । सर्वत्र हि संशयस्य निदानोच्छेदादु-

---

अतो ऽनुमानमेवैतदिति भावः । अत्र सिद्धान्तिनः परिहारमनुभाषते । अथेति । संशयमुपपादयति । यस्येति । किमेतावता दूषणमत आह । ततश्चेति । ननु यथा सन्दिग्धं न लिङ्गमेवं गमकमपि न भविष्यत्यत आह । यथेति । सन्दिग्धमेव जीवनं स्वसमाधानार्थं बहिर्भावं कल्पयति इदमेवास्य गमकत्वमितिभावः । पूर्वदृष्टरूपं— जीवनस्य गृहसम्बन्धित्वम् । दूषयति । तदिदमिति । अशक्यतामेवाह । कथं हीति । केन तदपनोद इत्या-

च्छेदो भवति । अन्यतरपक्षावधारणाद्वा ।

न च बहिर्भावकल्पनया तावन्निदानोच्छेदः, जीवनस्य प्रायेण गृहसम्बन्धित्वात् तद्विपर्ययोऽत्र संशयहेतुत्वेनोपन्यस्तः, न चासौ बहिर्भावे कल्पिते समुच्छिद्यते, प्रत्युत विपर्यय एव दृढमवस्थाप्यते । न चाऽन्यतरपक्षावधारणमपि विद्यते–जीवनभावाभावौ ह्यत्र संदिह्येते न चानयोरन्यतरस्यापि बहिर्भावकल्पनया निर्णयो भवति, अन्यद्धि जीवनम्, अन्यश्च बहिर्देशसम्बन्धः ।

न च गृहाभावनिबन्धनाऽर्थापत्तिर्जीवननिर्णयायाऽलं भवति । न ह्येवं सम्भवति–यस्माद्देवदत्तो गृहे नास्ति तस्माज्जीवतीति । प्रत्युत पूर्वनिश्चितमेव जीवनं गृहाभावादेव संदिग्धं कथं तत एव निर्णीयते । न हि संशयहेतुरेव निर्णयहेतुर्भवति । तस्माज्जीवनं संदिग्धम्, तत्तावदऽन्यतो निश्चित्य पश्चाद्बहिः सम्बन्धः कल्पयितव्यः–यस्माद्देवदत्तो जीवति गृहे च नास्ति तस्मान्नूनं बहिरवस्थित इति । न तु संदिह्यमाने जीवने तत्कल्पनं सम्भवति,–यस्मादविद्यमानो गृहे जीवति वा न वा तस्माद्बहिः स्थितः इत्यसम्बद्धमेव स्यात् । तस्माद्बाहिर्भावनियतं गृहाभा-

---

काङ्क्षायामाह । सर्वत्रेति । आद्यं निराचष्टे । नचेति । प्रत्युतेति । बहिर्भावे कल्पिते गृहसम्बन्धित्वविपर्ययरूपः संशयहेतुरेव दृढमवस्थाप्यत इत्यर्थः । द्वितीयं निराचष्टे । नचेति । असम्भवं दर्शयति । यस्मादिति । असम्बद्धत्वादेव न सम्भवतीत्यर्थः । निगमयति ।

वसहितं जीवनं निश्चित्य बहिर्भावः कल्प्यत इत्यनुमानमेवेदं न प्रमाणान्तरमिति । अत्राभिधीयते—

न तावद् गृहाभावमात्रं लिङ्गं मृतेऽपि सम्भवात् । न जीवनमात्रं गृहेऽपि सद्भावात्, अतो जीवनसंसृष्टो गृहाभावो लिङ्गमिति वक्तव्यम्, प्रथमं च लिङ्गमवगम्य पश्चाल्लिङ्गयऽनुमानेन भवितव्यम्, न तु लिङ्गावगमसमय एव लिङ्ग्यऽवगमः । अत्र च न बहिर्भावावगममन्तरेण गृहाभावो जीवनं च संसृष्टं प्रत्येतुं शक्यते विरोधात् । जीवता ह्यवश्यं गृहे वा बहिर्वा स्थातव्यमित्यऽसंदिग्धम्, अतश्च बहिर्भावमनन्तर्भाव्य जीवनगृहाभावौ समुच्चित्य प्रतिपद्यमानस्येदृशी प्रतिपत्तिरापद्यते— देवदत्तो गृहे नावस्थितो गृहे वा बहिर्वाऽवस्थित इति, न चैवं सम्भवति—भावाभावयोरेकत्र देशे समुच्चेतुमशक्यत्वात् । अतोऽवश्यं देशभेदेनैव देवदत्तस्य भावाभावौ समुच्चेतव्यौ । तेन भावाभावसंसर्गबुद्ध्यैव बहिर्भावस्य बुद्धत्वान्न पश्चा-

---

तस्मादिति । समाधत्ते । अत्रेति । ततः किमत आह । प्रथममिति । नत्विति । कार्यकारणबुद्ध्योर्यौगपद्यायोगादिति भावः । नन्वागमेन जीवनस्य निश्चितत्वात्तत्संसृष्टो गृहाभावः पूर्वमेवावगतो लिङ्गं भविष्यतीत्याशङ्क्याह । अत्रेति । सत्वासत्त्वे तावदेकस्मिन् देवदत्ते देशविशेषावनन्तर्भाव्य न शक्येते संसृज्य रोद्धुं अतो ययैव धिया तयोः संसर्गो गम्यते तयैवाभावाक्रान्तत्वात् गृहाद्बहिरेव चैत्रस्य विद्यमानत्वमवगतं भवतीति अतो- हेतुज्ञानकाल एव साध्यस्यापि ज्ञातत्वात् नानुमानस्य किञ्चि-

न् किंचित् प्रमेयमस्ति, आह च—

" विद्यमानत्वसंसृष्टगेहाभावधियाऽनया ।
गेहादुत्कालिता सत्ता बहिरेवावतिष्ठते " (श्लो॰ वा॰ अर्था. २१) इति ।

ननु प्रमाणान्तरत्वेऽपि जीवनमात्रस्य गृहाभावमात्रस्य वाऽवगमकत्वाऽभावात् संसृष्टमुभयं गमकमित्यङ्गीकर्तव्यम्, संसृष्टधियैव च बहिर्भावस्य बुद्धत्वान्न पश्चात् किं चित्प्रमेयमवशिष्यत इति तुल्योयं दोषः ।

उच्यते– इयमेव संसृष्टधीरर्थापत्तिरित्यवगम्य शा

त्प्रमेयमस्तीति पिण्डितार्थः । अत्रैव वार्तिकमुदाहरति । आह चेति । एतच्छ्लोकान्तरस्योत्तरार्द्धं ग्रन्थकारेणात्र योजितं तुल्यार्थत्वात् । अत्र वार्तिककारैः—

"बहिर्देशविशिष्टेऽर्थे देशे वा तद्विशेषितं"

इत्यादिना ग्रन्थेन बहिर्देशविशिष्टे चैत्रे तद्विशिष्टे वा बहिर्देशेऽनुमेये गृहे चैत्राभावस्य वा लिङ्गत्वं स्यात् चैत्राभावविशिष्टस्य वा गृहस्येत्यादयोऽनेके विकल्पा उपक्षिप्ता दूषिताश्च, ते ग्रन्थविस्तरभयान्न लिखिताः । एवं तर्ह्यनुमानवदर्थापत्तेरपि न किञ्चित्प्रमेयमस्तीति चोदयति । नन्विति । अनुमानएव प्रमेयानुप्रवेशित्वं नाम दूषणं तत्र ह्यर्थादर्थान्तरप्रतीतिः सम्बन्धबलेनानुपपत्त्या धूमदर्शने सत्यप्यगृहीतसम्बन्धस्य वह्निप्रतिपत्तेरभावात् । इह तु प्रमाणद्वयप्रतिपन्नयोरेकाधिकरणयोर्भावाभावयोः संवेदनार्थमेव बहिर्भावाख्यप्रमेयानुप्रवेश इति न दोष इत्याशयवान् परिहरति । उच्यत इति । ननु प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरेण विनाऽनुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये याऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थाप-

म्यतु भवान्। किं पुनस्तस्याः कारणम्?, द्वयोर्गृहाभावजीवनयोः परस्परप्रतिघात इति ब्रूमः। यथा खल्वेकेन 'नद्यास्तीरे फलानि सन्ति' इत्युक्ते परेण च 'न सन्ति' इत्युक्ते बलाबलविशेषमजानानः श्रोता मिथः प्रतिहतमुभयं बुद्ध्यते, न चान्यतरदपि त्यक्तुं ग्रहीतुं वा शक्नोति, तथापि तु न सत्त्वासत्त्वे समुच्चिनोति विरोधात्।

एवमिहापि 'गृहे वा बहिर्वाऽवस्थितो देवदत्तः' इति केन चित्प्रमाणेन प्रतीतम्, अन्येन च 'गृहे नास्ति'

त्तिरित्युक्तं कथमिदानीं संसृष्टधीरेवार्थापत्तिरित्युच्यते। सत्यम्। अत्रापि बहिर्भावरूपार्थान्तरकल्पना तास्त्वेव। किन्त्ववगतजीवनविशिष्टगृहाभावोपपादकत्वेनैव तज्ज्ञानं न स्वातन्त्र्येण। नन्वत्रापि गृहाभावस्य बहिर्भावेन नियतत्वादविनाभावेन प्रतिपत्तेरनुमानमेवास्तु। नैवम्। अगृहीताविनाभावस्यैव प्रतिपादकत्वेनानुमानत्वाभावात्। अस्तुवाऽर्थापत्त्या गृहाभावबहिर्भावयोः सम्बन्धेऽवगते पश्चादनुमानं न विरोधः कश्चित्। तदुक्तं—

"तेन सम्बन्धवेलायां सम्बन्ध्यन्यतरो ध्रुवम्।
अर्थापत्त्याऽवगन्तव्यः पश्चादस्त्वनुमानता" [श्लो. वा. अर्था. ३३]

ननु संसृष्टधीरर्थापत्तेः कारणं सैव चेदर्थापत्तिस्तदा तत्कारणमतिरिक्तं वाच्यं नच तत्सम्भवतीत्याशयेन पृच्छति। किं पुनरिति। उत्तरमाह। द्वयोरिति। प्रतीघातमेव दृष्टान्तेन विवृणोति। यथेति। दार्ष्टान्तिके सङ्गमयति। एवमिति। तर्हि दृष्टान्तवदत्रापि परस्परप्रतिघातान्नार्थान्तरकल्पनोदेष्यतीत्याश-

इति, तदुभयं समुचितं परस्परप्रतिघाति प्रतीयते, सोयं प्रतिघातो न फलसद्भावाऽसद्भाववदऽसमाधेयः, किं तु बहिर्भावकल्पनया समाधातुं शक्यत इत्येतावान् विशेषः, तेन प्रमाणसिद्धयोर्द्वयोरर्थयोः परस्परं प्रतिघातोऽर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनालोच्यमानोऽर्थापत्तेः कारणम् । तत्समाधानाय चार्थान्तरकल्पनाऽर्थापत्तिः प्रमाणान्तरऽमनुमानात् । यश्चायं प्रतीतस्य प्रमाणान्तरेण प्रतिघातः स एवाऽर्थानुपपत्तिरित्युच्यते ।

भवत्वऽर्थापत्तिः प्रमाणम्, अनुमानं त्वर्थापत्तावेवाऽन्तर्भवति, तथा हि- यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यवगतं पर्वतस्य च धूमवत्ताऽवगता यदि पर्वतेऽग्निर्न स्यात्तदा धूमवत्ता वा मिथ्या स्यात् सर्वधूमवतां वा ऽग्निमत्त्वं मिथ्या स्यात्, कथं तदुभयमप्यऽमिथ्या स्यादित्यग्निमत्त्वं कल्प्यत इत्यर्थापत्तिरेषा ।

स्यादेवं यदि सर्वधूमवतामग्निमत्त्वमनुमानादऽन्येनावगतं स्यात् ? न त्वेवमस्ति—दृष्टान्तधर्मिष्वेव हि धूमस्याग्निनियमो ऽवगतो न सर्वत्र, अनुमानात्तु सर्वधूमवतामाग्निमत्ताऽवगतिरित्युक्तम् । न च दृष्टान्तधर्मिष्वेवावगतस्याग्निनियमस्य सर्वधूमवदाग्निमत्तां

श्चाह । सोऽयमिति । समाधेयत्वात्तद्विलक्षणोऽयंप्रतीघात इति भावः । फलितमाह । तेनेति । कार्यकारणयोर्विवेकंदर्शयति । यश्चेति । यद्येवंरूपाऽर्थापत्तिस्तर्ह्यनुमानस्य तत्रान्तर्भावः प्राप्नुयादिति शङ्कते । भवत्विति । समाधत्ते । स्यादेवमिति । अर्थापत्तेः

विना कश्चिद्विरोधो येनार्थापत्तिः स्यात् । तस्माद्-सङ्कीर्णविषयत्वादनुमानमपि प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरपि ।

सिद्धे च द्वयोः प्रामाण्ये येन नाम सर्वधूमवतामग्निमत्त्वमनुमानेनाऽवगतं तस्य पर्वतादिषु धूमदर्शनाद् यदाग्निविज्ञानं तद् द्वेधापि सम्भवति–दृष्टान्तपरिदृष्टनियमस्मरणाद्वाऽनुमानम्, प्रतिघातालोचनया वाऽर्थापत्तिः, तस्मादर्थापत्तिः प्रमाणान्तरम् ।

यापि क्वचिदवस्थितस्य देवदत्तस्यान्यत्र सर्वत्राऽभावप्रतिपत्तिः साप्यर्थापत्तिः, तथा हि– मूर्तस्यार्थस्य युगपत् कार्त्स्न्येनाऽनेकदेशसम्बन्धो न घटत इति स्वशरीरेऽवगतं–स्वशरीरस्य हि क्वचिदवस्थितस्य ततोऽन्यत्र सर्वत्राभावो दृश्याऽदर्शनेनावगतः, अतोऽन्यस्यापि देवदत्तादेर्युगपदनेकदेशसम्बन्धो नास्तीत्यनुमीयते । ततो देवदत्तं क्वचित्प्रत्यक्षेणावगच्छन् युगपदनेकदेशाऽसम्बन्धं चानुमानेनावधारयन्नुभयोपपत्तये देशान्तरेषु सर्वेष्वभावं कल्पयति ।

नन्वनुमानमेवेदं सम्भवति– देवदत्तोऽधुना सर्वत्र नास्ति गृहेऽवस्थितत्त्वाद् मद्वदिति । सत्यम्, देवदत्तेन सहैकदेशावस्थितस्य सम्भवति, यस्तु क्वचिद्-

---

पूर्वमेवानुमानप्रवृत्तेर्न विषयसङ्कर इति भावः । निगमयति । तस्मादिति । सत्यमिति । अत्र भावाभावौ सम्बन्धिनौ । तत्र परिमितदेशकालत्वाच्छक्यते ग्रहीतुं अभावस्त्वनन्तदेशकालवर्ती न कथञ्चिद्ग्रहीतुं शक्यते अतः साहित्यग्रहणासम्भवादनुमा-

गृहेऽवस्थितस्तदनन्तरगृहमप्यऽतीत्य तृतीये गृहे देवदत्तं केन चित्प्रमाणेनावगतवान् स तद्गृहातिरिक्ते मध्यगृहे देशान्तरेषु च सर्वेष्वभावं देवदत्तस्य केन लिङ्गेन प्रतीयात् ? ।

अथ क्वचिद् देवदत्तं पश्यन् तद्देशव्यतिरिक्ते च प्रत्यासन्नेदेशे तदभावमवगच्छन्नऽन्येषामपि सर्वदेशानां प्रत्यासन्नदेशवत् तद्देशव्यतिरिक्तत्वात् तच्छून्यतामऽनुमिमीते ?, तत्रापि—

" विरुद्धाव्यभिचारित्वं तद्वदेव हि गम्यते ।
समीपदेशाभिन्नत्वाच्चैत्राधिष्ठितदेशवत् ॥ "
(श्लो० वा० अर्था० ४५)

नमितिभावः । हेत्वन्तरेणानुमानं शङ्कते । अथेति । न सर्वदेशगतेनाभावेन नियमं ब्रूमः किन्तु देवदत्ताधिष्ठितदेशव्यतिरिक्ततया तच्छून्यत्वमनुमीयत इति शङ्कार्थः । अयमत्र प्रयोगः विवादपदं देशान्तरं देवदत्तशून्यं देवदत्ताधिष्ठितदेशव्यतिरिक्तत्वात् देवदत्ताधिष्ठितप्रत्यासन्नदेशवादिति । एतदपि वार्तिकोक्तदूषणेनैव दूषयति । तत्रापीति । तद्वदिति । चैत्रयुक्तमित्यर्थः । प्रयोगश्चैवं--देशान्तरं देवदत्तयुक्तं देवदत्ताधिष्ठितसमीपदेशव्यतिरिक्तत्वात् तदधिष्ठितदेशवदिति विरुद्धाव्यभिचारित्वं दूषणमुक्तमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति न तावद्देवदत्तसंयुक्तदेशव्यतिरिक्तत्वादिति हेतुः सम्भवति सन्दिग्धत्वात् देशान्तराण्यपि तत्संयुक्तानि न वेत्येतदेवात्र विचार्यते । कथं तेषां तत्संयुक्तदेशाद्व्यतिरेकः सिद्धः अप्रयोजकश्चायं साध्यव्यतिरेकस्यापि साधयितुं शक्यत्वादिति । उपसंहरति । तस्मादिति ।

इतिवार्तिक एव दूषणमुक्तम् । तस्मादर्थापत्तिरेवेयम् । एतेन बीजादिष्वङ्कुरजननशक्तिकल्पना व्याख्याता ।

किं पुनः शक्तिकल्पनां विना नोपपद्यते ? । बीजादिषु सत्स्वङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् असत्सु चादर्शनाद्बीजादीनामङ्कुरादिकारणत्वमवगम्यते, सत्स्वपि बीजेषु मूषिकाघ्रातेष्वङ्कुरानुत्पत्तेरकारणत्वं प्रतिभासते, सोयं कारणत्वाकारणत्वयोर्विरोधः शक्तिकल्पनया समाधीयते—नूनमस्त्यऽतीन्द्रियमपि रूपं यद्भावात् कदा चिदङ्कुरोत्पात्तिः, यस्य च मूषिकाघ्राणेन नाशात् कदाचिदनुत्पत्तिरिति कल्प्यते । घ्राणाभावोप्यङ्कुरस्य कारणं घ्राणे च सति तदभावादेवाऽनुत्पत्त्युपपत्तेरलं शक्तिकल्पनयेति चेत् ? न, घ्राणक्रियायाः क्षणिकत्वात् तदुत्तरकालं तदभावे सत्यप्यङ्कुरानुत्पत्तेः

प्रागभावः कारणं न प्रध्वंसाभाव इति चेत् ?, न । अभावत्वाविशेषात्, न हि प्रागभावप्रध्वंसाभा-

---

अन्यत्राप्यर्थापत्तिमातिदिशति । एतेनेति । एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति । किं पुनरिति । प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं शङ्कते । घ्राणाभाव इति । परिहरति । नेति । प्रतिबन्धकाभावे सत्यपि कार्यानुत्पत्तेस्तस्याकारणत्वमित्यर्थः । विशेषं शङ्कते । प्रागभाव इति । परिहरति । नेति । प्रतिबन्धकाभावत्वेनैव कारणता वक्तव्या विशेषविवक्षायां गौरवापत्तेरिति भावः । बीजस्वरूपे तत्कल्पनायां नियामकमाह । बीजस्येति । उक्तमर्थमन्यत्राति-

वयोः प्रागूर्ध्वकालभेदं मुक्त्वा किं चिदपि रूपवैलक्षण्यमस्ति, न चाऽविलक्षणे कारणे कार्यवैलक्षण्यं सम्भवति । प्रागभावस्य प्रध्वंसाभावाद्विलक्षणमस्ति रूपमिति चेत् ? कल्प्यमेवं सति किं चित्, तच्चाभावे कल्प्यतां बीजस्वरूपे वेति— बीजस्य साक्षादङ्कुरकारणत्वात् तत्रैव कल्पयितुं युक्तम् । एवं यागादेरपूर्वस्वर्गादिसाधनशक्तिकल्पनमूहनीयम् ।

कथं पुनः शक्तिमति यागे विनष्टे निराधारा शक्तिरवतिष्ठते ?, न निराधारा भविष्यति–आत्माधारत्वात् । कथमन्यशक्तिरन्यत्र स्यात् ?, तथा ऽवगमात्, नावश्यं स्वाश्रयैव शक्तिरिति नियमोऽस्ति, सा हि कार्यतः कल्प्यमाना यत्रैव कार्याय कल्पते तद्गतैव कल्प्या । सा चेयमपूर्वाख्या शक्तिर्यागाश्रया सती यागविनाशान्न स्वर्गनिष्पत्तये पर्याप्नुयादित्यात्माश्रया कल्प्यते । यथाह—

"शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद् यद्गतैवोपयुज्यते ।
तत्रैव साऽभ्युपेतव्या स्वाश्रयाऽन्याश्रयापि वा*" इति ।

कथमात्माश्रया सती यागशक्तिरिति व्यपदिश्यते ? । तस्य हि फलसाधनत्वमुपपादयितुं सा कल्प्यते तावता तच्छक्तित्वम् । लोकेऽपि प्रसिद्धमेत-

---

दिशति । एवमिति । नियमाभावे कारणमाह । सा हीति । अस्त्वेवं प्रकृते किमायातमत आह । सा चेति । अत्रैव वार्तिककृत्सम्मतिमाह । यथाहेति । तर्ह्यात्मशक्तिरित्येव वक्तव्यं न

---

* तन्त्रवार्तिकम्.२ अ.१ पा. ५ सू० ।

त-तैलपानसामर्थ्याच्चिरवृत्तेपि तस्मिन् बलपुष्ट्यादि-कमद्य मे जातमिति लौकिका व्यवहरन्ति, तस्माद्-नवद्यम् ।

दृष्टग्रहणेनैव प्रतीतिमात्रग्रहाच्छ्रौतस्यापि ग्रहणे सिद्धे श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणग्राहिणीत्वेन दृष्टार्थापत्तितो

यागशक्तिरिति चोदयति । कथमिति । समाधत्ते । तस्येति । एवं प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्येदानीं लक्षणगतश्रुतपदव्यावर्त्य-माह । दृष्टेति । एतच्च व्याख्यातपूर्वम् । नन्वत्र वार्तिककारैः—

"पीनोदिवा न भुङ्क्ते चेत्येवमादिवचः श्रुतौ ।
रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यत"(श्लो.वा.अर्था.५१)

इत्यनेनार्थविषयता दर्शिता तत्कथं प्रमाणग्राहिणीत्वमुच्य-ते । अथ—

"दृष्टः पञ्चभिरप्यस्माद्भेदेनोक्ता श्रुतोद्भवा ।
प्रमाणग्राहिणीत्वेन यस्मात्पूर्वाविलक्षणा"(श्लो.वा.अर्था.२)

इत्युपक्रमवार्तिकपर्यालोचनया प्रमाणग्राहिणीत्वमुच्येत तर्हि वार्तिकमेव पूर्वापरविरुद्धम् । नैष दोषः । अर्थविषयत्वस्य मतान्तराभिप्रायेणोक्तत्वात् । अत एवानन्तरं तस्याः प्रमाणग्रा-हिणीत्वप्रदर्शनार्थं विप्रतिपत्तिरुपन्यस्ता ।

"तामर्थगोचरां केचिदपरे शब्दगोचराम् ।
कल्पयन्त्यागमाच्चैनामभिन्नां प्रतिजानत"(श्लो.वा.अर्था.५२)

इति । सर्वे चागमान्तर्भूतां मन्यन्त इत्यर्थः । प्रयोजनं चागमान्तर्भावस्य तत्रैवोक्तम्—

"प्रायशश्चाऽनया वेदे व्यवहारो व्यवस्थितः ।
सोऽवैदिकः प्रसज्येत यद्येषा भिद्यते ततः"(श्लो.वा.अर्था.५३)

अत्र केचित्—दिवा न भुङ्क्ते इति श्रुतस्यैव शब्दस्य रात्रिभोजनप्रतिपादकत्वं कल्पयन्ति । अन्येतु—शब्दान्तरमेव तत्प्रतिपादकमिति । तत्र न तावदाद्यः एकस्य वाक्यस्यानेकार्थताऽयोगात् अन्यथापि रात्रिभोजनप्रतिपत्तेः । किञ्च वाक्यस्य वाचकत्वे स्यादप्यनेकार्थता, न चैतदस्ति, पदार्थान्वयरूपेण हि प्रतीयमानो वाक्यार्थः शब्दशक्तिकल्पनाहेतुर्भवति । न च दिवावाक्यस्य रात्र्यादिपदार्थान्वयोऽस्ति, तस्मात्कल्पितस्य वाक्यान्तरस्यैवायमर्थो न श्रुतस्य । तत्र कल्पितं वाक्यं किं प्रमाणमूलकमिति तावद्विचारणीयम् । न तावदस्य प्रत्यक्षं मूलं अनुच्चारितत्वात् । नानुमानं श्रुतवाक्यस्याश्रुतेन सम्बन्धाग्रहणात् । नाऽपि शब्दगम्यत्वमसम्भवात्—किं दिवावाक्यमेव रात्रिवाक्यस्य वाचकं वाक्यान्तरं वा । नाद्यः वाच्यवाचकयोः सम्बन्धाभावात् । नान्त्यः अनवस्थानात् । वाक्यान्तरस्यापि मूलगवेषणायां पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । नाप्युपमानगम्यत्वं श्रुतवाक्येनाश्रुतवाक्यस्य सादृश्याभावात् । अतः पारिशेष्याच्छ्रुतार्थापत्तिरेव रात्रिवाक्ये प्रमाणम्—तथाहि—पीनत्वे सति दिवाभोजनप्रतिषेधस्यात्मलाभो रात्रिवाक्यं विना नोपपद्यत इति तच्छेषत्वेन रात्रिवाक्यं कल्प्यत इति श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणविषयत्वेन दृष्टमर्थापत्तिवैलक्षण्यम् । ननु न रात्रिभोजनवाक्यं पीनत्वस्योपपादकं किन्तु भोजनमेव, अतोऽर्थ एव कल्प्यतां किं शब्दकल्पनयेति ? अथवा रात्रिभोजनसद्भावोऽपि दिवावाक्यस्यैवार्थो भवतु किं प्रमाणान्तरकल्पनेन ? अथ विश्वजिदादिषु फलादेः शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं शब्दकल्पनमित्युच्यते ? तर्हि यथा शब्दाभिहितपदार्थागम्योऽपि वाक्यार्थः शब्दमूलतया शाब्दः तथा वाक्यार्थानुपपत्तिगम्योऽप्यर्थो वाक्यमूलतया

वैलक्षण्यमुपपादयितुं श्रुतग्रहणम् । तथा हि– लोके तावद् द्वारं द्वारमित्यादिषु संपूर्णार्थप्रतिपादनाय संव्रियतामित्यादिशब्दान्तरं श्रुतशब्दैकवाक्यत्वेन कल्प्यते ।

तथा वेदेपि–"विश्वजिता यजेत" इत्यत्र स्वर्गकाम इति वा स्वर्गार्थमिति वा येनैव शब्देन श्रुतशब्दैकवाक्यभूतेन परिपूर्णार्थाभिधानं संपद्यते वाक्यं तदेव हृदयमानीय श्रुतेन सह मेलयित्वा परिपूर्णाद्वाक्याद्वाक्यार्थः प्रतीयते। तथा–"सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः" इत्यादिषु विधिष्वितिकर्तव्यताप्रतिपादकशब्दाऽश्रवणादऽपूर्णेषु तत्प्रतिपादकशब्दापेक्षया चोदनालिङ्गोपस्थापितस्याऽऽग्नेयविधेस्त्र्यंशस्य साध्यसाधनांशप्रतिपादकभागावऽनपेक्षितत्वादऽनादृत्य यस्तृतीयोंऽश इत्थम्भावोऽन्यऽन्वाधानादिर्विध्यन्तत्वेन

शब्दोभविष्यति । अत्रोच्यते । श्रुतार्थानुपपत्त्या हि सविकल्पकविज्ञानमुत्पद्यते तच्च शब्दानुवेधेनार्थं विषयीकरोतीति शब्दः पूर्वं प्रतीयते । ततश्च प्रथमावगतेन शब्देनैवानुपपत्तिपरिक्षयात् नार्थं यावदर्थापत्तिर्गच्छति । प्रतिपन्नैस्तु शब्दैरर्थावगतिरिति । यद्यपि स्मर्यमाणस्य शब्दस्य सविकल्पकज्ञानोत्पादकत्वं सम्भवति दृष्टार्थान्यथानुपपत्त्या च सविकल्पकमेव ज्ञानमुत्पद्यते तथापि प्रमाणैकदेशश्रवणान्यथानुपपत्त्या तदवयवस्यैव कल्पनात्तस्यैव भावनायां प्रमाणत्वात्। अधिकन्तु वार्तिकेऽवगन्तव्यम् । एतदेवोपपादयति । तथाहीत्यादिना । वेदेऽपि शब्दान्तरकल्पनां दर्शयति। तथेति। अस्तु वा लोके यथा तथा,

परिकल्पितस्तस्य वाचको यः शब्दः " आग्नेयादिवत् " इति स वाक्यशेषत्वेन कल्प्यते ।

अथ वा किमऽक्लृप्तेनाऽऽग्नेयादिवच्छब्देन कल्पितेन, किं तु य एवाऽऽग्नेयविध्यन्तस्तस्यैव व्यवहितस्यापि चोदनालिङ्गबलोपस्थापितस्य विकृतिविधिना सहैकवाक्यतामात्रमऽर्थापत्त्या कल्प्यते । न ह्ययमनुषङ्गो येन व्यवहितस्य न स्यादिति । अतिदेशस्त्वयं व्यवहितस्यापि कथं चिदुपस्थानादुपपन्न एव । तथा च वक्ष्यति—

"विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्तेत"(१) ।

इति । " विध्यन्त इति प्रधानविधिवर्जितं समस्तमेव पौरोडाशिकं काण्डमभिधीयते " इति (शा०) भाष्यकारः ।

नन्वेवं शास्त्रातिदेशाङ्गीकरणे दशमाद्यविरोधः

वेदे त्ववश्यं शब्दान्तरकल्पनयैवोपपत्तिरिति भावः । अक्लृप्तकल्पनापत्त्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह । अथ वेति । कथं व्यवहितस्य विकृतिविध्येकवाक्यता उक्तं च "व्यवायान्नानुषज्येत" (२)इत्याशङ्क्याह । नहीति । सूत्रकृत्संमतिमाह । तथा चेति । एकदेशिमतापत्त्या विरोधं शङ्कते । नन्वेवमिति । प्रकारातिदेशस्यैव तत्र स्थापितत्वादित्यर्थः । मन्त्रस्यापि यथाश्रुतस्य प्रयोगापत्त्या ऊहासिद्धिः । बाधाद्यसिद्धिं च ग्रन्थकार एव यदीत्यादिना दर्शयि-

(१) जैमिनिसू० अ.७ पा.४ सू. १० ।

(२) जैमिनि सू० २ अ० १ पा० ४९ सू० ।

स्यात्, ऊहबाधयोश्चासिद्धिः ? । भवेदेवम्—यदि यथाश्रुतरूपमेव "व्रीहीनवहन्ति" इति वाक्यं विकृतिं नीत्वा तस्य यथासंभवं विकृतिविधिना सहैकवाक्यता परिकल्प्येत, । यदि तथा क्रियते तत्र कृष्णलचरौ व्रीहिशब्दस्य हविर्लक्षणार्थत्वायोगादऽवघातस्य च दृष्टप्रयोजनाभावाद् व्रीहिसाधनकोऽवघातोऽदृष्टार्थो विधीयेत तत्र नावघातस्य बाधः स्यात् । एवं नीवारादिष्वपि—'व्रीहय एवाहन्तव्याः' इति न नीवारादिष्ववहन्तिरूह्येत ।

नत्वेवमस्माभिरुच्यते, किं तु प्रकृतौ प्रधानेन सहैकवाक्यतयाऽवगतस्यास्य यावान् परिकरो यादृग्रूपं तादृगतिदिश्यते, प्रकृतौ व्रीहीणां हविष्ट्वात् तल्लक्षणार्थो व्रीहिशब्दः, अवघातस्य च तेषु दृष्टं प्रयोजनं तुषविमोचनं सम्भवतीति तद्द्वारेणास्य प्रधानैकवाक्यता । ततश्च— 'अवघातवितुषीकृतैर्व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेत' इतीदृशः प्रकृतिविधिः, तस्य प्रधानप्रतिपादको योंऽशः " यजेत " इति तद्वर्जे विशेषणांशो विकृतिवाक्येन सम्बध्यते, तस्य च न साक्षादवघातो विशेषणम्, अवघातविशेषितवितुषीकरणविशिष्टं हि हविर्यागस्य विशेषणं प्रकृतौ अतस्तदेव विकृतावाऽऽकृष्यते । कृष्णलयागे च कृष्णलशब्दस्य हविर्वाचिनः प्रत्यक्षश्रवणात् तद्विरोधात् पुरोडाशशब्दो निवर्तते तन्निवृत्त्या च व्रीहीणामपि निवृत्तिः, न हि ते

ष्यति । परिहरति । भवेदिति । किं तद्यतिदिश्यत इत्याकाङ्क्षायामाह ।

कृष्णलानां प्रकृतित्वेन सम्भवन्ति । वितुषीकरणशब्दोपि यो द्वारप्रतिपादकः सोपि कृष्णलेषु तदसम्भवान्निवृत्तः, तद्विशेषणं चावघात इति सोपि निवर्तते इति बाधसिद्धिः । नीवारादिषु तु वितुषीकरणसम्भवादऽनिवृत्तोऽवघात इत्यूहस्यापि सिद्धिः । दशमाद्ये च यावच्छ्रुतानामङ्गशास्त्राणामतिदेशमाशङ्क्य प्रकृत्यान्वितानां तेन रूपेणातिदेशः सिद्धान्तित इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

नन्वर्थमेवाध्याहृत्य वाक्यं पूर्यतां किं शब्दकल्पनया ? । नार्थमात्रेण पूरणं सम्भवति, एकवाक्यभूतपदप्रतिपादिता हि पदार्था वाक्यार्थं प्रतिपादयन्ति नान्यथा, न हि 'आनय' इत्येतावत्युक्ते 'गाम्' इत्यनुक्ते प्रत्यक्षप्रतिपन्नेऽपि गवि गवासहाऽऽनयनमन्वीयते । एवं च विकृतिषु सौर्यादिष्वऽसमवेतार्था(१)ग्न्यादिपदनिवृत्तेर्न्यूनसाकाङ्क्षमन्त्रवाक्यपूरणाय सूर्यादिपदप्रक्षेपादूहसिद्धिः ।

अर्थाध्याहारवादिनां तु सूर्यार्थेनाध्याहृतेन विशिष्टं निर्वपामिपदमेव प्रकाशयतीति नोहः सिध्येत् । तथा यत्राधिकारवाक्येऽर्थवादमात्रं श्रुतम्—" प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति " इति तत्रापि भवन्मते विध्यर्थ एवाध्याहार्यो न विधिशब्दः, ततश्च प्राकृतस्योपकारस्य पदार्थानां च नाऽपूर्वैदमर्थ्यं सिद्ध्ये-

किन्त्विति । अर्थाध्याहारवादी शङ्कते । नन्वर्थमिति । शब्दस्या-

(१) समवेत्राह्रितार्थो इति पु० पा० ।

त्। सत्स्वपि ह्यर्थानामाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वेषु नाभिधानमन्तरेणान्वयसिद्धिः। न चेहापूर्वाभिधायी शब्दोऽस्ति योऽपूर्वं प्राकृतैरन्वितमभिदध्यात्। नापि प्राकृताः शब्दा विकृतौ सन्ति ये स्वार्थानपूर्वान्वितानभिदध्युः। न चार्थवादपदार्थैस्तेषामन्वयः नाप्युत्पत्त्यपूर्वेणेत्यऽनन्वय एव स्यात्।

एवं प्रकृतावपि "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इत्यत्र विधिशब्दस्याऽनाम्नानादनध्याहाराच्च विध्यर्थस्यैव स्वर्गकामाधिकारापूर्वादाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वेभ्यश्च पृथग्भूतस्याध्याहारान्न समिदादीनामैदमर्थ्यं सिद्ध्येत्। नहि समिदादियजतयोऽवघातादिवदधिकारापूर्वान्वितं स्वार्थमभिधातुमलं स्वापूर्वविषयत्वव्याघातात्। तस्मादीदृशेष्वधिकारविधिषु विधिशब्द एवाध्याहार्यो नार्थः।

कथं च विध्यर्थस्यात्यन्ताऽलौकिकतया प्रमाणेन तदाभासेन वा बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वेनाभिमतस्य बुद्धिसंनिधानात्मकोऽध्याहारोऽश्रुतविधिशब्दकेष्वधिकारवाक्येषु वा उत्पत्तिवाक्येषु—"यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाम्" इत्यादिषु वा शा-

---

पि कल्पितस्यार्थोपस्थापन एव व्यापारादिति भावः। अर्थाध्याहारवादिनां प्रकृतावप्यनिष्टापत्तिमाह। एवमिति। नाप्यर्थाध्याहारः कर्तुं शक्यत इत्याह। कथं चेति। दूषणमुपसंहरति।

क्ष्यते ?, इत्यकामेनापि शब्दाध्याहारोऽङ्गीकर्तव्य इत्यास्तां तावत् ॥

॥ इत्यर्थापत्तिवादः ॥

"अभावोपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्याऽसंनिकृष्टस्य" (शा. भा.) इति ।

कथं पुनः प्रमाणाभावः प्रमाणलक्षणं विपरीतत्वात् ? पूर्वोक्तसदुपलम्भकप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाभिप्रायोऽयं प्रमाणशब्दः तदभावश्च षष्ठस्य

इतीति । अर्थापत्तेर्भेदप्रतिपादनप्रयोजनं वार्तिककारैरुक्तम् । तथाहि—

"स्मृत्या श्रुतिर्या परिकल्प्यतेऽस्मिन् लिङ्गादिभिर्या विनियोजिका च ।

फलादिभिर्यत्परिपूरणं च सम्बन्धदृक् तत्र न काचिदस्ति ॥८७॥

तत्सर्वमित्याद्यसमञ्जसं स्यात् न चेदियं स्यादनुमानतोऽन्या ।

एवं स्वभावाऽप्यनुमानशब्दं लभेत चेदस्तु यथेप्सितं वः" ॥

(श्लो. वा. अर्था. ८८)

॥ इत्यर्थापत्तिः ॥

इदानीमभावाख्यं षष्ठं प्रमाणं निरूपयितुमारभते । अभावोऽपीति । प्रमाणाभावः प्रमाणमिति यथाश्रुतं लक्षणभाष्यमाक्षिपति । कथमिति । समाधत्ते । पूर्वोक्तेति । तदुक्तम्—

"प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपेण व्युज्यते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता" (श्लो. वा. अनु.) इति ॥

ननु केवलभूप्रदेशातिरेकेण घटाभावस्याभावात्किमस्य

लक्षणमिति नानुपपत्तिः । किमस्य प्रमेयम् ?, उक्तम्–“नास्तीत्यर्थस्य” इति । सर्वं हि वस्तु सदऽसदात्मना द्विविधं–तद् यदा यत्र सद्रूपेण वर्तते घटादि तत्तदा तत्र प्रत्यक्षादिभिरस्तीति प्रतीयते । यत्र त्वऽसद्रूपेण वर्तते तत्र सद्रूपेण बोधकानां प्रत्यक्षादीनां सद्रूपबोधनायोत्पत्तुं योग्यत्वे सत्यपि योऽनुत्पादो दृश्यादर्शनयोग्यानुपलम्भादिपर्यायो भाष्ये प्रमाणाभावशब्देनोक्तस्तेनैवेन्द्रियशब्दादिस्थानीयेन ना-

---

प्रमेयमित्याह । किमिति । एतदुत्तरत्वेन नास्तीत्यादिभाष्यं योजयति । उक्तमिति । नास्तीत्यस्यार्थस्येत्यनेन भाष्यकृता भूप्रदेशातिरिक्तस्मर्यमाणघटावच्छिन्नभूप्रदेशाधिकरणं नञर्थरूपप्रमेयमुक्तमित्यर्थः। असन्निकृष्टस्येत्यनेनापि प्रत्यक्षाद्यविषयत्वमुक्तम् । एतदेवोपपादयति । सर्वमिति । तच्च नास्तितारूपमभावाख्यं प्रमेयं चतुर्विधं वार्तिककारैरुक्तम् । तथाहि—

“क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ।
नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ॥
गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ।
शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ॥
शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते”(श्लो.वा.अनु.४) ।

अयं च वस्त्वसङ्करोऽसत्यभावप्रामाण्ये न सिद्ध्यतीत्यभिप्रायेणोक्तम्—

“ क्षीरे दधि भवेदेवं दध्नि क्षीरं घटे पटः ।
शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मनि ॥

स्तीति प्रमीयते–भूतलेऽत्र घटो नास्तीति ।

यस्तु नास्तित्वमपन्हुत्य प्रमेयाभावात् षष्ठं प्रमाणं नास्तीत्याह, तस्य दृश्यादर्शनानन्तरं नास्तीह भूतले घट इत्येवमुपजायमानस्य ज्ञानस्य किमालम्बनम् ? । न भूतलम्, सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । तथा–गवि गोऽश्वो न भवतीति प्रत्ययो रूपे च रसो न भवतीति तस्य किमालम्बनम् ? न गोरूपम्, तस्य प्रतियोग्यऽनपेक्षप्रतीतिकत्वात् । अश्वो न भवतीति ज्ञानस्य प्रतियोग्यऽपेक्षत्वात् । गोरूपालम्बनत्वे च सिंहादावऽश्वोयं न भवतीति प्रत्ययो न स्यात् गोरूपस्य तत्राभावात् ।

अथ योऽश्वाद्भेदो गवादिष्वनुस्यूतः सोऽस्यालम्बनमित्युच्यते ? । कोयं भेदो नाम ?, यदीतरेतराभावः ? समाश्रितस्तर्ह्यभावः । अथ पृथक्त्वं नाम गुणविशेषो भेद इत्युच्यते ?, ततस्तस्य द्रव्यगतत्वाद् गुणेषु रूपादिषु 'रसो न भवति रूपम्' 'रूपं न भवति रसः' इतीतरेतराभावप्रत्ययो न स्यात् ।

यस्तु वैयात्याद् 'भूतलप्रतीतिव्यतिरेकेण घटो नास्तीत्येवंविधा प्रतीतिरेव नास्ति' इति वदति, स

अप्सु गन्धोरसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ सह ।
व्योम्नि संस्पर्शिता ते च न चेदस्य प्रमाणता " (श्लो. वा. अनु. ६) इति ।

मतान्तरमाशङ्क्य निराकरोति । यस्त्विति । कश्चित्तु प्रतीतिमेवापलपति तं प्रत्याह । यस्त्विति । इतश्चाभावाख्यं प्रमेय-

भूतलादिप्रतीतिमप्यऽपन्हुवीत, अविशेषात् । घटोऽत्र भूतले नास्तीति व्यवहारस्य किं कारणम् ?, दृश्ये घटे यद् भूतलमात्रविषयं (एकाकिभूतलविषयं) ज्ञानं तदस्य कारणमिति चेत् ?, तथा सति पटवद् भूतलोपलम्भे घटो नास्तीतिव्यवहारो न स्याद् भूतलमात्रोपलम्भाभावात् । घटविविक्तभूतलोपलम्भ इति चेत् ?, कोऽयं घटविवेकः ?, यदि भूतलरूपमेव, घटवत्यपि प्रसङ्गः । घटसंयोगाभावश्चेत् ?, अङ्गीकृतस्तर्ह्यऽभावः ।

स्यान्मतम्–यदऽभाववादिनोऽभावज्ञानस्य कारणं तदेवास्माकं व्यवहारकारणं भवतु ? इति, नैवं वक्तुं शक्यम्–मम हि दृश्यादर्शनमऽभावज्ञानकारणम्, अदर्शनं च दर्शनाभावो न चासौ भवताऽङ्गीकृतः, अभावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । प्रमाणाभावाङ्गीकारे वा किमऽपराद्धं प्रमेयाभावेन ? ।

ननु प्रथमं प्रत्यक्षेण भूतलं गृहीत्वा पश्चादभावो बोद्धव्यस्तत्राऽभावज्ञानात् प्राग् यादृशं भूतलज्ञानं तादृशादेव व्यवहारो भवतु ?, तदिदमुक्तोत्तरम्, त-

---

मस्तीत्याह । घटोऽत्रेति । अत्राभावातिरिक्तं कारणं शङ्कते । दृश्य इति । भूतलमात्रेत्यस्यार्थमाह । एकाकीति । परिहरति । तथेति । पटविशिष्टस्य भूतलस्यैकाकित्वाभावादित्यर्थः । प्रकारान्तरेण शङ्कते । घटेति । नास्तीति व्यवहारस्य कारणमित्यनुषङ्गः । प्रकारान्तरेण पुनः शङ्कते । नन्विति । अस्त्वेवं किमेतावता स्यादत आह । तत्रेति । निराकरोति । तदिदमिति । उक्तोत्तरत्वं विवृणोति । तथाहीत्यादिना । उक्तेऽर्थे वार्तिकं

था हि–यस्यामवस्थायां भूतलस्वरूपज्ञानं घटतद्भाव-योश्चाऽज्ञानम्–ज्ञानाभावस्तेन घटतद्भावज्ञानशून्यं भूतलज्ञानं तस्यामवस्थायामस्माभिरुपेयते तदेव च भूतलमात्रवेदनमित्युच्यते ।

"स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा च" इत्यादिषु मात्रशब्देन हि घटतद्भाववेदनयोरभाव उच्यते,–भूतलमात्रं ज्ञायते न घटस्तदभावो वेत्यर्थः । तेन यदि भवानपि घटादिज्ञानाभावयुक्तं भूतलज्ञानमङ्गीकुर्यात् ततो ज्ञानाभावाङ्गीकाराद् घटाभावोऽप्यङ्गीकर्तव्य इत्युक्तमेव । तेन नैवं भ्रमितव्यम्–' अभाववादिनापि—

"स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा च(ऽपि)पश्चात् किंचित्स्मरन्नपि"
(श्लो० वा० अनु० २८)

इति वदताऽभावज्ञानातिरेकेण तन्मात्रवेदनमङ्गीकृतम्, तदेव दृश्ये प्रतियोगिनि नास्तीतिव्यवहारकारणत्वान्नास्तीतिशब्दस्याभिधेयम्' इति, तस्य हि ज्ञानाभावाभिप्रायो मात्रशब्दः, न चासौ भवतोस्ति, अतो मात्रशब्दस्याऽर्थाभावाद् भूतलवेदनमेव कारणमिति वक्तव्यं ततश्च घटवत्यपि प्रसङ्ग इति स्थितं दूषणम् ।

संवादयति । स्वरूपमात्रमिति । "पश्चात्किं चित् स्मरन्नपि ।
तत्राऽन्यनास्तितां पृष्टस्तदेव प्रतिपद्यत" इति श्लोकशेषः ।

एतमेवार्थमक्षरारूढं करोति । भूतलेति । ततः किमत आह । तेनेति । ननु स्वरूपमात्रमित्यत्र भूतलमात्रज्ञानमङ्गीकृतमिति प्रतीयते ततश्च तदेव नास्तीति शब्दस्याभिधेयमिति कस्यचिद्भ्रान्तिस्तां निराकरोति । तेन नैवमिति । पुनः प्रकारा-

अथ 'भावे देशान्तरस्थे देशान्तरग्रहणं कारणम्' इति मतम् ?, ततः शावलेयस्थितं गोत्वं धावलेये नास्तीति व्यवह्रियेत, । स्थूणान्तरास्थितश्च वंशः स्थूणान्तरेऽनुस्यूतोपि तत्र नास्तीति व्यवहर्तव्यः स्यात्, अतोऽत्राभाव एव नास्तीति व्यवहारकारणम्, नान्यत्र सद्भावः ।

स्मर्यमाणे घटे भूतलवेदनं नास्तीतिव्यवहारकारणमिति चेत् ?, न, गृह्यमाणस्यापि पार्श्वदेशेष्वभावव्यवहारात् । संप्रत्यानीतस्य च घटस्य गृह्यमाणस्यैव 'प्रागयमिह नासीत्' इति प्राक्कालीनाभावव्यवहारात् ।

ननु भवन्मते प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावज्ञानम् ! भावप्रमाणाभावो ह्यभावज्ञानकारणं न च प्रमीयमाणे प्रमाणाभावः सम्भवति । संप्रति प्रमीयमाणोपि घटः प्राक्कालसम्बन्धितया न प्रमीयते अतः प्राक्कालसम्बन्धगोचरप्रमाणानुदयात् तत्कालीनाभावज्ञानं युक्तमेवेति चेत् ?, न, अयोग्यत्वात्–

न्तरेण शङ्कते । अथेति । घटादौ देशान्तरस्थे देशान्तरस्य ग्रहणं नास्तीतिव्यवहारस्य कारणमित्यर्थः । दूषयति । तत इति । अथ प्रदेशान्तरेऽपि तस्याभावान्नास्तीति व्यवहारो नभवति अतोभावे सत्येव नास्तीति व्यवहारादभाव एव कारणमित्यर्थः । गृह्यमाणस्यैवाभावव्यवहारादिति श्रुत्वा लब्धावसरः शङ्कते । नन्विति । असम्भवे कारणमाह । भावेति । परिहारं शङ्कते । सम्प्रतीति । दूषयति । नेति । अयोग्यतामेवो

न हि प्राक्कालसम्बन्धोऽधुना प्रमातुं योग्यः, योग्यप्रमाणाभावश्चाभावज्ञानकारणं न प्रमाणाभावमात्रम् । प्राक्काले तु योग्यस्यैव प्रमाणस्यानुदय आसीत्, न हि तदानीं घटाभावः सन्नपि प्रमितः प्रतियोगिनो घटस्याऽपरामर्शात् तदपेक्षत्वाच्चाऽभावज्ञानस्य, अत एव घटाभावोऽधुना स्मर्यते, इति न युक्तम्—अप्रमितस्य स्मरणाऽयोगात् । यश्चायं प्राक्कालीनः प्रमाणानुदयः सोऽधुना प्रमाणोदयेन नष्टो नाऽभावज्ञानमुत्पादयितुमर्हति, उद्धृतमिव नेत्रं रूपबुद्धिम् ।

अथ नष्टोपि प्रमाणानुदयः संप्रति परामृश्यमानोऽभावज्ञानं जनयेत्, ह्यस्तन इव धूमो विनष्टोपि संप्रति स्मर्यमाणो ह्यस्तनाग्निज्ञानम् ? । स्यादेवं यदि प्रमाणाभावो ज्ञायमानतया मेयाभावं बोधयेत् लिङ्गमिव लिङ्गिनम्, न च तथा सम्भवति—अनवस्थाप्रसङ्गात्,प्रमेयाभावं हि ज्ञातुं प्रमाणाभावो ज्ञातव्यः, सोपि चाऽभावत्वादन्येनाभावज्ञानेन ज्ञातव्यः, सोप्यन्येनेति न जन्मसहस्रेणापि घटाभावोऽवधार्येत । तस्मात् सत्तामात्रेणैव प्रमाणाभावोऽभावज्ञानमुत्पादयति नेत्रादिवदित्यङ्गीकर्तव्यम्, अतः प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावप्रमितिरिति वक्तव्यम् ।

उच्यते—सत्तामात्रेण ज्ञानाभावो ज्ञेयाभावं बो-

पपादयति । न हीत्यादिना । वैषम्येण परिहरति । स्यादेवमिति । शङ्कामुपसंहरति । अत इति । समाधत्ते । उच्यत इति ।

घयतीति सम्यगुक्तम्, अस्त्येव त्वऽधुना दृश्यमानस्यापि घटस्य प्राक्कालसम्बन्धगोचरयोग्यज्ञानानुदयः, स हि प्राक्कालसम्बन्धितया स्मर्तुं योग्यः सन्नपि न स्मर्यते, न चावश्यं प्रमाणाभाव एवाभावस्य बोधकः स्मरणज्ञानस्यापि योग्यत्वे सत्यऽनुदयोऽभावं बोधयत्येव, तेन सम्प्रति दृश्यमानोपि घटो यदि प्रागप्यासीत् ततोऽवश्यं तत्र स्थितेन प्रमितः स्यात् प्रमितश्चाधुना स्मर्तव्यः स्यात्, एवं सत्यपि न स्मर्यते—सोयं स्मर्तव्यविषयस्मरणानुदयः सम्प्रति विद्यमानः सम्प्रतितनं प्राक्कालीनाभावविषयं विज्ञानं जनयतीति न किं चिदनुपपन्नम् । भाष्ये च प्रमाणाभावशब्दः स्मरणाभावस्याप्युपलक्षणार्थः, तथा वार्तिकेऽपि । यद्वा प्रमाणस्य स्मरणफलत्वात् तदभावोपि फलतः प्रमाणाभाव एवेति शक्यते वक्तुम् ।

ननु न सत्तामात्रेण योग्यानुपलब्धेरभावबोधकत्वं युक्तम्—सत्यामपि तस्यां कदाचिदभावबुद्ध्यऽनु-

---

ननु भाष्ये प्रमाणाभावग्रहणात् कथं स्मरणाभावो बोधक इत्युच्यते तत्राह । भाष्ये चेति । अस्मिन्नर्थे वार्तिकमप्युदाहरति । तथेति । सत्तामात्रेण बोधकत्त्वमिति यदुक्तं तत्र शङ्कते । नन्विति । एतदेव विवृणोति । तथा हीति । ततश्चैतत्सिद्धमित्याह । तस्मादिति । ननु चेत्यादिसिद्धान्तिग्रन्थः शङ्कापरिहारार्थः । नन्विति । पूर्वपक्षिसम्बोधनार्थमस्तु नामाभावाङ्गीकारस्तथापि प्रमेयत्वं प्रमाणत्त्वं च कथं निरूपणीयमिति पृच्छति । कथमि-

दयात्. असत्यामपि कदाचिदुदयात् । तथा हि– यो-
ऽङ्गुलीयकबुभुत्सया ससन्तमसापवरकदेशं हस्ताभ्यां
सर्वतः परामृष्टवान् तस्य तावत् सर्वदेशपरामर्शाद्
वस्तुतो योग्यानुपलब्धिर्जातैव, अथ च किं सर्वो दे-
शः परामृष्टः किं वा कश्चिद्देशो न परामृष्टोपि स्या-
दिति सन्दिहानो योग्यानुपलब्धेरनिश्चयात् सत्या-
मपि तस्यां नाङ्गुलीयकस्याऽभावमवधारयति । कदा
चित्तु सर्वतोऽपरामृश्यापि सर्वतः परामृष्टामिति भ्रा-
न्त्या योग्यानुपलब्धिं निश्चित्याऽसत्यामेव तस्यां
भ्रान्त्याऽङ्गुलीयकस्याऽभावमवधारयति । तस्माज्ज्ञा-
ततयैव योग्यानुपलब्धिरभावज्ञानकारणमित्यभ्युप-
गन्तव्यं तथा चाऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मात्स्वसंवेद्या त-
न्मात्रसंविदेव दृश्यस्य प्रतियोगिनोऽभावो न त-
त्त्वान्तरम् ।

ननु चाऽभावानङ्गीकारे तन्मात्रधीरपि न कदा
चिन्निरूपयितुं शक्यते– न च भूतलधीरेव तन्मात्र-
धीः, संसृष्टधियोपि तन्मात्रतापातात् तत्रापि भूत-
लावभासात्, अतो घटादिवेदनाभावे सति या
भूतलधीः सा तन्मात्रधीः, एवं च ज्ञानाभावाङ्गीका-
रादऽभावापन्हवोऽनर्थकः । कथं तर्ह्येतन्निरूपयितव्य-
म् ?, तदभिधीयते–घटाद्यभावोऽस्ति प्रमेयम्, यो-
ग्यप्रमाणानुदयश्च तस्य सत्तामात्रेणैव नेत्रादिवद्
बोधको न ज्ञाततया, यतोऽनवस्था स्यात् ।

ति । निरूपयितुमारभते । तदभिधीयते इति । पूर्वोक्तव्यभिचारं

यत्तु सत्यामपि योग्यानुपलब्धावऽभावानवधारणम्, असत्यां चावधारणमिति, तत्तु योग्यत्वाऽज्ञानकृतम्—योग्यानुपलम्भो हि कारणं तत्र योग्यत्वं ज्ञाततयैव कारणं न सत्तामात्रेण, ततः सदेव योग्यत्वं कदा चिदऽज्ञातं नाभावमवधारयति. कदा चित्त्वऽविद्यमानमेव योग्यत्वं भ्रान्त्या निश्चित्याऽभावमवधारयति । उपलब्ध्यऽभावस्तु सन्मात्रतया कारणं न ज्ञाततया तेन नाऽनवस्थापत्तिरिति सर्वमवदा-

---

परिहर्तुमनुवदति । यत्त्विति । उपपादितमर्थं निगमयति । अत इति । यस्मात्सर्वोऽप्ययं कार्यकारणादिव्यवहारोऽभावं विना नोपपद्यते तस्मादभावाख्यं प्रमेयमस्तीत्यर्थः । न चावस्तुन एते भेदाः सम्भवन्ति । किञ्च कारणस्वरूपमेव कार्यस्याभावः अतोऽपि वस्तुत्वम् । उक्तं च—

"कार्यादीनामभावः को योऽभावः कारणादितः" (श्लो. वा. अनु. ८) ।

एतच्चानुपपन्नं कारणातिरिक्ताभावोपपादनेन वस्त्वसंकरस्य पूर्वं साधितत्वात् । भावस्वरूपत्वे चाभावस्य प्रत्यक्षावसेयत्वेनाभावप्रमाणोच्छेदः । सत्यम् । नात्र कारणस्वरूपमेवाभाव इत्युच्यते किन्तु कार्याभावस्य वस्तुत्त्वासिद्ध्यर्थं कारणधर्मत्वमुच्यते क्षीरमेव दध्यभावः तद्धर्मधर्मिणोश्चानतिभेदात् तदयं वस्तुधर्मः सन् कथमवस्तु स्यादिति । प्रयोगद्वयं चात्र वार्तिककारैरुक्तं—

"यद्वाऽनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यो यतस्त्वयम् ।
तस्माद्गवादिवद्वस्तु प्रमेयत्वाच्च गम्यते" (श्लो. वा. अनु. ९)

तम् । अतोऽस्त्यभावाख्यं प्रमेयम् ।

न च तदैन्द्रियकम्, इन्द्रियव्यापाराभावेपि त-

न चैतस्य प्रत्ययद्वयस्य मिथ्यात्वं बाधकप्रत्ययाभावात् । नन्वस्तु नामाभावाख्यं प्रमेयं तस्य प्रमाणं किंलक्षणकमिति तावद्वक्तव्यम् । ननूक्तं भाष्यकारेण " अभावोऽपि प्रमाणाभाव" इति, तत्राभाव इति लक्ष्यनिर्देशः प्रमाणाभाव इति लक्षणं प्रत्यक्षादेरर्थापत्तिपर्यन्तस्य यथाविषयमनुत्पत्तिः अभावप्रमाणस्य लक्षणमित्यर्थः । प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिस्तु अभावरूपे वस्तुनि इह प्रदेशे घटोनास्तीति या बुद्धिः साऽभावाख्यं प्रमाणमित्युक्तं भवति । ननु निमीलिताक्षस्याभावज्ञानानुत्पत्तेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षे सत्युत्पत्तेः प्रत्यक्षमेवैतत् न च सन्निकर्षाभावः संयुक्तविशेषणताया एव सम्बन्धत्वादफलवती शाखेतिवदित्याशङ्क्याह । न चेति । अयमाशयः । न तावदिन्द्रियाभावयोः संयोगः अद्रव्यत्वात् समवायादेश्चानङ्गीकारात् । नापि संयुक्तविशेषणत्वं प्रत्यासत्तिः असति सम्बन्धे विशेषणत्वायोगात् । नहि भूतलघटाभावयोः कश्चित्सम्बन्धोऽस्ति येनाभावस्तद्विशेषणं स्यात् सम्बन्धं च विना विशेषणविशेष्यभावे हिमवद्विन्ध्ययोरपि तदापातात् । भावाभावयोः स्वरूपमेव सम्बन्ध इति चेत् । न । तस्य सम्बन्धलक्षणरहितस्याऽसम्बन्धत्वात् । नन्वेवमिन्द्रियाभावयोरपि स एवास्तु किं विशेषणताङ्गीकारेण तदङ्गीकारे वा गुणादेरपि तथैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणात् संयुक्तसमवायादिवैयर्थ्यापत्तिः संयुक्तविशेषणत्वेन च घटाभावस्याक्षग्रहणे रसादयोऽपि चक्षुषा गृह्येरन् । अयोग्यत्वादग्रहणमिति चेत् तर्हि योग्यतैवैका कार्यानुमेया ग्रहणकारणमिति सन्निकर्षषट्प्रकारत्वमनुपपन्नम् । ननु

ज्ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्—योऽहनि प्रातःकाले गृहे ऽवस्थितो मध्यन्दिनसमये पृच्छ्यते—'किमस्मिन् गृहे प्रातः काले माथुरः कश्चित् पुरुषः शुक्लवासा दीर्घतमो लोहितवर्णः समागतः !' इति स तदानीमेव योग्यस्मरणानुदयात् तस्याभावं प्रातःकालीनमऽवधारयति विनैवेन्द्रियव्यापारेण। न च प्रातरवगतोऽभावस्तदा स्मर्यत इति वाच्यम्, प्रतियोगिनो माथुरस्य तदानीं कथं चिदपि बुद्धावऽनारोहात्, अबुद्धिस्थे च प्रतियोगिनि भावे तदभावज्ञानाऽसम्भवात्। एवं च यत्रापीदानीमेवाऽनुपरतेन्द्रियव्यापारेणैव संनिहितदेशकालवर्त्यऽभावः प्रतीयते तत्रापि योग्यज्ञानानुदयस्यैव क्लृप्तसामर्थ्यस्य कारणत्वसम्भवान्नेन्द्रियस्य कारणत्वं कल्पयितुं शक्यम्। तस्मान्न प्रत्यक्षोऽभावः। नाप्यनुमेयः, अज्ञातेन तेन कस्य चिल्लिङ्गस्य सम्बन्धग्रहणासम्भवात्।

यदत्र कैश्चिदुच्यते—'दृश्यस्य सत्ता दर्शनव्याप्ता तेन व्यापकीभूतदर्शननिवृत्त्या व्याप्यस्य दृश्यस्य नि-

---

भावादभिन्नत्वेन अभावस्यापीन्द्रियग्रहणयोग्यताऽस्त्येव। मैवम्। भेदस्याप्यङ्गीकारेणात्यन्तमभेदाभावादिति दिक्। इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयति। योऽहनीत्यादिना। अत्रैव स्वरूपमात्रं दृष्टं वेत्युदाहार्यम्। उपपादितमर्थं निगमयति। तस्मादिति। अनुमानेऽन्तर्भावं निराकरोति। नापीति। अनुमानाद्भेदं निगमयति। सिद्धमिति। शब्दाद्यन्तर्भावसम्भावनैव नास्तीति कृत्वा तद्भेदोपपादनं न कृतमित्यर्थः। महाप्रकृतं नि-

वृत्तिरवसीयते' इति तन्निरस्तम् । व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिमऽनुमिमानेनाऽवश्यं दृष्टान्तधर्मिषु निवृत्तिद्वयमवगम्य तयोश्च नियममवधार्य साध्यधर्मिणि पक्षे च साधनभूतां दर्शनानिवृत्तिं केनचित् प्रमाणेनावगम्य ततो दृश्यनिवृत्तिरनुमातव्या, निवृत्तेश्चाऽभावात्मिकाया न प्रत्यक्षेण ग्रहणं सम्भवति, निवृत्त्यन्तरेण तदनुमाने तदपि निवृत्तिरूपत्वान्निवृत्त्यन्तरेणाऽनुमातव्यं तदपि तथेत्यनवस्थापत्तिः । अतोऽवश्यं क्वचित् प्रमाणान्तरभूतयाऽनुपलब्ध्याऽभावः प्रत्येतव्यः, प्रमिते च तस्मिन् पश्चाद् भवत्वनुमानम् । सिद्धं तावदभावस्य प्रमाणान्तरत्वम् । शाब्दोपमानार्थापत्तयस्तु नाशङ्कनीया एव । अतः सिद्धं

गमयति । अत इति । ननु सर्वस्य प्रमाणस्य भावात्मकस्यैवोपलम्भादभावस्य प्रमाणत्वोपपादनमनुचितम् । सत्यम् । तस्य भावप्रमेयविषयत्वात् अभावे तु प्रमेयेऽभावस्यैव प्रामाण्यौचित्यात् प्रमेयानुरूपत्वात्प्रमाणाङ्गीकारस्य । यथाहुः

"भावात्मके यथा मेये नाभावस्य प्रमाणता ।
तथैवाभावमेयेपि न च भावप्रमाणता ॥
भावात्मकस्य मानत्वं न च राजाज्ञया स्थितम् ।
परिच्छेदफलत्वात्तु प्रामाण्यं स्याद्द्वयोरपि"(श्लो.वा. अनु.) इति ।

प्रयोगश्च प्रमाणाभावः प्रत्यक्षादेर्भिद्यते अभावशब्दवाच्यत्वात् प्रमेयाभाववत् । तथा प्रमेयाभावः स्वानुरूपेण प्रमाणेन मीयते प्रमेयत्वात् भावाख्यप्रमेयवदिति । प्रयोजनं च वार्तिककारैरुक्तम्—

षष्ठं प्रमाणम् । एतावन्त्येव च प्रमाणानि ॥

यत्त्वधिकं सम्भवाख्यं प्रमाणम्—सहस्रादिसङ्ख्यया्ऽवयवभूतशतादिसङ्ख्याऽवगतिः, आढकप्रमाणेनाऽवयवकुडवपरिमाणावगतिः कैश्चिदिष्यते, तदऽविनाभावनिमित्तत्वादनुमानमेव । 'वटे वटे वैश्रवणः, इत्यादिकं चैतिह्यं प्रमाणमेव न भवति निर्णयाभावात् । प्रामाण्येपि वाऽऽगमेऽन्तर्गतत्वान्न प्रमाणान्तरम् । प्रातिभाख्यमपि प्रमाणं कैश्चिदिष्टम्—"श्वस्ते भ्राताऽऽगन्ता" इत्यादिकम्, तत्तु लिङ्गाद्याभासजम्. अनिश्चायकत्वादेवाऽप्रमाणम् । अतो यत्काश्यपीयैः प्रतिभागम्यमृषीणां धर्माधर्मत्त्वमाश्रितं तदसारम् । लोकप्रसिद्धिरपि प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतैवेति न प्रमाणान्तरम् । अतः षडेव प्रमाणानि, तथा च भग-

---

"कर्माणि सर्वाणि फलैः समस्तैः सर्वैर्यथावच्च यदङ्गकाण्डैः ॥
न सङ्गतानीह परस्परं च नाङ्गं तदेतत् प्रभवं क्रतूनाम्"
(श्लो० वा० अनु० ५६)इति।

पौराणिकमतमनुवदति । यत्त्विति । उक्तं च ।

"इह भवति शतादौ सम्भवाद्यासहस्रान्मतिरवियुतभावात्सानुमानादभिन्ना ॥

जगति बहु न तथ्यं नित्यमैतिह्ययुक्तं भवति तु यदि सत्यं नागमाद्भिद्यते तत्" (श्लो० वा० अनु० ५८) ॥

सिद्धान्तमुपसंहरति । अत इति । एवं युक्तिभिः प्रमाणषट्कमुपपाद्यागममप्युदाहरति । तथा चेति ।

॥ इत्यभावबादः ॥

वद्रामायणे—

"राम षड्युक्तयो लोके याभिःसर्वोऽनुदृश्यते" इति॥

॥ इत्यभाववादः ॥

लोकप्रसिद्धस्वतः प्रामाण्यदर्शनेन तदन्तर्गतस्यापि च शास्त्रस्य स्वतः प्रामाण्यात् "चोदनालक्षणोर्थोधर्मः" (सू.२)इति प्रतिज्ञातेऽर्थे साधिते, सम्प्रति—"अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्" (शा०भा०) इत्यनेन चित्रा-दिचोदनानामैहिकफलानां प्रत्यक्षादिभिरऽसंवादेन विसम्वादेन च प्रामाण्यमाक्षिप्यते । पूर्वोक्तस्तु "न-

---

नन्वौत्पत्तिकसूत्रेण सकलस्य वेदस्य प्रामाण्ये साधिते पुनराक्षेपोऽसङ्गत इत्याशङ्क्य सङ्गतिं करोति । लोकेति । प्रति-ज्ञातार्थे साधितेऽप्यधुना सूत्रावयवेन पूर्वपक्षवादी विषयविशेषे शङ्कां करोतीति नाऽसङ्गतिरित्यर्थः । इन्द्रियाणि हि विद्यमानम-र्थमुपलभन्त एव । न च चित्रेष्ट्यनन्तरमुत्पन्नाः पशवश्चक्षुषो-पलभ्यन्ते । यदा चोपलपभ्यन्ते न तदा चित्रेष्टिरतश्चित्रावाक्यं प्रत्यक्षविसंवादादप्रमाणं तथा यज्ञायुधवाक्यमपि प्रत्यक्ष-विरोधादप्रमाणं तत्सामान्यादग्निहोत्रादिचोदनानामप्यप्रामा-ण्यमिति चोदना न धर्मे निमित्तमतः प्रतिज्ञातार्थाऽसिद्धि-रिति सूत्रावयवार्थः । अत्र वृत्तिकारेण प्रत्यक्षसूत्रादव-च्छिद्याऽनिमित्तमित्याद्यवयवः प्रतिज्ञातचोदनाप्रामाण्याक्षेपपर-तया व्याख्यातः नन्वतथेत्यादिना पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहर-ति । पूर्वोक्तास्त्विवति । अत्रैव चोदनासूत्रस्थभाष्यं "नन्वतथा-

न्वतथाभूतम्" इत्याक्षेपः परलोकफलस्वर्गकामादिचोदनाविषय इति विषयभेदादऽपौनरुक्त्यम्।

ननु च "नन्वऽतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना" इति चोदनामात्रपरिग्रहादऽविशेषेणैवाऽसावाऽऽक्षेपः, तथेहापि "यदा तावदसौ विद्यमानाऽऽसीत् तदा फलं न दत्तवती यदा फलमुत्पद्यते तदाऽसौ नास्ति कथमसती फलं दास्यति ?" इत्याक्षेपस्य स्वर्गकामचोदनास्वपि तुल्यत्वादऽविशेषत्वामिति नास्ति विषयभेदः ?।

उच्यते—पूर्वाक्षेपस्तावत् परलोकफलविषय एव, तत्र हि 'प्रमाणान्तरापेक्षः शब्दो न स्वातन्त्र्येण प्रमाणम्, न च चोदनार्थे प्रमाणान्तरमास्ति, अतोऽप्रमाणं चोदना' इत्ययमाक्षेपः—स चायं परलोकफलविषय एव भवति।

पशुकामचोदनासु हि यदि तावत् कर्मानन्तरमेव पश्वादीन्युपलभ्यन्ते ततोऽपेक्षितमूलप्रमाणलाभात् सिद्ध्यति चोदनायाः प्रामाण्यम्, अथ नोपलभ्यन्ते ततः प्रमाणान्तरबाधेनैव सुखमऽप्रामाण्यमभिधातुं शक्यत इति किमाक्षेपसारूप्यप्रतिपादनव्यसनेन। तस्मात् स तावत् परलोकफलविषय एव, अयं त्वै-

---

भूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना यथा यत्किञ्चन लौकिकं वाक्यं नद्यास्तीरे पञ्चफलानि सन्तीति तत्तथ्यमपि भवति वितथमपि भवतीति"। अभेदं शङ्कते। ननु चेति। यदेत्यादि भाष्यग्रन्थोऽत्रत्यः। परिहरति। उच्यत इति। आक्षेप वैलक्षण्येन विषय-

हिकफलविषयः, न हि पारलौकिकस्य फलस्याऽनन्तरकालानुपलब्ध्या निरासः सम्भवति, न हि तेनाऽनन्तरं भवितव्यम्–जन्मान्तरभावित्वात् ।

ननु "असती कथं फलं दास्यति" इतीदं तुल्यम् ? । नेति ब्रूमः–अपूर्वद्वारेण सम्भवात्, स्वर्गो हि स्वभावाद् देहान्तरानुभवनीयत्वादनन्तराऽसम्भवित्वेन शास्त्रार्थावधारणवेलायामेव निश्चीयत इत्यपूर्वमन्तर्भाव्यैव तत्र शास्त्रार्थोऽवधार्यते, तच्च चिरस्थायीति कारणस्याविनाशात् सम्भवति कालान्तरे स्वर्गस्योत्पत्तिः । पश्वादयस्त्वनन्तरमपि सम्भवन्तीति तत्साधनत्वेन चोद्यमानानां चित्रादीनां शास्त्रार्थावधारणसमयेऽपूर्वप्रणाडीसमाश्रयणे कारणं न किं चिदस्तीति स्वरूपेणैव फलसाधनत्वं शास्त्रार्थोऽवधार्यते, तथा चानन्तरमेव फलेन भवितव्यं कालान्तरे कर्मस्वरूपस्य विनष्टत्वात् कारणत्वाभावात्, अनन्तरं च फलमनुपलब्ध्यैव निरस्तमित्यप्रामाण्यं चित्रादिचोदनानाम् ।

भेद इति समस्तार्थः । अत्रत्यभाष्यस्य साधारण्यं शङ्कते । नन्विति । परिहरति । नेति । अपूर्वद्वारा तेषां स्वर्गादिफलसाधनत्वसम्भवान्न तद्विषयोऽयमाक्षेपः सम्भवतीत्यर्थः । तथा चेति । स्वरूपेणैव फलसाधनत्वे सतीत्यर्थः । ननु चित्रादिवाक्ये ऽप्यैहिकफलत्वमात्रं गम्यते नत्वनन्तरमेव फलमिति अतो विलम्बितफलसिद्ध्यर्थमपूर्वान्तर्भावो वाच्य इत्याशङ्क्या-

न चानुष्ठानानन्तरं फलानुपलब्ध्यैव शास्त्रार्थेऽपूर्वमन्तर्भावयितुं शक्यते–शास्त्रार्थावधारणपूर्वकं ह्यनुष्ठानं नानुष्ठानपूर्वकं शास्त्रम्, तस्मादैहिकानामत्राक्षेप इति युक्तो विषयभेदः। विषयभेदाच्च न्यायोपि भिद्यते– परलोकफलासु प्रमाणापेक्षितत्वमाक्षेपन्यायः, अत्र तु प्रमाणान्तरविरोध इति न्यायभेदादपौनरुक्त्यम्। अथ वा पूर्वोक्तं स्वमते सूत्राणि व्याचक्षाणोऽसूत्रितमेवाक्षेपं दर्शितवान्, इदानीं तु वृत्तिकारमतेन सूत्रेणैवाक्षेपः क्रियते।

तदिह चित्रादिवाक्यानि प्रमाणान्यप्रमाणानि वेति विचार्यते, तदर्थं च किं तेषां प्रमाणान्तरविरोधोऽस्ति न वेति। तत्र फलानामनन्तरमुपलब्धव्यानामनुपलम्भादतत्साधनत्वं चित्रादीनामवगम्यते, तदिदं प्रत्यक्षाविसंवादेऽवश्यम्भाविनि सति तदभावादप्रामाण्यम्।

ऽऽह। न चेति। अथ वा पूर्वोक्तमेव सर्वविषयमाक्षेपमधुना सूत्रारूढं करोतीत्याह। अथवेति। पूर्वोक्तमाक्षेपं सूत्रव्याख्यानकाले उत्सूत्रमेव दर्शितवान् इदानीं सूत्रारूढं भाष्यकारः करोतीत्यर्थः। सूत्रारूढत्वे विचारस्वरूपं दर्शयति। तदिहेति। सूत्रेणैव पूर्वपक्षमाह। तत्रेति। चित्रादिवाक्यमप्रमाणं प्रत्यक्षादिगोचरार्थप्रतिपादकत्वे सति तद्विसंवादात् विप्रलिप्सुवाक्यवत्। तथा चित्रा पशुफला न भवति स्वकाले तदजनकत्वात् स्नानभोजनादिवत्। इति प्रयोगद्वयं सूत्रसूचितं द्रष्टव्यम्।

ननु साध्यसाधनसम्बन्धमात्रं विधिना बोध्यते नानन्तर्यं

क्वचित्तु प्रत्यक्षविरोधादप्रामाण्यम्—"स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याति" इति, यज्ञायुधीति हि यज्ञायुधसंयोगाच्छरीरमुच्यते यजमानशब्दोऽपि कर्तृवचनस्तस्यैव वाचको नात्मनः, तस्य सर्वगतत्वेनाभिमतस्य क्रियाविरहिणः कर्तृत्वायोगाद् यज्ञायुधसंयोगाभावाच्च, संयोगाभिप्रायश्चायं यज्ञायुधीति शब्दः पात्रचयनस्तुत्यर्थत्वात्, न स्वस्वामिसम्बन्धाभिप्रायः प्रागपि पात्रचयनात् तत्सम्भवात्। शरीरस्य च प्रत्यक्षविरुद्धं स्वर्गगमनम्। न च

तत्कथमनन्तरानुपलब्ध्या विधिविषयबाधः । सत्यं । कालान्तरे निमित्ताऽभावेन फलानुत्पादात् सामर्थ्यादानन्तर्यमाक्षिप्तं सामर्थ्यस्य च शब्दैकदेशत्वेन शब्दप्रतिपादितमेव तद् भवति । दृष्टविरुद्धमपि भवति किञ्चिद्वचनमित्यादिभाष्यानुसारेण वाक्यान्तरमुदाहरति । क्वचिदिति । तस्यैवेति । त्यागयोग्यश्च यजमानशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं वर्णत्रयस्य च यागाधिकारः शरीरस्य च वर्णत्रयविभागो नात्मन इति भावः । शरीरस्य जडत्वेनाकर्तृत्वादयजमानत्वमिति चेन्न । चेतनावच्छेदकत्वेन तत्सम्भवात् । अस्तु शरीरवचनो यजमानशब्दः किमेतावताऽनिष्टमत आह । शरीरस्येति । स्वर्गगमनविरुद्धभस्मीभावदर्शनादप्रमाणं वाक्यं स्यादित्यर्थः । प्रयोगश्च यज्ञायुधिवाक्यमप्रमाणं प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् अम्बुनि मज्जन्त्यलाबूनीत्यादिवाक्यवत् । ननु "धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चि"रित्यादिषु मन्त्रेषु च हेतुसत्वादनैकान्तिकत्वम् । नैषदोषः । तेषामपि पक्षीकृतत्वात् । विधौ तु भविष्यत्ताऽपि फलस्य

कालान्तरेपि सम्भवति यातीतिवर्तमानापदेशात्, भस्मीभूतस्य च कालान्तरेपि तदसम्भवात् । न च शरीरव्यतिरिक्तः कश्चिदात्माऽस्ति, तस्मादप्रमाणम् । एवमपौरुषेयस्याप्यऽप्रामाण्ये स्वर्गकामचोदनायामपि नाश्वसितुं युक्तमित्यऽप्रामाण्यमेवायातम् ।

एवं प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोधेन प्रत्यक्षविरोधेन चाऽऽक्षिप्ते प्रामाण्ये विरोधपरिहारमुपेक्ष्यैव कारणदोषनिराकरणेन पूर्वोक्तमेव स्वतः प्रामाण्यं स्वपक्षसाधनत्वेन सिद्धान्तवादी दर्शयति—

" औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानम् "
(सू० ५) इति

पूर्वं हि प्रत्यक्षादीनां स्वतःप्रामाण्यस्य लोकसिद्धत्वात् तदन्तर्गतत्वाच्च शास्त्रमपि प्रमाणमित्येतावदुक्तं न तु

सम्भवेत् नचासौ विधिरित्याह । न चेति । वर्तमानापदेशे तु तदानीं स्वर्गगमनं प्रत्यक्षविरुद्धमिति भावः । अस्तु वा विधित्वं तथाप्यनुपपत्तिरित्याह । भस्मीभूतस्येति । आत्मनः सम्भवतीति चेन्नेत्याह । नेति । आक्षेपकर्त्रा तदनङ्गीकारादिति भावः । अतिरिक्तो वा नासौ यज्ञायुधी भवेदिति भावः । आक्षेपमुपसंहरति । तस्मादिति । एवमग्निहोत्रादिवाक्येष्वपि मृषार्थता वेदवाक्यैकदेशत्वाच्चित्रादिवचनेष्विवेत्यभिप्रायवानाह । एवमिति । स्थिते हि प्रामाण्ये तद्बलेनैव सर्वाक्षेपपरिहारः सुकर इति भावः । नन्वेवंजातीयकस्यार्थस्य पूर्वमेव साधितत्वात्पुनरुक्तमेतदित्याशङ्क्याह । पूर्वं हीति । वैदिकवचनं न मिथ्या स्वार्थे वक्त्रनपेक्षत्वात् पदार्थे पदबुद्धिवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । अयं च सूत्रार्थः तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः ।

कारणदोषनिराकरणं कृतम्, इह तु शब्दार्थसम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वात् तद्द्वारा पुरुषानुप्रवेशाभावात् पुरुषाश्रयत्वाच्च शब्ददोषस्याऽदुष्टमेव शास्त्रमतः प्रमाणमित्युक्तम् ।

॥ इति चित्राक्षेपवादः ॥

एवं सम्बन्धनित्यतयाऽप्रामाण्यं निराकृत्य स्वतः प्रामाण्ये स्थापिते, परः पुनराह—"स्यादेतत् नैव शब्दस्यार्थेनास्ति सम्बन्धः कुतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता वेति" तथा हि–न तावत्संयोगोस्ति तद्भावे

नाप्रामाण्यं चोदनायाः यत औत्पत्तिकोऽपौरुषेयः शब्दार्थयोः सम्बन्धः तस्य चोदनालक्षणः सम्यक्प्रत्यय इत्यस्यार्थस्य ज्ञानं ज्ञापकः निश्चायकः । पौरुषेयो हि प्रत्ययो विप्लवते अयं तु न तथा तस्मात्प्रमाणमेवेति ।

॥ इति चित्राक्षेपवादः ॥

एवं सिद्धान्तवादिना ऽपौरुषेयत्वेन प्रामाण्ये साधिते परं पूर्वपक्षभाष्यं स्यादेतदित्यादि, तस्य तात्पर्यमाह । एवमिति । अत्र सिद्धान्तवादिना सम्बन्धिनित्यत्वमङ्गीकृत्य स्वतः प्रामाण्ये साधिते पूर्वपक्षवादी सम्बन्धं तस्य च नित्यत्वमनङ्गीकुर्वाणः सम्बन्धाऽभावं तावत्प्रतिपादयतीत्यर्थः । स्यादित्यादिवेत्यन्तो भाष्यग्रन्थः । सम्बन्धाभावमुपपादयति । तथा हीति । क्षुरादीत्यादिशब्देन मोदकग्रहणं पाटनादीत्यादिना पूरणग्रहणम् । नन्वेतदयुक्तं सम्बन्धिनोः समानदेशतानियमाभावात् नहि पित्रादिः सर्वदा पुत्रा

हि क्षुरादिशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनापि स्यात्। न च कार्यकारणभावः ?, द्वयोरपि नित्यत्वात्।

ननु वर्णस्फोटजात्यादिविकल्पेन व्यक्त्याकृतिसम्बन्धादिविकल्पेन च बाह्ययोः शब्दार्थयोर्दुर्निरूपत्वाद् गकाराद्याकारं विज्ञानमेव शब्दः, तज्जनितं च गवाद्याकारविज्ञानमेवार्थ इति कार्यकारणत्वमेव शब्दार्थयोः सम्बन्धः। नैवम्– निरालम्बनज्ञानानुत्पत्तेः, सम्बन्धान्तरं तु नाऽऽशङ्कनीयमेव।

दिदेश एवावतिष्ठते संयोगस्य च सिद्धान्तिनाऽनङ्गीकारात्तन्निराकरणं चायुक्तम्। सत्यमेतत्। सम्बन्धान्तरस्याऽसम्भवात्पारिशेष्यात्संयोग एवावशिष्यते, लौकिकानां तत्रैव सम्बन्धत्वप्रसिद्धेः सम्बन्धिनोश्चैकत्र सद्भावदर्शनात् क्षुरशब्दवत्तदर्थस्याऽपि मुखे सद्भावाऽऽपत्तेः पाटनं मोदकसद्भावे च पूरणं स्यादिति युक्तमेव तन्निराकरणम्। अयमत्र प्रयोगः। शब्दोऽर्थेन न संयुज्यते अर्थदेशानन्तरमदर्शनात् विन्ध्योहिमवता यथेति। सम्बन्धान्तरं निराकरोति। न चेति। भिन्नसामग्रीकत्वादित्यपि हेतुर्बोद्धव्यः। एतमेव सम्बन्धमुपपादयितुं शङ्कते। नन्विति। शब्दः किं वर्णमात्रं वा स्फोटो वा जातिर्वा ज्ञानं वेत्यादिविकल्पेन शब्दस्य दुर्निरूपत्वम्, तथाऽर्थोऽपि किं व्यक्तिर्वाऽऽकृतिर्वा सम्बन्धो वा समुदायो वेत्यादिविकल्पेनार्थस्य दुर्निरूपत्वमित्यर्थः। दूषयति नैवमिति। ननु संयोगाऽभावेऽपि समवायादि सम्बन्धान्तरं भविष्यति। तत्राह। सम्बन्धान्तरमिति। न तावत्समवायः युतसिद्धत्वात् संयोगसमवायाऽभावे चैतद्घटितसम्बन्धान्तराऽभावः।

प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं सम्बन्ध इति चेत् ?, न, असति सम्बन्धे प्रत्यायकत्वाऽसम्भवात्, केन सम्बन्धेन शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीत्येतदेव हि निरूप्यते तत्र प्रत्यायकत्वादेव प्रत्यायकत्वमित्यात्माश्रयदोषापत्तिः, तस्मान्नास्ति सम्बन्धः। असति च सम्बन्धे वस्त्वन्तरस्य वस्त्वन्तरबोधकत्वासम्भवादऽनिरूपितहेतुविशेषं स्वप्नज्ञानवद् यादृच्छिकं शब्दार्थज्ञानं न प्रमाणं भवितुमर्हति। लौकिकस्तु व्यवहारोऽसत्यपि शब्दप्रामाण्ये प्रमाणान्तरवशात् कथञ्चित् सङ्गच्छेतापि, वैदिकस्तु व्यवहारः शब्दैकशरणत्वादऽनादर्तव्यः स्यान्निर्मूलत्वात्।

स्यादेवम्— यद्यऽसम्बन्धः शब्दार्थयोः, अस्ति तु सम्बन्धः प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वलक्षणः, असत्येव सम्बन्धान्तरे स्वभावत एव शब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकोऽर्थ-

---

नाप्याश्रयाश्रयिभावः आकाशपृथिव्यादिभिन्नाश्रयसद्भावादितिभावः। सिद्धान्त्यभिमतं सम्बन्धमाशङ्कते। प्रत्याय्येति। परिहरति। नेति। कथं तर्हि गामानयेति शब्दश्रवणानन्तरं पुरुषस्य निष्कम्पा प्रवृत्तिस्तत्राह। लौकिक इति। समाधत्ते। स्यादेवमिति। कथं सम्बन्धाऽभावे प्रत्यायकत्वमत आह। स्वभावत इति। वाचकशक्तिद्वयाभिप्रायोयं न सम्बन्धान्तरं स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षत इति भावः। ननु किमिदं वाचकत्वं नाम ? न तावद्गमकत्वं धूमादेरपि वाचकत्वप्रसङ्गात्। नाप्यात्मसादृश्येन गमकत्वं प्रतिबिम्बस्यापि वाचकत्वप्रसङ्गात्। नाप्यात्माध्यासेन गमकत्वमध्यासस्य निरस्तत्वात्। नाप्यात्मा-

श्च प्रत्याय्य इत्ययमेव सम्बन्धो भविष्यति । यच्चेद-मिन्द्रियलिङ्गादिवत् संनिकर्षव्याप्त्यादिसम्बन्धानपेक्षमऽर्थप्रतिपादनम्–इदमेवाभिधानमित्युच्यते, तदेव च सञ्ज्ञासञ्ज्ञित्वम् , तेनोच्यते– सञ्ज्ञासञ्ज्ञिलक्षणः सम्बन्ध इति ।

किं पुनः शब्दस्यार्थप्रतिपादने प्रमाणम् ?, शब्दानन्तरमऽर्थप्रतिपत्तिरेव । नन्वियमऽभिप्रायानुमानद्वारेणैवोपपन्ना ?, नेति ब्रूमः–अर्थाभिप्रायशून्येनापि स्वा

ऽभेदेन गमकत्वमभेदे गम्यगमकत्वानुपपत्तेः । नापि रूपत्रयादिरहितं गमकत्वं चक्षुरादेरपि वाचकत्वप्रसङ्गात् । मैवमाभिधानस्यैव वाचकत्वात् । नन्वभिधानमेव न ज्ञायते किं तदिति तत्राह । यच्चेदमिति । यथेन्द्रियं सन्निकर्षमपेक्षते लिङ्गादिकं वा व्याप्त्यादि तथा यन्न भवति किन्तु सन्निकर्षाद्यनपेक्षमेव यदर्थप्रतिपादनमिदमेवाभिधानमित्युच्यत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति अर्थप्रतिपत्तिफलकः शब्दव्यापारो ऽभिधानक्रिया तस्यां च प्रतिपत्त्याख्यफलशालितया यदर्थस्य कर्मत्वं तद्वाच्यत्वं शब्दस्य विवक्षावशेन यत्कर्तृत्वं करणत्वं वा तद्वाचकत्वमिति । उक्तेर्थे भाष्यं योजयति । तेनेति । संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्धोऽयमिति भाष्यकारेण यदुच्यते तदनेनैवाभिप्रायेणेत्यर्थः । एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति । किमिति । अनन्यथासिद्धार्थप्रत्ययान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिरेव प्रमाणमित्युत्तरार्थः । शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वानङ्गीकारे च प्रतिज्ञार्थोऽपि प्रतिपादयितुं न शक्यत इति स्ववचनविरोधः स्यादितिभावः । नन्वेवं नियमजन्यत्वादनुमानमेव शाब्दं स्यादिति शङ्कते । नन्विति । परिहरति । नेति । अर्थप्रतीत्युत्तर-

पाद्यवस्थायां परवशप्रयुक्तैरपि शब्दैरर्थप्रतिपत्तिदर्शनात्, तथा पुरुषान्तरकृतमपौरुषेयं वा वेदवाक्यमनर्थज्ञैरपि प्रयुज्यमानं व्युत्पन्नानामर्थबुद्धिं जनयत्येव, तस्मात् प्रत्यायकः शब्दः । किमिति तर्हि प्रथमश्रवणे न प्रत्याययति ?, सहकारिविरहात्—सञ्ज्ञात्वग्रहणमपि शब्दस्यार्थं प्रत्याययतोऽङ्गं नेत्रस्येवाऽऽलोकः, तेन यः पुरुषान्तरेभ्य 'अयं शब्दोऽस्य सञ्ज्ञा' इति ज्ञातवान् तस्यैव प्रत्याययति नान्यस्येति न दोषः॥

कालत्वेनाविनाभावस्यात्रानुपयोगात् । अत्र हि अर्थप्रतिपत्तेः शब्दार्थयोर्गम्यगमकभावमेव वृद्धेभ्यः प्रतिपद्य शब्दाद्यदर्थं प्रतिपद्यतेऽतस्तस्यैवार्थप्रतिपत्तावङ्गत्वम् । धूमादौ तु पूर्वमविनाभावित्वावगतिस्ततोऽर्थप्रत्ययस्ततः पश्चाद्गमकत्वावगतिरतोऽत्रानुमानामिति भावः । एवमवस्थिते पुनः पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते । किमिति । गोशब्दो न गोत्ववाचकशक्तिमान् सम्बन्धग्रहणात्पूर्वमप्रतिपादकत्वात् देवदत्तशब्दवदितिप्रयोगो द्रष्टव्यः । प्रत्यायकत्वे वा प्रथमश्रुत एव प्रत्याययेदिति बाधकस्तर्कः । परिहरति । सहकारीति । प्रथमश्रवणे संज्ञात्वग्रहणरूपसहकारिविरहान्न प्रत्याययतीत्यर्थः । तदुक्तम्—

" यत्साधकतमत्वेन कस्यचित् किञ्चिदुच्यते ।
तस्यानुग्राहकापेक्षा न स्वशक्तिविघातिनी ॥
नहि तत्करणं लोके वेदे वा किञ्चिदीदृशम् ।
इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता"(श्लो०वा०सं० ३६)॥

ननु साधनत्वाऽविशेषे सति कथं किञ्चित्करणं किञ्चिदितिकर्तव्यतेति विभागः । उच्यते । यत्फलस्य प्रत्यासन्नं त-

नन्वेवमस्तु नाम सम्बन्धः स तु पौरुषेय इति त्वदुक्त्यैवापन्नम्, तथा हि– न हि शब्दस्यार्थेन संयोगतादात्म्यादिसम्बन्धः, किं तु प्रत्यायकत्वं, तच्च पुरुषाधीनमित्युक्तम्, अतो देवदत्तादिशब्दस्येव 'अस्यार्थस्येयं सञ्ज्ञा' इत्येवं सम्बन्धे कृते पश्चाच्छब्द-

---

दान्तरं चक्षुरादि करणं भवति । बाह्यन्तु दीपादिकामितिकर्तव्यता । क्वचित्तु बाह्यस्यापि विवक्षातः करणत्वम् । तथाहि–

"उद्विग्नो ह्यन्धकारेण कश्चिदेवं ब्रवीत्यपि ।
किं चक्षुषा ममैतेन दृष्टं दीपेन यन्मया"(श्लो०वा०सं०३९)॥

वस्तुतस्त्वान्तरस्यैव चक्षुरादेः करणत्वम् आलोकस्य त्वनुग्राहकत्वमेव, दीपसमवधाने ऽप्यन्धस्य रूपाऽप्रतिपत्तेः । यथाहुः—

" शारीरात्ममनोयोगादसाधारणताबलात् ।
विज्ञानासत्तिभावाच्च चक्षुः करणमिष्यते ॥
तथैवेहापि सम्बन्धज्ञानमङ्गं प्रसिद्धितः"(श्लो०वा०सं०४२)।

एवमुपपादिते सम्बन्धसद्भावे तस्य कृतकत्वोपपादनेन पुनः पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते । नन्वेवमिति । एतदेव विवृणोति । तथाहीति । संज्ञात्वं पुरुषेभ्योऽवगम्यत इत्युक्तं तेन देवदत्तादिशब्दवदस्येयं संज्ञेतिवदद्भिः पुरुषैरेव कृतं स्यात् । यदि तु संज्ञात्वातिरिक्तं किञ्चित्सम्बन्धान्तरं स्यात् तदा भवेदपि नित्यता, न तु तदस्ति, भिन्नदेशाद्यधिष्ठानत्वेन स्वभावतः शब्दार्थयोरसम्बद्धत्वादिति समस्तार्थः ! यथाह भाष्यकारः " मुखे हि शब्दमुपलभामहे भूमावर्थम् । शब्दोऽयं नत्वर्थः अर्थोऽयं न शब्द इति व्यपदिशति । रूपभेदोऽपि भवति । गौरितीमं शब्दमुच्चा-

स्यार्थप्रतिपादनमिति सिद्धं पौरुषेयत्वम् ।

इति सम्बन्धाक्षेपः ।

पूर्वाक्षिप्तं सम्बन्धनित्यत्वमऽसमाधायेदानीम्-"अथ गौरित्यत्र कः शब्दः" (शा. भा.) इति कया सङ्गत्या केन वा प्रयोजनेन शब्दस्वरूपं निरूप्यते?। सङ्गतिस्तावत्प्रासङ्गिकी-सम्बन्धप्रस्तावात् सम्बन्धिनोरपि शब्दार्थयोः प्रस्तुतत्वात् तत्स्वरूपं निरूप्यते । प्रयोजनमपि तदवयवाश्रितानामूहादीनां सत्यत्वम्, निरवयवे हि वाक्ये पदे वा वाचकेऽवयवानां मृषात्वात्

रयति सास्नादिमन्तमवबुध्यत इति । पृथग्भूतयोश्च यः सम्बन्धः स कृतको दृष्टो यथा रज्जुघटयो"(शा० भा०)रिति। उपपादितमर्थं निगमयति । इति सिद्धमिति । एवञ्च सम्बन्धस्य कृतकत्वात् तद्द्वारा च पुरुषानुप्रवेशसम्भवाच्चोदना न धर्मे प्रमाणमिति तृतीयः प्रामाण्याक्षेपः ।

॥ इति सम्बन्धाक्षेपः ॥

अत्रानन्तरभाष्यं " अथ गौरित्यत्र कः शब्दः ? गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्ष"(शा० भा०) इत्यादि, तदनन्तराक्षिप्तसम्बन्धनित्यत्वस्याऽसमाधानान्मध्ये शब्दस्वरूपनिरूपणादयुक्तमित्याक्षेपपूर्वकं समाधत्ते । पूर्वाक्षिप्तेति । सम्बन्धाक्षेपपरिहारार्थमेव तन्नित्यत्वोपपादनाय तदाधारभूतयोः शब्दार्थयोर्निरूपणं सूत्रकाराभिप्रेतमेव भाष्यकारेण क्रियते । तत्रापि शब्दपूर्वकत्वादर्थप्रतिपत्तेः प्रथमं शब्दनिरूपणमिति । यथाहुः—

तदाश्रितान्यपि कार्याणि मृषा भवेयुः ।

किं च सम्बन्धसिद्ध्यर्थमवश्यं वर्णानां वाचकत्वं समर्थनीयम्, अन्यथा हि तेषां प्रत्येकं सङ्गत्यऽभावाद् वाचकत्वानुपपत्तिमाकलयतां स्फोटस्य च शशवि-

---

" वर्णातिरेकः प्रतिषिध्यमानः पदेषु मन्दं पदमादधाति ।
कार्याणि वाक्यावयवाश्रयाणि सत्यानि कर्तुं कृत एष यत्नः "
इति (श्लो० वा० १३७)

अत्र पूर्वार्धेनाशङ्कोत्तरार्द्धेन परिहारउक्तः । तदिति वाक्यं परामृश्यते वाक्यावयवरूपपदाश्रयणमित्यर्थः । ऊहादीनामित्यादिशब्दान्महावाक्यावान्तरवाक्यार्थप्रयाजाद्याश्रितस्य तन्त्रप्रसङ्गादेरपि सत्यत्वसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः । इतश्च वाचकमित्याह । किञ्चेति । मास्तु तेषां सङ्गत्यभावाद्वाचकत्वं, स्फोटस्य तु भविष्यतीत्याशङ्क्याह । स्फोटस्येति । विधिमुखेन कार्यमुखेन चाप्रतिभासमानस्य शशविषाणतुल्यत्वमित्यर्थः । सम्बन्धग्रहणमपि वाचकत्वपक्षे प्रयोजनं भवतीति भावः । अत्र चोद्यते—अथगौरिति कस्याऽयं प्रश्नः न तावत्पूर्वपक्षिणः सम्बन्धाक्षेपानन्तरं तस्य शब्दप्रश्नानुपपत्तेः, नापि सिद्धान्तिनः अकृताक्षेपपरिहारस्य तत्प्रश्नानुपपत्तेः, गकारौकारेत्याद्युत्तरभाष्यमपि प्रश्नानन्तरमसम्बद्धं स्यात् । उच्यते । सिद्धान्तिन एवायं प्रश्नः । स हि स्वाभिप्रेतशब्दार्थसम्बन्धमुपपादयितुं पृच्छति—अथगौरित्यत्र भवतः कः शब्दोऽभिप्रेतो यस्यार्थेन सह सम्बन्धाऽभावं मन्यसे । न तावत्स्फोटाख्यः वर्णत्रयातिरिक्तस्य बुद्धावप्रतिभासमानत्वेनाऽभानात् । नाप्यर्थप्रतीतिलक्षणकार्येण तस्यावगतिः अन्योन्याश्रयात् त-

षाणायमानस्य दूरनिरस्तं वाचकत्वमिति सम्बन्ध एव वाच्यवाचकभावो निराधारत्वान्न स्यान्नतरां नित्यत्वमिति तत्सिद्ध्यर्थं वर्णानां वाचकत्वं समर्थयितुं शब्दस्वरूपं निरूप्यते । किं गौरित्यत्र वर्णा एव शब्दः ? उत तेभ्योऽर्थान्तरम् ? इत्येतत् प्राधान्येन निरूप्यते । वर्णावयव-गत्व-गोशब्दावयवि-जातिनिराकरणं तु प्रासङ्गिकं वर्णा एव शब्द इत्यवधारणसमर्थनार्थम् ।

तत्र वर्णानामपि पुद्गलाख्यानऽवयवानाऽऽर्हताः संगिरन्ते, तत्त्वऽवयवानुपलम्भादयुक्तम् । प्रत्यक्षेण तावद्ऽवयवा नोपलभ्यन्ते वर्णेषु साकल्यवैकल्यग्रहणाभावात् । नानुमानेन-तैः सह कस्य चिल्लिङ्गस्य सम्बन्धाऽग्रहणात् । न च सामान्यतोदृष्टम्, न हि यद् यद्वस्तु तस्य तस्याऽवश्यमवयवैर्भवितव्यम्, परमाणूनां निरवयवत्वात् । तेपि सावयवा इति चेत्?;

त्सिद्धौ तत्सिद्धेः अस्माकन्तु गकारौकारविसर्जनीया एव गोशब्दः ते च श्रोत्रग्रहणाः श्रोत्रग्राह्ये वस्तुनि लोके शब्दशब्दप्रयोगात् । उपवर्षग्रहणेनास्य मतस्य श्रैष्ठ्यं दर्शयति बहुतरप्रमाणसिद्धत्वात् । तत्सिद्ध्यर्थमिति । वाच्यवाचकभावलक्षणम्बन्धसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । ननु शब्दस्वरूपं निरूप्यत इति प्रतिज्ञाय वर्णावयवादिनिराकरणमयुक्तमत आह । वर्णावयवेति । तत्र वर्णावयववादिमतमनूद्य निराकरोति । तत्त्विति । अनुअनुपलम्भमेवोपपादयति । प्रत्यक्षेणेति । अवयवानामनुलम्भादेव तैः सह सम्बन्धग्रहणाऽभाव इत्यर्थः । उक्तश्च—

तदवयवा अपि तथा स्युस्ततः परमपि तथेत्येकस्यैव माषावयविनोऽनन्तावयवत्वं स्यात्,ततश्चैकेनैव माषेण तिलेन वा सर्वं जगद् व्याप्येत–अनन्तैरवयवैर्मूर्तैरन्योन्यस्यावकाशमऽप्रयच्छाद्भिरनन्तदेशव्याप्तेः। तस्मान्निरवयवाः परमाणवो वर्णाश्च। तथा गत्वजातिरौत्वजातिश्च निष्प्रमाणिकैव।

ननु द्रुतविलम्बितमध्येषूदात्तानुदात्तस्वरितेषु सानुनासिकनिरनुनासिकयोर्ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु च प्रत्यभिज्ञायमाना जातिः कथं नास्तीति शक्यतेऽभिधातुम्?। सत्यम्–अस्ति प्रत्यभिज्ञा, सा तु व्यक्त्येकत्वा-

---

"पृथङ्नैवोपलभ्यन्ते वर्णस्याऽवयवाः क्वचित्॥
न च वर्णेष्वनुस्यूता दृश्यन्ते तन्तुवत्पटे" (श्लो. वा. स्फो. ११)।

घत्वादिजातिं निराकरोति। तथेति। देशादिभेदेन प्रतीयमानस्यापि गकारस्य स एवायमित्येकबुद्धिग्राह्यत्वेन व्योमवदेकत्वे सति नैकव्यक्तिकं गत्वसामान्यं भवतीति भावः। नन्वेकत्वे गकारस्य द्रुतादिभेदेन प्रतिभासो न स्यादित्यभिप्रायवाँश्चोदयति। नन्विति। प्रत्यभिज्ञायमाना–द्रुतादिगकारव्यक्तिष्वनुवृत्ततया गम्यमाना। परिहरति। सत्यमिति। एका गकारव्यक्तिरेव तत्र तत्रानुगता प्रतीयते नतु तदतिरिक्तं गत्वमित्यर्थः। द्रुतादिभेदेन गकारादिभेदे सति स एवायमित्येकत्वप्रत्ययो न स्यादिति भावः। गत्वसामान्यालम्बनो भविष्यतीति चेन्न। विकल्पाऽसहत्वात्। तथाहि–तत्सामान्यं जातिरूपं सादृश्यरूपमपोहरूपं वा स्यात्। आद्ये किं भिन्नमभिन्नं वा स्यात्, नाद्यः, भेदेनाऽप्रतीयमानत्वात् नहि शावलेयादिषु

देवोपपन्ना । द्रुतादिभेदावभासस्तु द्रुताद्यवस्थाभेदालम्बनो न व्यक्तिभेदमापादयितुमलं भवति ।

भेदाभेदावभासोपि द्वेधा भवति—क्वचिद्भेदो धर्मिविषयोऽभेदस्तु धर्मविषयो यथा शाबलेयादिष्वयं गौरयं गौरयमपीति जातेरात्मलाभः । क्वचित्तु भेदावभासो धर्माद्ऽभेदावभासश्च धर्मिणमालम्बते—एकस्मिन्नेव देवदत्ते युवाऽयं वृद्धोऽयं कृशोऽयमिति, न तत्र जातिरङ्गीक्रियते । तदिह द्रुतादिषु धर्मिविषयोऽभेदो धर्मविषयस्तु भेदः, तथा हि—ईदृशोऽत्रावभासः—'अनेनायमकारो द्रुतमुच्चारितोऽनेन विलम्बितम्' इति, न तु 'अयमकारो द्रुतोऽयं तु विलम्बितः' इति येन धर्मिभेदो जातिश्चाङ्गीक्रियेयाताम् ।

ननु कार्श्यादीनां क्रमवर्तित्वादेकस्मिन् देवदत्ते युक्तः समावेशः, अनुनासिकादीनां तु धर्माणां युगपदऽनेकवक्त्रुच्चारिते वर्णे समवेतानां कथमेकवर्णविषयत्वम्? न हि विरुद्धधर्मानेको धर्मी युगपद्बिभर्ति ?।

स्वरूपेण व्यावर्तमानेष्वनुगतं गोत्वं तद्भेदेन प्रतीयते एवं गत्वमिति । नेतरः अभेदे तत्त्वाभावप्रसङ्गात् । नापि सादृश्यरूपं स एवेत्यनुगमात्, भूयोऽवयवसामान्यलक्षणस्य सादृश्यस्य निरवयवे गकारेऽसम्भवात् । नाप्यपोहरूपं द्रुतादिभेदेषु स एवायं गकार इति श्रौत्रविज्ञानस्याऽभावविषयत्वाऽसम्भवात् । एतदेवाभिप्रेत्याह । भेदाऽभेदावभास इति । अस्त्वेवं प्रकृते किमायातमत आह । तदिहेति । वैषम्यं शङ्कते । नन्विति । परि-

सत्यम्—न त्वेते परमार्थतो वर्णधर्मा ध्वनिधर्मास्त्वेते वर्णे केवलमाभासन्ते, यथाऽल्पे महति च दर्पणे युग·

हरति । सत्यमिति । ननु ध्वनीनां वायवीयानामश्रौत्रत्वात्कथं वर्णेषु तद्धर्मावभासः ? । उच्यते । द्रुतादिसंस्कृतश्रोत्रेन्द्रियः पुरुषस्तानपि वर्णमिश्रान् श्रोत्रेणैव गृह्णातीति तेषामपि प्रत्यक्षता । यथाहुः—

"नादेन संस्कृताच्छ्रोत्राद्यदा शब्दः प्रतीयते ।
तदुपश्लेषतस्तस्य बोधं केचित्प्रचक्षते" (श्लो. वा. ३९) ॥

अयमाशयः—द्विविधः शब्दो वर्णो ध्वनिश्च द्वयोरनुगतं शब्दत्वम् । वर्णत्वं ध्वनित्वं च तदवान्तरसामान्यम् । वर्णविशेषाः ककारादयः । ध्वनिविशेषाः शङ्खघोषादयः । ध्वन्यात्मकश्च शब्दो वायुगुणः । स च वायौ कर्णविवरं प्राप्ते संयुक्तसमवायेन श्रोत्रं संस्कृत्य तेन गृह्यमाणः कदा चिद्धर्मरहितः केवलो गृह्यते शङ्खघोषादिषु, कदाचिच्च वर्णानभिव्यञ्जन् तदुपश्लिष्टः प्रमीयते इति । अथवा नास्त्येव तेषां ग्रहणम् । दुतादिसंस्कृतन्तु श्रोत्रेन्द्रियमभिन्नेऽपि गकारादौ संस्कारानुकारेण भेदप्रत्ययं जनयति यथैव हि गत्वादिजातिवादिवैशेषिकमते ऽविद्यमानमेव शब्दे महत्वमल्पत्वं च ध्वनिसंस्कारानुसारिण्या बुद्ध्या गृह्यते तथा द्रुतादिकमपि ध्वनिषु श्रोत्रं प्राप्यैव क्षिप्रमन्यतः प्रयातेषु तत्संयोगसंस्कारस्य श्रोत्रेऽल्पकालमवस्थानात् शब्दोऽपि तत्क्षण एवाविर्भूय तिरोभवन् द्रुत इति गृह्यते, तथा मध्यमो विलम्बित इति युक्तो व्यञ्जकधर्माणां द्रुतादीनां व्यङ्ग्ये शब्दे भ्रान्त्या समारोप इति । कथमनवगतेषु भ्रमहेतुषु नादेषु तद्धर्मप्राप्तिर्व्यङ्ग्येषु शब्देषु। अत्राहुः—

पदृश्यमाने मुखेऽल्पत्वं महत्त्वं चेति, तस्माद्वर्णस्य व्यक्त्येकत्वेऽपि न विरोध इत्यप्रामाणिकी गत्वादि-जातिः ।

"मधुरं तिक्तरूपेण श्वेतं पीततया तथा ।
गृह्णन्ति पित्तदोषेण विषयभ्रान्तचेतसः" (श्लो. वा. ४१) ॥

यथा पित्तदोषसंस्कृतं रसनेन्द्रियं मधुरं तिक्ततया गृह्णाति चक्षुरिन्द्रियं च पित्तगतं पीतत्वमगृह्णदेव श्वेतं पीततया गृह्णाति, एवं ध्वनिगतान् द्रुतादीन् गृह्णदेव तथा शब्दं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एवं ह्रस्वदीर्घादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

अत्र केचित् । दीर्घादिष्वभेदप्रत्ययवद्भेदप्रत्ययस्यापि वर्णालम्बनत्वमिच्छन्ति । द्रुतादिप्रत्ययो हि नादैरेव युज्येताप्यपारमार्थिकः, ह्रस्वदीर्घभेदस्तु अर्थविशेषप्रतीत्यौपयिकतया विवक्षितप्रयोगः कथं भ्रान्तिः स्यात्, तद्भ्रान्तित्वे हि तन्निबन्धनार्थविशेषबुद्धिरपि अगमनं आगमनमित्यादौ भ्रान्तिः स्यात्, अतः पारमार्थिक एव ह्रस्वदीर्घादिषु वर्णभेद इति । तद्भेदे च सति तेष्वनुगतमत्वसामान्यमिच्छन्ति । एतच्चायुक्तम् । न हि यथा शाबलेयादौ गोत्वं साधारणमेवमत्वं ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु । यथाहुः—

"अत्वमित्युच्यमानं हि न दीर्घप्लुतयोर्भवेत् ।
आत्वं न ह्रस्वप्लुतयोस्त्रिमात्रत्वं न पूर्वयोः ॥
अवर्णकुलशब्दोऽपि स्थानसाम्याद्वनादिवत् ।
समुदायार्थवाचीति न जातिवचनो भवेत्" (श्लो. वा. ४२) ॥

अत एकमात्रादिकारान्तोच्चारणकृत एव भेदो न पारमार्थिकः । अत्रान्यदपि बहुतरं प्रमेयं वार्त्तिकादिष्ववगन्तव्यम् । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । ननु गकाराद्यार-

एवं गोशब्दावयव्यपि, गकारादीनामयौगपद्यात् सर्वगतत्वाच्चाऽवयव्यारम्भाऽसामर्थ्यात् । सर्वत्र हि कारणपरिमाणादधिकं कार्यपरिमाणं तन्तुपटयोरिव । न च विभुभ्यो वर्णेभ्यः परिमाणाधिक्यं कस्य चिद्भवति. अतो नास्त्यऽवयवी । तदभावे च तदाधारं गोशब्दत्वं दूरापास्तम् । तस्माद्वर्णा एव शब्दः ।

आह—गृह्णीम एतत्‘—अवयवावयविगतत्वादिकं नास्ति’ इति, न तु ‘वर्णा एव शब्दः’ इति, अर्थप्रत्यया-

---

व्यगोशब्दस्येव गोशब्दोपलक्षितस्य सम्बन्धग्रहणादर्थप्रतिपादकत्वमतः कथमिदं भाष्यं “गकारौकारविसर्जनीया” इत्याशङ्क्य गोशब्दावयविनं निराकरोति। एवमिति। अप्रामाणिक इति शेषः। अयौगपद्यादिति । युगपदवस्थितैरेवावयवैरवयव्यारम्भदर्शनादिति भावः । विच्छिन्नप्रयत्नाभिव्यङ्ग्यत्वेनोपलब्धितो यौगपद्याभावादित्यर्थः । नापि सत्तया यौगपद्येनारम्भकत्वमित्याह । सर्वेति । नित्यत्वेन सर्वगतत्वेन च सर्वदा सर्वत्रारम्भकत्वं स्यादिति भावः । किञ्चाऽवयवेभ्योऽधिकपरिमाणोऽवयवी दृष्टः, नच विभुभ्यः कस्य चिदाधिक्यं सम्भवतीति न वर्णैरवयव्यारम्भ इत्याह । सर्वत्रेति । तदनारम्भे च तत्समवेतं गोशब्दत्वं दूरनिरस्तमित्याह । तदभावे चेति । अस्तु नाऽवयवी तथापि निष्प्रमाणकमेव गोशब्दत्वं गत्वादिवत् स एवायं गोशब्द इत्यभिन्नवर्णत्रयालम्बनप्रतिभासादिति भावः । समुदायोऽपि वर्णत्रयातिरिक्तोऽवयविवन्निराकार्यः समुदायस्य भेदेनानुलम्भात्, अभेदे तु वर्णत्रयादेवार्थप्रतीत्युपपत्तेस्तस्यैव समुदायशब्दवाच्यतां निगमयति । तस्मादिति । अत्र चोदयति ।

नुपपत्तेः, तथा हि—

न ह्येकाक्षरविज्ञानादर्थधीरुपजायते ।
वाचश्च क्रमवर्तित्वात् साहित्यं नावकल्पते ॥१२॥

उच्यते—

यथाऽऽग्नेयादिकर्माणि क्रमवर्तीनि सन्त्यपि ।
संहत्य कुर्वते कार्यमेकं वर्णास्तथैव नः ॥ १३ ॥

ननु क्रमवर्तिनामप्युत्पत्त्यऽपूर्ववशेन युक्तं साहित्यम्, वर्णानां तु कथम् ? । तेषामपि संस्कारेण भविष्यति । तत्सद्भावे किं प्रमाणम् ?, यदेवाग्नेयादिषु, यथा हि तेषां शास्त्रेण संहत्यकारिताऽवगमात् स्वरूपतश्च तदसम्भवादपूर्वं द्वारं कल्प्यते, तथा वर्णानामप्येकैकशोऽभिधानाऽदर्शनात् सकलोच्चारणे चाऽवगमात् संहत्यकारित्वे निश्चिते स्वरूपेणाऽसम्भवात् संस्कारकल्पनं युक्तमेव । तद्वदेव चैककर्तृकत्वं क्रमविशेषश्चाद्रियते विपर्ययेणार्थाभिधानादर्शनात् ।

आहेति । अनुपपत्तिमेव विवृणोति । तथाहीति । नन्वाशुतरविनाशित्वान्मास्तु साहित्यं, संस्कारद्वारेण तु भविष्यति । नेति ब्रूमः । संस्कारकल्पनायां प्रमाणाऽभावात् । नहि यथाऽपूर्वपरिकल्पनायां साध्यसाधनसम्बन्धान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमेवमत्र किञ्चिदस्ति, अर्थप्रतिपत्तेरन्यथाप्युपपत्तेः । परिहरति । उच्यत इति । वैषम्यं शङ्कते । नन्विति । परिहरति । तेषामिति । अनुपपत्त्यभावाभिप्रायेण शङ्कते । तत्सद्भाव इति । अत्राप्यनुपपत्तिरस्तीत्यभिप्रायवानाह । यदेवेति । अनुपपत्तिं विवृणोति । तथाहीति । यथाहीति वा पाठः । तद्वदिति । उक्तञ्च—

ननेवं प्रतिवर्णं संस्कारकल्पनादऽनेककल्पना

" तेषां च गुणभूतानामर्थप्रत्यायनं प्रति ।
साहित्यमेककर्त्रादि क्रमश्चापि विवक्षित इति" (श्लो. वा. ७०)।

कथं तर्हि क्रमवतां गकारादीनामेकपदत्वं कथं च गोशब्दो वर्तते पचतीति च वर्तमानकालनिर्देशः ? । उच्यते । न घटादिवन्निष्पन्नाविनष्टतया व्यापारेषु वर्तमानापदेशः । किन्त्वेकफलावच्छिन्ना बह्ववयवात्मिका क्रिया ।

" तस्यामाद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्या ऽऽफललाभतः ।
क्रियापूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्तते तदे"ति (श्लो. वा. ७९)।

अभिधानरूपे वर्णव्यापारेऽप्ययमेव वर्तमानत्वव्यापारो बोद्धव्यः । यथाहुः-

"तेनात्रापि विवक्षातः प्रभृत्यार्थावबोधनात् ।
सङ्कल्पेनेक्ष्यमाणे स्यात् व्यापारे वर्तमानता" (श्लो. वा. ८०)॥

विवक्षामारभ्यान्त्यवर्णपर्यन्ता वर्णा एकार्थप्रतिपत्तये विवक्षिता यावन्तं कालं व्याप्नुवन्ति तावान्वर्तमानः काल इत्युच्यते । तत्कालावच्छिन्नाः च वर्णा गोशब्दोवर्त्तते इत्युच्यते ।व्यापारशब्देनात्र गकारादिज्ञानजन्यः संस्कारोऽभिधीयते क्रियाजन्यः संस्कारो वा ऽतो नानुपपत्तिः । अत्र लब्धावसरः स्फोटवादी शङ्कते । नन्विति । अयमाशयः । न तावद्वर्णानां प्रत्येकमर्थबोधकत्वम्, एकैकस्मादर्थाऽप्रतीतेः । नापि समुदितानां क्षणविनाशिनां समुदायानुपपत्तेः-प्रतिवर्णं च संस्कारकल्पने गौरवापात्तिः । अतो वर्णोच्चारणानन्तरं यतोऽर्थप्रत्ययो भवति सोऽयं स्फोरकत्वेन प्रकाशकत्वेन स्फोट इत्युच्यते । स एव पदात्मा शब्दः । एवं वाक्यस्फोटो ऽपि ।

स्यात् तद्वरमेकमेव शब्दतत्त्वं कल्पितम् । नैवम्-दृश्यादर्शनेन निरस्तत्वात्, शब्दो हि प्रत्यक्षग्राह्यो-

अप्रत्यक्षोप्ययमर्थः प्रतीतिलक्षणकार्यानुपपत्त्या गम्यते । वर्णा एवानुभूयन्ते न तदतिरिच्यमानस्वरूपं वस्तुत्वमिति चेन्न । एकं पदमेकं वाक्यमिति चैकरूपस्यानुभवात् । नचेयं वर्णावगाहिनी तेषां परस्परभिन्नत्वात् । नचैकत्र नानात्वैकत्वे सम्भवतः विरुद्धत्वात् । एकार्थविषयत्वेनैकत्वमिति चेत् । न । परस्पराश्रयात् । एकपदत्वेनैवैकार्थविषयत्वात् । तस्मान्न वर्णात्मकः शब्दः किन्तु स्फोटरूप एवेति । तदेतद्दूषयति । नैवमिति । वर्णातिरिक्तवाचककल्पनायामर्थापत्तिः प्रमाणं प्रत्यक्षं वा । नाद्यः अर्थप्रतिपत्तेरन्यथाप्युपपद्यमानत्वात् । नेतरः तदभावात् । नचैकं पदमित्येकवस्त्ववगाहिनी नानावर्णेष्वऽनुपपद्यमानाबुद्धिरेव प्रमाणमिति वाच्यम् । वर्णेष्वप्येकार्थविषयत्वेन तदुपपत्तेः । अस्ति खल्वेकाभिधेयधीहेत्वभावस्त्रयाणामपि वर्णानामेकस्मरणोपारूढानामश्मनामिवैकपिठरधारणे । नाप्यन्योन्याश्रयः समधिगतैकाभिधेयधीहेतुभावानां तेषां पश्चात्पदत्वाऽवधारणात् । कारकाविशेषाभिधायी हि पदशब्दः पद्यतेऽनेनेति । स च कार्यसम्बन्धज्ञाने सत्येव भवति नान्यथा । अत एकार्थविषयत्वज्ञाने सत्येवैकपदत्वज्ञानम् । यदाहुः "अर्थैकत्वादेकं वाक्य"(१)मिति । पदमप्यर्थैकत्वादेकम् । श्रोत्रग्राह्ये च वस्तुनि शब्दशब्दः प्रसिद्धो वर्णा एव च श्रोत्रग्राह्या न स्फोटः। अतो नासौ शब्दशब्दवाच्यः कथमर्थप्रत्यायकः स्यात् । शब्दादेवार्थप्रतीतेः सर्वलोकसम्मतत्वात् । आशुतराविनाशिनां

(१) जै० सू०

ऽभ्युपगम्यते । न च प्रत्यक्षेण वर्णातिरिक्तं किं चित् प्रकाशते तेन नास्तीत्यवगच्छामः । त्वयापि हि शब्दतत्त्वं कल्पयित्वा पुनः संस्कारकल्पनाऽवश्यं कर्तव्या, ध्वनयो हि न प्रत्येकं स्फोटमभिव्यञ्जन्ति, साहित्यं च क्रमवर्तिनां संस्कारद्वारमेवेति तुल्यं तत्कल्पनम् ।

साहित्याऽसम्भवात् कथं गमकत्वमिति चेत् संस्कारद्वारेणेति ब्रूमः । यदाह भाष्यकारः — "पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कृतसहितोऽन्त्यवर्णः प्रत्यायक" इति । व्यापारस्य चाऽव्यवधायकत्वात् शब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इत्यप्युपपद्यते । अथवा भाष्यपर्यालोचनया ऽन्त्यवर्णस्यैव प्रत्यायकत्वम् । एवं च शब्दादिष्वेकवचनमप्युपपन्नम् । यथाहुः—

" यदि चाऽपूर्वसंस्कार इति कर्त्तव्यतेष्यते ।
वर्णोऽन्त्यो गमकस्तस्य शब्दत्वान्मुख्यता भवेत्" (श्लो. वा. ?३०)

केचित्तु सद्रूपान्त्यवर्णविषयप्रत्यक्षम्, पूर्वेषु चातीतेषु वर्णेषु स्मृतिरूपेति चित्रस्वरूपा बुद्धिः सैवार्थप्रतीतिहेतुरित्याहुः । उक्तं च—

" चित्ररूपां च तां बुद्धिं सदसद्वर्णगोचराम् ।
केचिदाहुर्यथा वर्णो गृह्यते ऽन्त्यः पदे पदे ॥
तथाऽन्त्यवर्णे विज्ञाते सर्वसंस्कारकारितम् ।
स्मरणं यौगपद्येन सर्वेष्वन्ये प्रचक्षते" (श्लो.वा.स्फो.११२)

अत्रान्यदपि प्रमेयं वार्त्तिकेऽवगन्तव्यम् । गौरवमिति चेत्तवापि तदस्तीत्याह । त्वयापीति । आवश्यकत्वं दर्शयति । ध्वनय इति । प्रत्युत तव स्फोटसद्भावो वर्णेभ्यश्च व्यतिरेकः

स्यान्मतम् ?— प्रत्येकमेव नादाः शब्दमभिव्यञ्जन्ति, न चैवमुत्तरनादवैयर्थ्यम्— पूर्वे हि नादाः शब्दमस्फुटमभिव्यञ्जन्ति उत्तरोत्तरे स्फुटं स्फुटतरं च व्यञ्जन्तीति नोत्तरेषामानर्थक्यम् । यद्येवम् ?—ततो य एवोत्तरे नादाः स्फुटाभिव्यक्तिसमर्थास्तैरेव भवितव्यमऽलं पूर्वैः ।

ननु न कश्चिदपि नादः स्वतोऽस्य स्फुटाभिव्यक्तिं करोति, किं तु सर्वे ते प्रत्येकं व्यञ्जकाः, स तु न द्रागेव स्फुटमवभासते, प्रथममस्फुटावभासितः सन् पुनः पुनः श्रूयमाणः स्फुटो भवति, तद् यथा दूरादवस्थितः सहकारः प्रथमं हस्तिपलालकूटादिसाधारणरूपेण प्रतिभातः पुनरालोच्यमानो वृक्षात्मना प्रकाशते पुनः सहकारात्मना स्फुटो भवति, तद्वदेव द्रष्टव्यम् ।

यद्येवम् ?—य एव ते पूर्वे नादास्तैरेवाभ्यस्यमानैरीदृशी स्फुटाभिव्यक्तिः स्यात् उत्तरैर्वा केवलैरभ्यस्यमानैः, तत्र विजातीयनादाऽऽश्रयणमनर्थकम् ।

तथा प्रत्येकं हि व्यञ्जकत्वे सत्युत्तरैरस्फुटाभिव्यक्तिः पूर्वैश्च स्फुटाभिव्यक्तिः स्यादिति व्युत्क्रमेणाप्युच्चारणं स्यात्, अतोऽपेक्षितक्रमविशेषाऽनेकविजातीयनादसमुच्चयाऽऽश्रयणादवश्यं पूर्वनादाऽऽहितसं-

---

सावयवे पदे गम्यमाने निरवयवत्वमित्यधिका कल्पना स्यादिति भावः । तुल्यत्वपरिहारं शङ्कते । स्यान्मतमिति । नादा एव प्रत्येकमभिव्यञ्जन्ति नतु तेषां समुदायो येन संस्कारकल्पना स्यादिति भावः । तुल्यत्वं निगमयति । अत इति । इदानीं

स्कारसहिताऽन्तिमनादाभिव्यङ्ग्यः स्फोट इत्यवश्याङ्गीकर्तव्यमिति तुल्या संस्कारकल्पना। यद्वा तवैवेयं संस्कारान्तरकल्पना, मत्पक्षे तु स्मृतिहेतुभिरेव संस्कारैः सिद्ध्यत्यर्थावगतिरिति न संस्कारान्तरं कल्पयितव्यम्।

ननु ममापि त एव भविष्यन्ति?। न, तेषां स्मृतेरन्यत्राव्यापारात्। मत्पक्षे तु स्मृतिमेव जनयन्तोऽर्थप्रतिपत्तिं संस्कारा जनयन्ति। तथा हि–प्रत्येकवर्णानुभवभावितैः संस्कारैः संहत्य सर्ववर्णगोचरैका स्मृतिर्जन्यते तस्यां च युगपदवभासमाना वर्णा विनैव संस्कारान्तरेण संहत्यार्थप्रत्ययं जनयन्ति।

त्वत्पक्षे तु नैवं सम्भवति, तथा हि– नादा हि न ज्ञायमानतया स्फोटं व्यञ्जयन्ति अश्रावणत्वात्, अगृहीतत्वादेव च न स्मर्यमाणानां व्यञ्जकत्वम्, येन वर्णवत्स्मर्यमाणाः कार्यं कुर्वन्तीत्युच्येत। सत्तया हि ते श्रोत्रसंस्कारं कुर्वन्तः शब्दं व्यञ्जयन्ति, न च युगपत् सत्तास्ति क्रमवर्तित्वात्, अतः संस्कारद्वारमेव साहित्यमित्यवर्जनीयं संस्कारान्तरकल्पनम्।

अथ मतम्?–सत्यं न स्मृतिहेतुभिः स्फोटाभि-

स्वपक्षे विशेषं दर्शयति। यद्वेति। साम्यं शङ्कते। नन्विति। परिहरति। नेति। उक्तं च– "वस्तुधर्मो ह्येष यदनुभवः पटीयान् स्मृतिबीजमाधत्त" इति। ननु त्वत्पक्षे स्मृतेरन्यत्रार्थप्रतिपत्तौ व्यापारो दृष्ट एव तत्राह। मत्पक्षे त्विति। एतदेव विवृणोति। तथाहीति। ननु संस्काराणां तत्र तत्र निरपेक्षाणामेव कारण-

व्यक्तिः, ये तु वर्णोपलब्धिहेतवो नादजन्याः श्रोत्रगताः संस्कारास्तैरेव वर्णानामिव स्फोटाभिव्यक्तिर्भविष्यति किं संस्कारान्तरकल्पनयेति ?। तदयुक्तम्—तेषां क्षणिकत्वात्, न ह्याद्यवर्णोपलब्धिहेतुः संस्कारोऽन्त्यवर्णश्रवणवेलायामवतिष्ठते । यद्यवतिष्ठते ? ततो विसर्जनीयश्रवणवेलायामपि गकारश्रवणमनुवर्तेत, तस्मात् क्षणभङ्गिनस्ते, अतो न तेषां संहत्य स्फोटाभिव्यञ्जकत्वं भवति । प्रत्येकाभिव्यक्तौ चोत्तरोत्तरेषामऽनर्थकत्वमित्युक्तम् ।

अथ वा ध्वनिसंयोग एव श्रोत्रसंस्कारो नान्यः, तस्य च विस्पष्टमेव भङ्गुरत्वं गत्वरत्वाद् ध्वनीनाम् । तस्मादन्ये स्थायिनः संस्काराः कल्प्याः, तथा वर्णातिरिक्तः शब्दः कल्प्य इति बहुऽप्रमाणकमापन्नम् । मत्पक्षे तु दृढस्मृतिविपरिवर्तिनां वर्णानां वाचकत्वान्न किं चिद् दूषणम् ।

भावोपलम्भान्न सर्वेषामखिलवर्णगोचरैकस्मरणजनकत्वम् । मैवम् । मिलितानामप्येकगोचरैकविज्ञानजनकत्वदर्शनात् । यथा हि संस्कारश्चक्षुराद्यनपेक्षः स्मरणकारणं चक्षुश्च तन्निरपेक्षमेवालोचनकारणं प्रत्यभिज्ञाने तूभयोः परस्परापेक्षा दृष्टैव । उत्तरो ग्रन्थः स्पष्टार्थः । अत्राशङ्कते । नन्विति । परिहरति । नेति ।

“ यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥
तेषां च गुणभूतानामर्थप्रत्यायनं प्रति ।
साहित्यमेकवक्त्रादि क्रमश्चापि विवक्षितः” (श्लो.वा. ७०)इति

ननु युगपत्समर्थ्यमानानां वाचकत्वे व्युत्क्रमेणाप्युच्चारिता वर्णा वाचकाः स्युः ?, न, तत्क्रमस्याप्यङ्गत्वात् । कः पुनः क्रमोऽङ्गम् ? न हि वर्णानां विभूनां नित्यानां च स्वरूपतः क्रमवत्त्वम्, न प्रतीतिक्रमः—तस्याः स्मृतिरूपाया एकत्वात् । एवं तर्हि ध्वनिक्रमो यो वर्णेष्वारोपितः प्रतिभासते सोऽङ्गमित्यदोषः । तस्माद् व्यञ्जकानां ध्वनीनां क्रमेण व्यङ्ग्येषु वर्णेषु

न चैतत्कलकलश्रुतावशक्यज्ञानम् । तत्राप्यभ्यासपाटवेन ज्ञातुं शक्यत्वात् । अत्र चोदयति । कः क्रम इति । क्रमाऽसम्भवं विवृणोति । नहीति । समाधत्ते । एवमिति । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति । वर्णेषु समारोपितेन ध्वनीनां क्रमेणेति सम्बन्धः । ननु पूर्वमर्थप्रतिपत्तिसंस्कारा जनयन्तीत्युक्तम्, इदानीं वर्णा वाचका इति वर्णानामर्थप्रतीतिजनकत्वमुपसंह्रियत इति विप्रतिषिद्धम् । नैष दोषः । तत्रापि तथाहीत्यादिविवरणग्रन्थे वर्णानामेवार्थप्रतीतिजनकत्वस्योक्तत्वात् । अत्र वार्तिककारैः स्फोटाऽभावे वाचकत्वाऽभावे च प्रयोगो दर्शितः । तथाहि—

" वर्णा वा ध्वनयो वाऽपि स्फोटं न पदवाक्ययोः ।
व्यञ्जन्ति व्यञ्जकत्वेन यथा दीपप्रभादयः ॥
सत्त्वाद् घटादिवच्चेति साधनानि यथारुचि ।
लौकिकव्यतिरेकेण कल्पितेऽर्थे भवन्ति हि" (श्लो.वा.१३२)
नार्थस्य वाचकः स्फोटोवर्णेभ्योऽव्यतिरेकतः ।
घटादिवन्न दृष्टेन विरोधो धर्म्यसिद्धितः ॥ "

तथा वर्णजन्यत्वे ऽर्थप्रत्ययस्य प्रयोगः—

समारोपितेन तद्वन्तः स्मर्यमाणा वर्णा वाचका, नान्यः शब्दोऽस्तीति सिद्धम् ॥

॥ इति स्फोटवादः ॥

"अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः" (शा.भा.) इति वाच्यनिरूपणोपक्रमव्याजेनाऽऽकृतिसद्भावं प्रतिपादयति सम्बन्धनित्यत्वसिद्धये- न ह्यसत्यामाकृतौ

" वर्णोत्था वाऽर्थधीरेषा तज्ज्ञानानन्तरोद्भवा ।
तादृशी सा तदुत्था हि धूमादेरिव वह्निधीः ॥
दीपवद्वा गकारादिर्गवादेः प्रतिपादकः ।
ध्रुवं प्रतीयमानत्वात्तत्पूर्वं प्रतिपादनात्" (श्लो. वा. स्फो. १३६) इति ॥

अत्रौघदहनोद्भूतस्फोटरूपनिराक्रिया ।
चिकित्सेव कृता शब्दविदां मीमांसकैरियम् ॥

॥ इति स्फोटवादः ॥

अत्र भाष्यकृता सम्बन्धनित्यत्वोपपादनाय "अथ गौरित्यत्र कः शब्द" इति प्रश्नपूर्वकं वाचकस्वरूपं निरूप्यानन्तर "मथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ" इत्यादिना वाच्यस्वरूपनिरूपणमुपक्रान्तं तस्यापि वाचकनिरूपणवदेव सङ्गतिं स्पष्टत्वादनभिधाय प्रयोजनं तावदाकृतिसद्भावप्रतिपादनस्य दर्शयति । अथेति । वाच्यनिरूपणोपक्रमस्तु विचारसङ्गतिसिद्ध्यर्थमिति भावः । एतदेवोपपादयति । न हीति । यद्याऽऽकृतिव्यतिरिक्ता व्यक्तय एव शब्दार्थाः स्युः ततस्तासु भिन्येभिचारात्सम्बन्धोऽपि न सि-

व्यक्तिभिः शब्दस्याऽपौरुषेयः सम्बन्धः सिद्ध्यति तासामनित्यत्वात्, उपलक्षणस्यापि नित्यस्याऽभावादाकृत्यऽभावे, तस्मादाकृतिरस्ति नास्तीति विचार्यते। साधिते तु तत्सद्भावे सैव शब्दाभिधेयत्याकृत्यधिकरणे वक्ष्यते ॥

तत्र सौगताः स्वलक्षणमेव परमार्थं मन्यमाना नाऽऽकृतिसद्भावं मन्यन्ते । तथा हि—

पृथक्त्वे व्यक्तितो जातिर्दृश्येत पृथगेव सा ।

द्ध्यतीति भावः। ननु "आकृतिस्तु क्रियार्थत्वा"दित्यत्र सूत्रकार एवाऽऽकृतेरभिधेयत्वं स्थापयिष्यति किमत्र प्रयासेनेत्यत आह। अस्तिनास्तीति। आकृतिसद्भावप्रतिपादनेनाकृतेरभिधेयत्वे साधिते क्रियायामनुपयोगात् पुनरनभिधेयत्वमाशङ्क्योपयोगप्रतिपादनेन तस्या एवाभिधेयत्वं सूत्रकारो वक्ष्यतीत्यर्थः। ननु संस्थानमाकृतिः तच्च प्रतिपिण्डं भिन्नमेवेति तदभिधेयत्वेऽपि न सम्बन्धनित्यत्वसिद्धिः । मैवम् । जातेरेवाकृतिशब्देनाभिधानात्। यदाह "द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृति"रिति। आक्रियते निरूप्यते द्रव्यमनयेति जातेरेवाकृतिशब्देनाभिधानं गौरियमित्येवं रूपेण तयैव द्रव्यनिरूपणात् । तदुक्तम्—

" जातिमेवाकृतिं प्राहुर्व्यक्तिराक्रियते यया ।
सामान्यं तच्च पिण्डानामेकबुद्धिनिबन्धनम् " (श्लो. वा. आ. ३) ॥

अत एवैकबुद्धिनिमित्तं यत्सामान्यं जातिरूपं सारूप्यरूपमपोहरूपं वा तस्य शब्दवाच्यत्वे न कस्यापि विप्रतिपत्तिस्तत्स्वरूपे तु विवाद इति तत्सद्भाव एवात्र साध्यत इत्यभिप्रायः।

अभेदे व्यक्तिमात्रं स्याद् द्वेधा चेन्न विरोधतः ॥१४॥

नहि सैव ततोऽन्या चाऽनन्या च सम्भवति, विरुद्धत्वाद् भेदाभेदयोः । यदि च भिन्ना जातिः ? सा सर्वगता व्यक्तिष्वेव वा ?, न तावत्सर्वगतत्वम्-अन्तरालेऽनुपलब्धेः । व्यक्तिस्था चेत् ? व्यक्तावुत्पन्नायां तस्मिन् देशे प्रागसती कथं तस्यामुपलभ्यते ?, न तावत् तत्रोत्पद्यते नित्याया उत्पत्त्यऽयोगात् । न च व्यक्त्यन्तरादागच्छति अमूर्तत्वात्, तस्मिंश्च व्यक्त्यन्तरेऽनुपलब्धिप्रसङ्गात् । न चांशेनागतांऽशेन च तत्रैव स्थितेति शक्यं वक्तुम् ? निरंशत्वात् । एवं व्यक्तिनाशे- न च तत्रैव पश्चादवस्थिता-अनुपलब्धेः । न विनष्टा-नित्यत्वात् । न चान्यत्र याति-अमूर्तत्वात् । व्यक्त्यन्तरे च पूर्वमेवावस्थिता जातिरिति पुनः प्रवेशे द्विगुणोपलभ्येत । यथाहुः-

"नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् ।
जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनन्ततिः" इति ।

व्यक्तौ च वर्तमाना यद्येकस्यां व्यक्तौ कात्स्न्र्येन

तदस्मिन्नर्थे सौगतानामत्यन्तं विप्रतिपत्तेस्तमेवादावुपन्यस्यति । तत्रेति । द्वेधेति । भिन्ना अभिन्ना चेत्यर्थः । भेदपक्षे दूषणान्तरमाह । यदि चेति । तस्मिंश्चेति । तस्य तज्जातिशून्यत्वादित्यर्थः । एवमिति । व्यक्तिस्थत्वपक्षे यथा व्यक्तावुत्पन्नायां तस्मिन्देशे इत्यादिना दूषणमुक्तं तथा व्यक्तिनाशे ऽप्येतद्वक्ष्यमाणं दूषणमवगन्तव्यमित्यर्थः । दूषणान्तरमाह (। व्यक्ताविति ।) व्यक्तौचेति । आधेयस्याधारानिष्ठत्वेन प्रतीतिनियमादितिभावः ।

वर्तेत व्यक्त्यन्तरेषु न स्यात्, न ह्येका सती युगपदनेकत्र कात्स्न्र्येन वर्तितुं शक्नोति। न चाऽवयवशो वर्तते—निरवयवत्वात्। कथं च नानाविधास्वऽतीताऽनागतवर्तमानासु व्यक्तिष्वऽवयवशो वृत्तिः सम्भाव्येत, व्यक्तौ च वर्तमानेहप्रत्ययमनुभवेत्, न चेह गोत्वमिति कस्य चित् प्रतीरस्ति, किं त्वियं गौरिति।

अथ व्यक्तेरात्मैव जातिर्न तदाधारं वस्त्वन्तरमिति चेत्?, नैवं युक्तम्—कथं हि नानाभूतानामनित्यानां व्यावृत्तस्वभावानामेकरूपा नित्याऽनुवृत्तस्वभावा च जातिराऽऽत्मा स्यात्? त्रैलोक्यसङ्करप्रसङ्गात्।

न च प्रमाणमपि किं चिदाकृतिसद्भावे सम्भवति, न तावत् प्रत्यक्षम्—न हि जातिः स्वविषयं ज्ञानं जनयति नित्यत्वाभ्युपगमात् नित्यानां च सर्वार्थक्रियास्वऽसामर्थ्यात्, न चाऽजनकस्य विषयत्वं सम्भवति तल्लक्षणत्वाद्विषयत्वस्य, तस्माद्विकल्पाकारमात्रं सामान्यम्, अलीकं वा।

ननु यथा ज्ञानवैचित्र्यसिद्ध्यर्थं बाह्यानि स्वलक्षणान्यभ्युपगम्यन्ते तथा गवाश्वादिविकल्पवैचित्र्य-

---

सिद्धान्तमाशङ्क्य निराकरोति। अथेति। वस्त्वन्तरत्वे त्विह कुण्डे बदरामितिवदाधारनिष्ठत्वे प्रतीतिः स्यादितिभावः। कथं न युक्तमिति अपेक्षायां त्रेधा वैलक्षण्यादित्याह। कथं हीति। विलक्षणस्वभावानामप्येकात्मत्वे सर्वमेकमेव स्यादित्यर्थः। ननु गौरयमित्यस्त्येव प्रत्यक्षं तत्राह। न हीति। तन्मते नित्यानामर्थक्रियास्वसामर्थ्यम्। अर्थापत्तिं शङ्कते। नन्विति। अन्यथो-

सिद्धये विचित्राणि सामान्यानि किं नाम नाभ्युपगम्यन्ते ?। न, विचित्रस्वभावस्वलक्षणदर्शनवशादेव विकल्पवैचित्र्योपपत्तेः—

अर्थशून्या अपि विकल्पा विचित्रार्थक्रियासमर्थस्वलक्षणाभिमानिनो जायमानास्तत्र व्यवहारार्थिनं प्रवर्तयन्तः परम्परया तत्प्रभवतया तत्प्रापयन्तो मणिमिव मणिप्रभाविषयमणिबुद्धिर्व्यवहाराविसम्वादिनो भवन्तीति न लोकयात्रास्थितेः कश्चिद्विरोधः, तस्मान्नास्ति जातिः।

एतेनाऽवयविद्रव्यं प्रत्यूढम्, तस्याप्यऽवयवभेदादिविकल्पाऽक्षमत्वात्। स्थूलावभासस्तु सञ्चिताने-

---

पपत्त्या परिहरति। नेति। वस्तुमात्रं परमार्थसत् तच्च विचित्रस्वभावं दृष्टमिति तद्दर्शनवशादेव गवाश्वादिविकल्पवैचित्र्योपपत्तेर्न तद्वशात्सामान्यसिद्धिरित्यर्थः। व्यवहाराविसंवादादर्थसिद्धिरिति चेन्नेत्याह। अर्थेति। अर्थशून्या अपि विकल्पा व्यवहाराविसंवादिनो भवन्तीति सम्बन्धः। विचित्रार्थेति हेतुगर्भं विकल्पविशेषणम्। कथमाभिमानिकज्ञानमात्रादर्थलाभोऽत आह। परम्परयेति। स्वलक्षणात् निर्विकल्पकमेव साक्षादुत्पद्यते, विकल्पास्तु परम्परया तत्प्रभवत्वात् तत्प्रापयन्तीति कृत्वा व्यवहाराऽविसंवादिनो भवन्तीत्यर्थः। अत्रानुगुणदृष्टान्तमाह। मणिमिति। सामान्यनिरासोक्तदूषणमवयाविद्रव्यनिरासेऽतिदिशति। एतेनेति। सञ्चितानेकरूपादीति परमाणुविशेषणम्। यथा चिरकालीनाध्ययनादिखिन्नस्योत्थितस्य नीललोहितादिगुणविशिष्टः केशाण्डूकाख्यः कश्चिन्नयनाग्रे प-

करूपादिपरमाणुवशादेव केशोण्डूकाऽवभासवदुपप-न्नो नाऽवयविकल्पनायालम् । तदभावे च निराधार-त्वाद् दूरापास्तं गोत्वादिसामान्यम् ।

कथमसत्येकरूपे सामान्येऽत्यन्तविलक्षणानि स्व-लक्षणान्यऽविलक्षणरूपं विकल्पं जनयन्ति ? । जन-यन्ति चेत् ? किमिति कानि चिदेव गोविकल्पं जन-यन्ति कानि चिदेवाश्वविकल्पम्, न सर्वाणि सर्वम् ?।

सामान्यवादिनो वा कथं विलक्षणरूपा व्यक्तयो-ऽविलक्षणसामान्यात्मकत्वं तदाश्रयत्वं तदभिव्यञ्ज-कत्वं वा भजन्ते ? । भजन्ति चेत् ? किमिति काश्चि-देव व्यक्तयः केनचिदेव सामान्येन सम्बध्यन्ते न स-र्वाः सर्वैः ? । स्वभावादिति चेत् ?, अस्माकमपि तु-ल्यमिदमुत्तरम् ।

अथ व्यक्तीनामप्यविलक्षणरूपसामान्यसम्बन्ध-सिद्ध्यर्थं परमऽविलक्षणरूपमभ्युपगम्यते ?, ततस्तेना-पि सम्बन्धसिद्ध्यर्थमऽपरापरसामान्यापेक्षायामनव-

---

रिस्फुटति । अथवा करसंमृदितलोचनरश्मिषु येयं केशपिण्डा-वस्था स केशोण्डूकः । नच तावताऽवयविसिद्धिस्तथा स्थूला-वभासो नावयविकल्पनायालमित्यर्थः । अवयविनिरासस्य प्र-कृतोपयोगमाह । तदभाव इति । चोदयति । कथमिति । ननु काऽत्रानुपपत्तिर्न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम तत्राह । जनयन्तीति । प्रतिबन्द्या परिहरति । सामान्येति। तन्मते विशेषमाशङ्क्य परिह-रति । स्वभावादिति । वैषम्यमाशङ्क्य निराकरोति । अथेति। अस्माभिस्तु सामान्यसम्बन्धसिद्ध्यर्थं परं सत्तासामान्यं स्वीक्रि-

स्था स्यात् । तस्माद्विकल्पमात्रमेवेदं न परमार्थतः सामान्यं नाम किं चित् ।

अत्राभिधीयते—

प्रत्यक्षबलसिद्धस्य सामान्यस्य कुतर्कतः ।
न शक्योऽपन्हवः कर्तुं सर्वं विजयते हि तत् ॥ १९ ॥

सर्वेष्वपि वस्तुषु 'इयमपि गौरियमपि गौः, अयमपि वृक्षोऽयमपि, इति व्यावृत्तानुवृत्ताकारं प्रत्यक्षं देशकालाऽवस्थान्तरेष्वविपर्यस्तमुदीयमानं सर्वमेव तर्काभासं विजित्य द्व्याकारं वस्तु व्यवस्थापयत् केनाऽन्येन शक्यते बाधितुम् ?, न हि ततोऽन्यद् बलवत्तरमस्ति प्रमाणम्, तन्मूलत्वात् प्रमाणान्तराणां तद्बाधसामर्थ्याऽभावात् ।

किं चानुमानान्यपि सामान्यापेक्षत्वात् सुतरां सामान्यं समर्थयन्ते, न तु बाधितुं शक्नुवन्ति, न हि यद् यदपेक्षं तत् तस्य बाधं शक्नोति कर्तुं, तद्बाधे हि स्वात्मापि न सिध्येत् तदपेक्षत्वात् ।

तथा हि—भेदाभेदविकल्पेन सामान्यं निराकुर्वता

यते भवतां तु तदभाव इति वैधर्म्यमित्यर्थः । निगमयति । तस्मादिति । समाधत्ते । अत्रेति । श्लोकं व्याचष्टे । सर्वेष्वपीति । देशकालावस्थान्तरेष्वबाधितत्वेनाऽस्य बलवत्तरत्वमित्यर्थः । द्व्याकारमिति । यदि स्वलक्षणमेव वस्तु स्यात् न सामान्यं ततोऽयं गौरयमपीति सामान्यबुद्धिर्न स्यात् । अथ सामान्यबुद्धिसिद्ध्यर्थं सत्तासामान्यमेवैकं स्वीक्रियते, न गोत्वादि, ततो गौरयम्— अश्वोऽयमिति विशेषबुद्धिर्न स्यात् अतो द्व्याकारं वस्तु सिद्ध्यतीतिभावः । किञ्चेति । व्याप्तिग्रहस्य सामा-

ऽवश्यमेव वक्तव्यम्– 'यद्वस्तु तद् भिन्नमऽभिन्नं वा भवति, सामान्यमपि यदि वस्तु स्यात्ततोऽनेनापि भिन्नेनाऽभिन्नेन वा भवितव्यम्, न च द्वेधापि सम्भवति तस्मादऽवस्तु' इति, एवं च वदता वस्तुत्वं सामान्यमङ्गीकार्यम्, अन्यथा कथं वस्तुत्वस्य भेदाभेदाभ्यां व्याप्तत्वाद् व्यापकानुपलब्ध्या सामान्यस्य वस्तुत्वं न सम्भवतीति भणितुं शक्यम् ।

नन्वौपाधिको वस्तुशब्दो न जातिनिमित्तकः, तत्कथमनेन जात्यापत्तिः ? ।

उच्यते– जातिर्वा भवतूपाधिर्वा सर्वथा तावत् सामान्यरूपमपेक्षितव्यम् । औपाधिकानामपि मूलोपलक्षणमेकमन्तरेणात्मलाभाभावात् । न च व्यावृत्त्यैकरसं सर्वं वस्तुजातमभ्युपगच्छतः सौगतस्य क्वचिदपि किंचिदप्यनुवृत्तं रूपं सम्भवतीत्यौपाधिको व्यवहारो दुर्घट एव, तस्मात् सर्वप्रमाणसिद्धं सामान्यं न शक्यमपन्होतुम् ।

न्याधीनत्वादितिभावः । किञ्चान्यदपि यत्सामान्यनिराकरणार्थमुपन्यसनीयं तदेव सामान्यसाधकमित्याह । तथा हीति । अन्यथेति । सामान्यस्याऽवस्तुत्वे पक्षताया अभावात्कुत्रावस्तुत्वं साध्येतेति भावः । चोदयति । नन्विति । उपाधिश्चात्र स्वलक्षणवस्तुनि प्रतीयमानत्वमेवेतिभावः । अन्वारुह्यवादेन तावत्परिहरति । उच्यत इति । वस्तुतस्तूपाधिरपि तन्मते न सम्भवतीत्याह । नचेति । क्वचिदनुवृत्तरूपाङ्गीकारे तत्र वस्तुशब्दः स्वाभाविको भवेत् सामान्ये औपाधिकोभवेदितिभावः । उपसंहरति । तस्मादिति । नन्वङ्गीकृत्यापि सामान्यं तस्य

कः पुनर्विकल्पानां परिहारः ?, न तावदऽपरिहृता अपि शक्नुवन्ति सामान्यमपन्होतुं तेषामपि तदपेक्षत्वादित्युक्तम् । तथापि परिहारोऽभिधीयते—

भेदाभेदविकल्पे तावत् केचिदाहुः—भिन्नमेव सामान्यं व्यक्तिभ्यः । न च पृथगुपलब्धिप्रसङ्गो व्यक्तिसम्बन्धित्वात् । कः पुनः सन्बन्धः ?, समवायः । कः पुनरसौ ?, अयुतसिद्धानामिहप्रत्ययहेतुः सम्बन्धः इति केचित् । तत्त्वऽयुक्तम्—इहप्रत्ययाऽसिद्धेः, इयं गौरिति हि सर्वदा सर्वेषां प्रतीतिर्नेह गोत्वमिति ।

का चेयमयुतसिद्धिः ?, युतसिद्ध्यभावः । का पुनर्युतसिद्धिः ! पृथग्गतिमत्त्वं पृथगाश्रयाश्रयित्वं वा, तदऽभावोऽयुतसिद्धिः ।

यद्येवम्— अवयवावयविनोः सम्बन्धः समवायो न स्यात्, विनाप्यवयविचलनेनाऽवयवानां चलनात्, अवयविनोऽवयवानां च स्वावयवाश्रयत्वात् । तथा सामान्यस्य व्यक्त्याश्रयत्वाद् व्यक्तेश्च स्वावयवाश्रितत्वादस्ति पृथगाश्रयाश्रयित्वमिति समवायानुपपत्तिः। तस्मादेवं वक्तव्यम्— येन सम्बन्धेनाधेयमाधारे स्वा-

---

तुल्याकारबुद्धिजननशक्तिरङ्गीकर्तव्या तद्वरं विशेषाणामेवोभयवादिसिद्धानां शक्तिराश्रिता किं सामान्येन ? । मैवम् । विकल्पाऽसहत्वात् । तथाहि—सर्वासु व्यक्तिष्वेका प्रतिव्यक्ति भिन्ना वा । व्यक्तिभ्यश्चान्या ऽनन्या वा । ग्राह्याऽग्राह्या वेति । आद्ये पक्षे जातिरेव शब्दान्तरेणोक्ता स्यात् तस्या एव एवंरूपत्वात् । अथाग्राह्या शक्तिस्तर्हि सामान्यबुद्धिर्निर्विषया स्यात् । विशेषा-

नुरूपां बुद्धिं जनयति स्वाकारेण बोधयतीत्यर्थः स सम्बन्धः समवाय इति ।

यदि जात्यात्मना व्यक्तिः प्रतीयते ततो जातिव्यक्त्योरभेद एव प्रतीतिबलादापद्यते कथं भेदाभ्युपगमः ? ।

उच्यते— गौरयं शावलेयो गौरयं बाहुलेय इत्युभयत्र गवाकारोऽनुवर्तमानो दृश्यते, शावलेयबाहुलेयाकारौ तु व्यावर्तेते, तद् यदि तयोः शावलेयगवाकारयोरभेदः स्यात् ? एकानुवृत्तावितरोऽप्यनुवर्तेत, तद् व्यावृत्तौ वा गवाकारोपि व्यावर्तेत । किं च तस्यामेव व्यक्तावियं गौरिति गवात्मना प्रतीयमानायामपि नेयंबुद्धिगोबुद्ध्योर्गौर्गौरितिवत् पर्यायत्वं प्र-

---

णान्तु भिन्नानामेकबुद्धिविषयत्वाऽसम्भवात् । विषयत्वे वाऽभिन्नत्वं न स्यात् । एवं विकल्पान्तरं प्रत्याख्येयम् । मतान्तरेण तावत्परिहारमाह । भेदेति । व्यक्तीति । व्यक्त्या सह नित्यसम्बन्धित्वादित्यर्थः । औलूक्याभिमतं समवायलक्षणमाह । अयुतेति । तदेतद्दूषयति । तन्विति । तस्मादिति । यत एतल्लक्षणमयुक्तं तस्मादेवं वक्तव्यमित्यर्थः । अस्त्वेवं ततः किमत आह । यदीति । ततश्चानेन प्रकारेण भेदसमर्थनं न सम्भवत्यतो यत्केचिदाहुस्तदयुक्तमितिभावः । अत्र चोदयति । कथमिति । तव भेदाऽभेदस्वीकारात् कथं भेदोपपत्तिरुक्तयुक्त्या ऽभेदस्यैव पर्यवसानादित्यर्थः । एकेति । अभेदे हि गवाकारानुवृत्तौ श्यावलेयाकारोऽप्यनुवर्तेत । शावलेयाकारानुवृत्तौ वा गवाऽऽकारोपि व्यावर्त्तेत । एकस्यैव वस्तुनो विरुद्धस्वभावद्वया-

तीयते, तस्मान्नाऽभेदः ।

कथं तर्हि ताद्रूप्यं व्यक्तेः प्रतीयते ?, इदमेव हि ताद्रूप्यं व्यक्तेर्यत् तत्समवायः सम्बन्धः, तस्यैष महिमा येनाऽऽधारमाधेयं स्वबुद्ध्याऽनुरञ्जयति, तस्माददोषः । अथ वा तादात्म्यप्रतीतेरभेदोऽप्यस्तु पूर्वोक्तन्यायेन भेदोपि, तस्मात् प्रमाणबलेन भिन्नाभिन्नत्वमेव युक्तम् ।

ननु विरुद्धौ भेदाभेदौ कथमेकत्र स्याताम् ?, न विरोधः सहदर्शनात्, यदि हि 'इदं रजतं नेदं रजतम्' इतिवत् परस्परोपमर्देन भेदाभेदौ प्रतीयेयातां ततो विरुद्ध्येयातां न तु तयोः परस्परोपमर्देन प्रतीतिः । इयं गौरितिबुद्धिद्वयमऽपर्यायेण प्रतिभासमानमेकं वस्तु द्व्यात्मकं व्यवस्थापयति–सामानाधिकरण्यं ह्यभेदमापादयति. अपर्यायत्वं च भेदम्, अतः प्रतीतिबलादविरोधः ।

ऽसम्भवादितिभावः । अभेदपक्षे दूषणान्तरमाह । किञ्चेति । इयं गौरित्यत्रेयं बुद्धिर्गोबुद्धिश्च । नचैतयोर्गौर्गौरितिवत्पर्यायत्वं प्रतीयते । अभेदे तु पर्यायत्वं प्रतीयेत । तस्मान्नाऽभेद इति शङ्कार्थः । सिद्धान्ती तु भेदपक्ष एव ताद्रूप्यप्रतीतिमुपपादयन्परिहरति । इदमिति । तस्य—समवायस्येत्यर्थः । आधेयं गोत्वादि-आधारं गवादिव्यक्तिम् । एवंरूपस्य समवायस्यावयव्यादिष्वसम्भवेनाऽपरितोषात्पक्षान्तरमाह । अथ वेति । शङ्कते । नन्विति । परिहरति । नेति । अपर्यायत्वमिति । इयंबुद्धिगोबुद्ध्योरित्यर्थः । इतोऽप्यविरोध इत्याह । अपेक्षेति । गोत्वं

अपेक्षाभेदाच्च, तथा हि- गोरूपेण निरूप्यमाण-
या जात्या व्यक्तिरभेदेन प्रतीयते 'गौरयं शाबलेयः'
जात्या व्यक्तिरभेदेन प्रतीयते 'गौरयं शाबलेयः'
इति । यदा तु जातिर्व्यक्त्यन्तरात्मना निरूप्यते तदेयं व्यक्तिस्ततो भिन्नरूपाऽवसीयते—'योऽसौ बाहुलेयो गौः सोयं शाबलेयो न भवति' इति ।

एवं धर्मिणो द्रव्यस्य रसादिधर्मान्तररूपेण रूपादिभ्यो भेदो द्रव्यरूपेण चाऽभेदः । तथाऽवयविनः स्वरूपेणावयवैरभेदोऽवयवान्तररूपेण त्वऽवयवान्तरैर्भेद इत्यूहनीयम् । तत्र यथा दीर्घह्रस्वादीनां विरुद्धस्वभावानामप्यपेक्षाभेदादेकत्राप्याविरुद्धत्वं प्रतीतिबलादङ्गीक्रियते तथा भेदाभेदयोरपि द्रष्टव्यं प्रतीत्याविशेषात् ।

कश्चित् पुनराह—प्रतीतिरेव भेदाऽभेदावभासिनी

हि शावलेयात्मना बाहुलेयाद्भिद्यते स्वरूपेण च न भिद्यते । तथा व्यक्तिरपि गुणकर्मजात्यन्तरात्मना गोत्वाद्भिद्यते, स्वरूपेण च न भिद्यते । तथा व्यक्त्यन्तरादपि व्यक्तिः जात्यात्मना न भिद्यते स्वरूपेण च भिद्यत इत्यर्थाभेदेऽप्यविरोध इत्यर्थः । तदुक्तम्—

"एवञ्च परिहर्तव्या भिन्नाभिन्नत्वकल्पना ॥
केन चिद्ध्यात्मनैकत्वं नानात्वं चास्य केन चित्" (श्लो. वा. आ. ५६)

उक्तमर्थं प्रदेशान्तरेऽतिदिशति । एवमिति ।

एवमेकत्र प्रतीतिबलाद्भेदाऽभेदयोरविरोधे उपपादितेऽत्रैकदेशि

न सम्भवति, विलक्षणरूपा प्रतीतिर्हि भेदाऽवभासः, अविलक्षणस्वरूपा प्रतीतिश्चाऽभेदावभासः, तद् येन भेदप्रतिभाससमये जातिरूपं व्यक्तिरूपं च प्रतीतं तेनाभेदप्रतीतिवेलायां तयोरन्यतरत् प्रत्येतव्यम्, तत्रैकस्य द्विरवभासोऽयं भवेत्, न पुनरितरेणाऽभेदः प्रतीतो भवति, तस्मान्नास्ति भेदाभेदयोरेकत्र प्रतीतिः।

तदिदमसारम्— न हि वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः तद्भावेऽप्यभावात् । प्रथमं व्यक्तिदर्शनेपि ह्यस्ति जातिव्यक्त्योर्द्वयोः प्रतीतिर्न च तदा तयोर्भेदः प्रतीयते । व्यक्त्यन्तरदर्शनेन तु जातेरन्वयात् पूर्वव्यक्तेश्च व्यतिरेकादन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिव्यक्त्योर्भेदोऽवधार्यते इति भवतोऽपि सिद्धान्तः । तथा देवदत्तमुपलभ्य कालान्तरे तत्सदृशं यज्ञदत्तं दूरात् पश्यन् पूर्वोपलब्धं च देवदत्तं स्मरन् वस्तुतस्तद्विलक्षणमेव पुरुषद्वयं प्रत्येति तथापि न भेदमवधारयति संशेते हि—'किं स एवायं देवदत्तः किं वान्यः' इति । तस्माद्वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिरित्ययुक्तम् ।

तथा तमेव देवदत्तं कालान्तरे दूरात् पश्यन्नपि 'किं स एवायमुतान्यः' इति सन्दिहानो वस्तुगत्यैकमेव प्रतियन्नपि नाऽभेदमवधारयितुमलं भवति, तस्मान्न वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः । नाप्येकवस्तुप्रतीतिरेवाऽभेदप्रतीतिः, किं त्वऽन्योयमिति बुद्धिर्भेदावभासः, अनन्योयमिति चाऽभेदावभासः । अस्ति च शाबलेयबाहुलेयावुपलभमानस्य 'अयं गौरयमपि गौः' इत्यऽभेदावभासः, 'अन्यः शाबलेया-

दूबाहुलेयः' इति च भेदावभासः। तस्मादुपपन्नं भिन्नाभिन्नत्वम्।

नन्वऽनुवृत्ता नित्याऽनुत्पत्तिविनाशधर्मा च जातिः, विपरीतस्वभावा च व्यक्तिः, कथं तयोरैक्यम्? न ह्येकमेव वस्तु—अनुवृत्तं व्यावृत्तं नित्यमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकमतद्धर्मकं च सम्भवति त्रैलोक्यसङ्करप्रसङ्गात्, जातिरप्येवमनित्यत्वादिधर्मा स्याद् व्यक्तिरपि नित्यत्वादिधर्मा। नैष दोषः— नानाकारं हि तद्वस्तु केन चिदाकारेण नित्यत्वादिकं केन चिच्चाऽनित्यत्वादिकं बिभ्रन्न विरोत्स्यते। जातिरपि व्यक्तिरूपेणाऽनित्या, व्यक्तिरपि जात्यात्मना नित्येति नात्र काचिदनिष्टापत्तिः।

यत्तु सर्वगता व्यक्तिगता वा जातिरिति विकल्पितम्, तदपि व्यक्त्यात्मत्वाभिधानादेव परिहृतम्—व्यक्

दूषणमाशङ्क्य निराकरोति। कश्चिदिति। तत्रेति। यथा भेदप्रतीतौ वस्तुद्वयप्रतीतिरेवमभेदप्रतीतावेकत्रस्त्वत्रभासोवक्तव्यः। न चैवमस्ति अत्रापि वस्तुद्वयप्रतिभासनात्। ततश्चैकस्यैव द्विरवभासोऽयं न त्वभेदप्रतीतिरित्यर्थः। उक्तमर्थं विवृणोति। प्रथममिति। उपपादितमर्थं निगमयति। तस्मादिति। प्रकारान्तरेण शङ्कते। नन्विति। परिहरति। नैष इति। दूषणान्तरमप्यनूद्यानेनैव न्यायेन निराकरोति। यत्त्विति। व्यक्तेर्हीति। व्यक्तिमात्रगतं सामान्यमिति कस्य चिन्मतम्। तदुक्तम्—

"पिण्डेष्वेव च सामान्यं नान्तरा गृह्यते यतः॥
न ह्याकाशवदिच्छन्ति सामान्यं नाम किञ्चन" (श्लो. वा. आ. २९) इति।

क्तेर्ह्यसावाऽऽत्मा कथमन्यत्र स्यात् ?। नन्वेवं व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्तेः प्रागविद्यमाना जातिः कथं तत्र पश्चाद्भवति ?, स्वकारणान्निष्पद्यमाना व्यक्तिजातिविशेषात्मना सम्बद्धैवोत्पद्यत इति न दोषः ।

तत्राविद्यमाना जातिः कथं व्यक्त्या सम्बध्यते ? न ह्यसौ तदानीमेवोत्पद्यते नित्यत्वात्, न चान्यत आगच्छति, अमूर्तत्वात् ।

उच्यते—योऽपि देशान्तरादागत्यानेन देशेन संयुज्यते सोऽपि प्रागस्मिन् देशेऽविद्यमान एव कथमनेन देशेन संयोगमनुभवति ? कारणवशादिति वक्तव्यम्, एवं जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिसम्बन्धमनुभवति । इयांस्तु विशेषः—संयुज्यमानः पूर्वत्रावस्थितोऽनन्तरदेशेन प्रथमं संयुज्यते ततस्तदनन्तरदेशेनेतिक्रमेण देशान्तरसंयोगं गच्छति । तादात्म्यसमवाययोस्त्वनन्तरदेशमनपेक्ष्यैव स्वकारणतो नि-

---

चोदयति । नन्वेवमिति । परिहरति । स्वकारणत इति । जातिविशेषात्मना—गोत्वादिजातिरूपेण । सामान्यसम्बन्धमाक्षिपति। तत्रेति । एवं व्यक्तिगतत्वपक्षे दोषं परिहृत्य वैशेषिकाभिमतसर्वगतत्वपक्षेऽपि दोषं परिहरति । यद्वेति । सर्वगतं सामान्यमाभिव्यक्तिशक्त्यनुरोधेन व्यक्तिष्वेव गृह्यते । वस्तुतस्तु सर्वगतमपि सामान्यं व्यक्तेरात्माऽतः स्वव्यक्तिष्वेव तदुपलम्भो न सर्वत्र । उक्तश्च—

"कस्मात्सास्नादिमत्स्वेव गोत्वं यस्मात्तदात्मकम् ॥
तादात्म्यमस्य कस्माच्चेत्स्वभावादिति गम्यताम्" (श्लो.वा.आ.४७)

ऽपत्तिः । न हि यः संयोगस्य स्वभावः स एव तादात्म्यस्य समवायस्य वाऽङ्गीकर्तव्यः प्रमाणाभावात्, विलक्षणस्वभावत्वाद्भावानाम् । तस्माददोषः ।

यद्वाऽस्तु सर्वगतं सामान्यम्, न च सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गः– व्यक्तीनामभिव्यञ्जकत्वात् । सर्वगतमपि सामान्यं व्यक्तेरेवात्मा तत्समवेतं वा । संयुक्तसमवायसन्निकर्षेण च सामान्यस्योपलम्भः, तेन च संनिकर्षो व्यक्तिदेशे एव सम्भवति नान्यत्रेति न सर्वत्रोपलब्धिः । अभेदेऽपि जातिव्यक्त्योर्भेदस्यापि विद्यमानत्वान्नित्यत्वानित्यत्वादिवत् सर्वगतत्वाऽसर्वगतत्वमपि नानुपपन्नम् ।

कार्यदर्शनानुमेया हि शक्तिरतो यत्रैवाभिव्यक्तिर्दृश्यते तत्रैव शक्तिरवगम्यते । अतएव न विजातीयव्यक्त्यन्तरे प्रतीतिः ! शक्तिव्यवस्थैव किंनिबन्धनेति चेत् ? । न वस्तुशक्तेरपर्यनुयोज्यत्वात् । उक्तंच—

"वह्निर्दहति नाऽऽकाशं कोऽत्र पर्यनुयुज्यताम् ॥
न चान्या मृग्यते युक्तिर्यथा संदृश्यते तथा" (श्लो.वा.आ.२९) ।

दर्शनाऽसिद्धे एव वस्तुनि युक्तिरन्वेषणीयेति भावः । तत्समवेतमिति । सर्वगतमपि सामान्यं येषु विशेषेषु समवेतं तेष्वेवाभिव्यज्यतेऽतो येभ्योनिवृत्तिस्तैरसम्बन्धित्वमेव वाच्यं, न तु तत्राभावः सर्वगतत्वाभ्युपगमादितिभावः । नन्वनन्तत्वादेव विशेषाणां जात्यापि सम्बन्धो न शक्यते ग्रहीतुमतः कथं तेन जातिरभिव्यज्यतां सकलविशेषोपस्थापकानुगतैकोपलक्षणाऽभावात् ? । सत्यम् । नहि यथा शब्दार्थयोर्लिङ्गलिङ्गिनोर्वा सम्ब-

यत्तु कात्स्न्येंन वा ऽवयवशो वा वृत्तिरिति विकल्पितम्, तदप्ययुक्तम्—भेदापेक्षं हि कात्स्न्यं, न च सामान्यस्य स्वरूपतोऽवयवतो वा भेदोस्ति एकत्वादनवयवत्वाच्च । निरवयवत्वादेवाऽवयवशोपि वृत्तिरसम्भाव्यैव । तस्माद् व्यक्तिषु जातिर्वर्तत इत्येतावदेवात्र वक्तुं शक्यते प्रमाणतोऽवगमात्, न कात्स्न्यंभागविभागः प्रमाणाभावादसम्भवाच्च ।

तथाऽवयविनोप्यवयवेषु न कात्स्न्यं सम्भवति, बहुत्वाभावात्तदपेक्षत्वाच्च कृत्स्नत्वव्यवहारस्य । अवयवशो वृत्तिरप्यवयवान्तराभावादयुक्तैव । किमिदानीमेकरूपैव सामान्यस्य व्यक्तिषु, अवयवेषु चावयविनो वृत्तिः ? । नेत्युच्यते- सामान्यं प्रत्येकं वर्तते, अवयवी तु व्यासज्येत्येवं विशेषः । व्यक्त्यन्तरमनपेक्ष्यैव व्यक्त्यन्तरे वर्तमाना स्वानुरूपां बुद्धिं जनय-

---

न्धोज्ञाततया कारणं तथा जातेरपि, किं तर्हि ? प्रत्यक्षायास्तस्या व्यक्तिसम्बन्धः सत्तामात्रेणैव कारणमतो न कश्चिद्दोषः । दूषणान्तरमनूद्य निराकरोति । यत्त्विति । नचेति । स्वरूपतो भिन्ने वस्तुनि कात्स्न्यशब्दो भवेत्—यथा कृत्स्ना घटाः पटा वेति । सामान्यं त्वेकमेवातस्तत्रकात्स्न्यशब्दानुपपत्तिरित्यर्थः। अवयवान्तराभावादिति । येष्ववयवेषु वर्त्तते ततोऽवयवान्तरसद्भावे आश्रयभूतेष्ववयवेष्ववयवशोवृत्तिरिति वक्तुं शक्यते, नत्वेवमस्ति, अतोऽवयवशोऽपि वृत्ति र्न सम्भवति, तस्मादत्राप्यवयवेष्ववयवी वर्तत इत्येतावदेव वक्तुं शक्यते प्रमाणतोऽवगमादित्यर्थः । तुल्यन्यायेन जातभ्रान्तिः पृच्छति । किमिति । प्रतीतिरेवात्र

न्ती जातिः प्रत्येकं वर्तते इत्युच्यते, नतु कार्त्स्न्येन घृत्तिः। अवयवी त्ववयवान्तराण्यपेक्ष्याऽवयवान्तरे वर्तमानः स्वाकारां बुद्धिं जनयन् व्यासज्य वर्तत इति व्यपदिश्यते। न ह्येकस्यामेव व्यक्तौ गोबुद्धिवदेकस्मिन्नेव तन्तौ पटबुद्धिरुत्पद्यते।

संयोगस्येदानीं कथं संयोगिषु घृत्तिः? किं जातिवत्? किं वाऽवयविवत्?। उभयाविलक्षणेति ब्रूमः। स हि संयोग्यन्तरमपेक्ष्य संयोग्यन्तरे वर्तते नाऽनपेक्ष्येति न जातितुल्यत्वम्। एकत्रैव च स्वानुरूपां जनयति बुद्धिम्–'इदमनेन संयुक्तमिदमनेन' इति, तेनाऽवयविनापि नातीव तुल्यत्वमित्युभयवैलक्षण्यम्।

अथ संयोगः किमेक एव द्वयोः संयोगिनोः? उत प्रतिसंयोगि भिन्नावेव संयोगौ?। काश्यपीयास्तावत् संयोगमुभयोर्व्यासक्तमेकं मन्यन्ते। वयं तु यथा 'इदमनेन सदृशमिदमनेन' इति प्रतियोगिनमपेक्ष्येतरत्रेतरस्यावगम्यमानं सादृश्यं प्रतिधर्मि भिन्नं भवति, तथा संयोगस्य तादृशबुद्धिविषयत्वाद् भेदमेव रोचयामहे। प्रकृतमनुसरामः–तस्मान्न वृत्तिविकल्पादपि जात्यपन्हवः।

यत्तु नित्यत्वाज्जातेः स्वविषयज्ञानजननाऽसामर्थ्यान्न ग्राह्यत्वमिति। तदसत्, नित्यानामप्यर्थक्रियासामर्थ्यं क्षणभङ्गनिराकरणे वक्ष्यामः। न च हेतुल-

---

प्रमाणमित्याह। नहीति।

प्रसङ्गात्संयोगस्योभयवैलक्षण्यं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति।

क्षणं ग्राह्यत्वम्, ज्ञानजन्यफलभागित्वलक्षणं हि तदिति शून्यवादे वर्णितम्, तस्मादयमप्यदोषः ।

यत्तु स्वलक्षणैरेव स्वानुभवद्वारेण गवादिविकल्पोदयसम्भवादप्रामाणिकी जातिकल्पनेति, तदप्यऽसारम्—न हि जातिर्न दृश्यते येनैवमुपालम्भः स्यात्, उपजायमानं तु ज्ञानं स्वविषयभूतां जातिमुपस्थापयतीति नेदृशानां प्रलापानामवसरः ।

कथं चाऽत्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणान्येकरूपं विज्ञानं जनयन्ति ? ।

"तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः"

इति स्थितेः । भवतो वा कथं विलक्षणानां विशेषाणामेकरूपसामान्यसम्बन्धकारणत्वमिति चेत् ?, स्वहेतुवशादिति ब्रूमः—कानि चित्स्वलक्षणानि स्वकारणादुत्पद्यमानान्येकेन केन चित्स्वसामान्येन तादात्म्यं समवायं वा भजन्ते ।

ननु हेतवो विलक्षणाः कथमेकविधसामर्थ्ययुक्ता-

संयोगस्येति । न चेति । न च हेतुत्वेनैव ग्राह्यत्वं येनोक्तदोषः स्यात्, किन्तु ज्ञानजन्यफलभागित्वेनातः सामान्यस्यापि ग्राह्यत्वं सम्भवतीत्यर्थः । ज्ञानजन्यफलभागित्वमेव नास्तीत्याशङ्क्य निराकरोति । यत्त्विति । इतीति । इति हेतोरीदृशानां प्रलापानामवसरो नास्तीत्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वलक्षणस्यैवंरूपबुद्धिजनकत्वमेव न सम्भवतीत्याह । कथमिति । अत्रैव तात्सिद्धान्तस्थितिमाह । तादिति । अत्र चोदयति । भवतो वेति । परिहरति । स्वहेतुवशादिति । एतदेव विवृणोति ।

ानि स्वलक्षणानि जनयन्ति ?। न जनयेयुर्यदि विलक्षणाः स्युः, तेपि त्वेकजातीया एव।

नन्वेवं तत्सम्बन्धसिद्ध्यर्थमपरापरजात्यपेक्षायामनवस्था ?। नैष दोषः— यथा तालबीजमेकजातीयं परिणामपरम्परया तालजातिसम्बद्धां व्यक्तिमुपजनयति, सापि तथैव स्वकारणभूतबीजसमानजातीयं बीजान्तरम्। तथैकजातीयाच्छुक्राद् गोजातीयव्यक्तिनिष्पत्तिः तस्यां च तज्जातीयशुक्रनिष्पत्तिरिति नाऽत्यन्तं तादात्म्यापत्तिः, तस्मादस्त्येकमाऽऽकृतिजातिसामान्यशब्दाभिलपनीयं शाबलेयादिष्वऽनुगतम्।

न च सादृश्यमेव सामान्यम्— तद्बुद्ध्यभावात्, स एवायमिति प्रतीतिर्न तत्सदृश इति। न च सर्वसामान्यापन्हववादिनः सादृश्यमपि सम्भवति भूयोऽवयवसामान्यात्मकत्वात् तस्य।

कानिचिदिति। मतभेदेन पक्षद्वयोपन्यासः। परिहरति। नेति। महाप्रकृतं निगमयति। तस्मादिति। स्वमतेन जातिरूपं सामान्यं प्रसाध्य सादृश्यमेव सामान्यमिति परमतमाशङ्क्य निराकरोति। न चेति। अयमाशयः—किमिदं सादृश्यं नाम?। यद्येकरूपत्वं ? तर्हि जातिरेव सा। न चान्यत्सादृश्यं परस्परविलक्षणानां व्यक्तीनां सम्भवति। यदि तासामपि किञ्चिदवयवसंस्थानादि सामान्यमुच्येत ? तर्हि शाबलेयसदृशोयमिति बुद्धिः स्यात्, न गौरिति। जात्यनङ्गीकारे च सादृश्यमपि दुर्लभमित्याह। न चेति।

॥ इत्याऽऽकृतिवादः॥

इदानीं सौगतमतसिद्धमपोहरूपं सामान्यं निराकरो-

न चाऽतद्व्यावृत्तिरूपमपि सामान्यमऽनङ्गीकृतविधिरूपसामान्येन शक्यते प्रत्येतुम्, अगोव्यावृत्ति हि प्रतियताऽवश्यं प्रथममेव गौः प्रत्येतव्यः, न ह्यऽप्रतीते गवि तद्व्यतिरेकात्मनाऽगवां निरूपणं सम्भवतीति प्रथममवश्यं विधिरूपेण गौः प्रत्येतव्यः, न हि तेभ्यो व्यतिरेकरूपमपहायाश्वादिव्यक्तीनां प्रातिस्विकेन रूपेण ग्रहः सम्भवति तेषामनन्तानां बुद्धावनारोहात्, अनारूढेषु च तेषु तद्व्यावृत्तिरूपस्य गोः प्रत्येतुमशक्यत्वात् । गौगौरिति च विधिरूपं सामान्यमवगम्यमानं कथं निवृत्तिरूपं शक्यमङ्गीकर्तुम्? । तस्मादिदमतिपेलवं दर्शनम् । तस्मादस्ति जातिः ।

॥ इति आकृत्यपोहवादः ॥

ति । न चेति । येन विधिरूपं सामान्यं नाङ्गीकृतं तेनाऽतद्व्यावृत्तिरूपं सामान्यं प्रत्येतुमेव न शक्यते । अतो विधिरूपं सामान्यमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः।एतदेवोपपादयति । अगोव्यावृत्तिमिति । अगवामित्यकारप्रश्लेषः । कथं न सम्भवतीत्यपेक्षायामाह । नहीति । तेभ्यो–ऽगोभ्यः । दूषणमुपसंहरति । तस्मादिति । तदुक्तम्—

"अगोनिवृत्तिः सामान्यं वाच्यं यैः परि कल्पितम् ॥
गोत्वं वस्त्वेव तैरुक्तमगोपोहगिरा स्फुटम् ॥
भावान्तरमभावो हि पुरस्तात्प्रतिपादितः ॥
तत्राश्वादिनिवृत्त्यात्माभावः क इति कथ्यताम्" (श्लो.वा.अ.२)

ननु प्रागभावादि चतुष्टयेऽभावत्वमेव सामान्यं न वस्तु-

रूपं सामान्यमस्ति । नैष दोषः । सर्वोह्यभावो भावाश्रित एव भवति । अतस्तत्राप्यभावत्वसामान्यमेवानुत्पत्त्यादिपर्यायप्रागभावादिरूपं न वस्तुरूपं सामान्यमस्ति । ननु परस्परविलक्षणेषु त्रिष्वपि क्षत्रियादिष्वब्राह्मण इति सामान्यबुद्धिरस्ति । न च तेषु वस्तुरूपं सामान्यमस्ति । बुद्धेश्च पुरुषत्वालम्बनत्वे ब्राह्मणोऽप्यब्राह्मण इति बुद्ध्या गृह्येत तस्यापि पुरुषत्वात् । न च क्षत्रियत्वादिकमेवालम्बनम्, सामान्यबुद्धेर्विशेषरूपालम्बनत्वाऽसम्भवात् । अतो ब्राह्मणाऽभाव एवात्र सामान्यं तच्चावस्तु । एवं गवादावप्यभावात्मकमेव सामान्यं सामान्यबुद्धेरालम्बनमस्तु कृतं भावरूपेणेति ? ।

अत्र कश्चित् अक्षादिशब्दवदब्राह्मणशब्दोऽपि जातित्रयस्य वाचकः । अतो नेयं सामान्यालम्बना बुद्धिः, किन्तु क्षत्रियादिविशेषालम्बनैव, शब्द एवात्रसाधारणो नार्थः, गवादौ त्वर्थोऽपि साधारण एव गोत्वादिरूपस्ततो नोक्तदोषापत्तिरित्याह ।

तदेतदयुक्तं प्रतीतिविरोधात् अघटादिष्वसम्भवाच्च । क्षत्रियादिषु परिमितेषु शक्येतापि साधारणशब्दत्वं ज्ञातुम् । वृक्षादिषु त्वनन्तेष्वघटादिशब्दस्य साधारणत्वं दुरधिगमम् । तस्मादेवं वक्तव्यम् । अब्राह्मणशब्देनात्र नञ्सामर्थ्याद्ब्राह्मणपर्युदासेन क्षत्रियादित्रयाधारं पुंस्त्वं प्रतिपाद्यते । कथमेकमेवाऽब्राह्मणपदं पुंस्त्वं प्रतिपादयति ब्राह्मणं च पर्युपस्यतीति चेत् । इत्थम् । अब्राह्मण इति हि समासपदं सावयवत्वाद्विग्रहवाक्यर्थे वर्तितुं शक्नोति । अतोब्राह्मणपदसमभिव्याहृतेन नञा तदभावं प्रतिपादयता तत्सम्बद्धं पुंस्त्वं लक्षणया प्रतिपाद्यते । यावदुक्तं भवति ब्राह्मण्याऽभावयुक्तः पुमानिति, तावदब्राह्मण इति । एवमघट इत्यादावपि

घटत्वाऽभावयुक्तं पार्थिवत्वादिकं सामान्यमेव प्रतिपाद्यत इति । ननु कथं ब्राह्मणत्वाऽभावयुक्तं पुंस्त्वमेव लक्ष्यते न वस्तुमात्रम् ?। उच्यते । सत्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वप्राणित्वपुंस्त्वब्राह्मणत्वादिकक्षाभेदेन सामान्यं भवति । पूर्वपूर्वापेक्षया चोत्तरोत्तरोविशेषो भवति। तदिह पुंस्त्वविशेषे ब्राह्मण्ये नञा पर्युदस्ते तदभावयुक्तसामान्यापेक्षःशब्दस्तदनन्तरेण पुंस्त्वेनानुरुध्यते वस्तुत्वाद्यपेक्षया तस्यैव प्रथमं प्रतीतेः। अतो ब्राह्मणत्वान्निवृत्तं नरत्वमेव ब्राह्मणपदस्य प्रतिपाद्यमवशिष्यते । ननु श्रुत्यवगतब्राह्मण्यवदर्थावगतपुंस्त्वमपि नञा किं न प्रतिषिध्यते ?। मैवम् । विरम्य व्यापाराऽभावात् । नहि श्रौतं ब्राह्मण्यं प्रतिषिध्य पुनर्लाक्षणिकं पुंस्त्वं नञा शक्यं निषेद्धुं सकृदुच्चारितस्य द्विरभिधानाऽसम्भवात् । तच्च प्रतीयमानं पुंस्त्वं निर्विशेषावस्थानासम्भवादर्थात् क्षत्रियादिभेदान्तरस्थं प्रतीयते लोकेऽप्यब्राह्मणपदात् क्षत्रियादिष्वेव प्रतीतिर्न वस्तुमात्र इति । कथं भेदान्तरस्थमेव पुंस्त्वं प्रतीयते न पुनर्ब्राह्मणस्थं? निषेधादिति चेत्?। नञोऽत्र पर्युदासवृत्तिनिषेधकत्वाऽभावात् ?। उच्यते । पर्युदासवृत्तिरपि नञ् अर्थतः प्रतिषेधफल एव भवति, न हि ब्राह्मण्याऽभावयुक्तपुंस्त्वं ब्राह्मणे सम्भवति, तस्मात्क्षत्रियादिष्वेव वृत्तिर्न वस्तुमात्रे । किञ्च ब्राह्मणमात्ररहितवस्त्वन्तरापेक्षायां सादृश्यात्क्षत्रियादिष्वेव मतिः शीघ्रं भवति अभाववत्सादृश्यस्यापि नञ्वाच्यत्वात् । नन्वघट इत्यत्र न घटावयवसामान्ययोगः शरावादेः सम्भवति ?। सत्यम् । अवयवसामान्यमन्तरेणापि सम्बन्धिसामान्यमात्रेणापि तत्र सादृश्योपपत्तेः । अस्ति च मृत्तिकाविकारत्वादिना तत्रापि घटसादृश्यसम्भवात् । तदुक्तम्—

"सादृश्यमेव वा वाच्यमिष्टमब्राह्मणादिषु ॥

तच्चावयवसामान्याद्विनाप्येतेन लभ्यते ” (श्लो. वा. अपो. ३०) ॥

यत्र तर्हि नेक्षेतेत्यादौ नास्त्येव सादृश्यं, तत्र कथम् ? । सादृश्यमन्तरेणापि साहचर्यादिना तत्र शब्दप्रवृत्तिसम्भवादिति ब्रूमः । तत्र हि ईक्षणसमभिव्याहृतेन नञा तदभावं प्रतिपाद्य तत्सहितस्तद्धेतुभूतः सङ्कल्पो नेक्षेत इत्येवं लक्ष्यते । वक्ष्यति च “ न त्वयमीक्षणप्रतिषेधः, किन्त्वनीक्षणविधिः व्रतप्रक्रमा ” दिति । उक्तश्च—

क्वचिद्विनापि सादृश्यात्साहचर्यादिहेतुका ॥
नञ्युक्तशब्दवृत्तिः स्याद्यथा वक्ष्यत्यनीक्षणे ॥
ईक्षणव्यतिरिक्ता हि क्रिया तत्राप्यपेक्षिता ॥
प्रत्यासत्तेर्न सङ्कल्पमतिक्रम्य प्रतीयते ” (श्लो.वा.अ.३२)

प्रतिषेधवाचिनः कथमर्थान्तरे वृत्तिरिति चेत् ? । न । सर्वत्रास्य निषेधवचनत्वाऽभावात् । तथाहि— आख्यातयोग्ययं प्रतिषेधमाभिधत्ते, नामधात्वर्थयोगी तु न तदन्यमात्रे तद्विरुद्धे च वर्तते । यथाहुः—

“नामधात्वर्थयोगी च नैव नञ्प्रतिषेधकः ॥
वदतोऽब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ” (श्लो.वा.अपो. ३३)

नन्वेवमपि न पिबेदित्यादावाख्यातमात्रयोगिनो नञः प्रतिषेधपर्यवसानान्न वस्त्वालम्बनत्वसिद्धिः । मैवम् । तत्रापि वस्त्वालम्बनत्वसम्भवात् । औदासीन्यं नाम क्रियारहितमात्रस्वरूपमेव, तच्च वस्त्विवति । यथाहुः—

“यत्राप्याख्यातसम्बन्धात्प्रतिषेधः प्रतीयते ॥
तत्रौदासीन्यवस्त्वेव प्रतिपत्ताऽवलम्बते”(श्लो.वा.अपो.३४)

यदा चाभावबुद्धेरभावविशिष्टवस्त्वेवावलम्बनं नाभावमात्रं

तदा ऽवश्यमसाधारणशाबलेयादेरालम्बनत्वानुपपत्तेस्तदन्यद्गो-त्वरूपं वस्त्वेवालम्बनमापद्यत इति सर्वं समञ्जसम् । अत्रान्ये विशेषा वार्तिकेऽवगन्तव्याः ।

तार्किकास्तु, नञ् समासेऽब्राह्मणमानयेत्यत्र पर्युदासे पूर्वपदेन नञोत्तरपदार्थसदृशक्षत्रिये लक्षणा । अघटः पट इत्यादौ च प्रसज्यप्रतिषेधार्थेन सामानाधिकरण्यादभाववल्लक्षणा । व्यासेऽपि न घटः पट इत्यादौ यथा शुक्लः पट इत्यादौ शुक्लवल्लक्षणा । न पचतीत्यादौ क्रियासम्बन्धे । भूतले न घट इत्यादौ च प्रसज्यप्रतिषेधे नञो मुख्यार्थतेत्याहुः । नैयायिकास्त्वनुमानेन गवादिशब्दानामपोहाभिधानं निराकुर्वन्ति । तद्वार्तिककारैर्ज्ञेयार्थान्यानपोहत्वं—

"पक्षीकुर्याद्यदा सर्वांस्तदा ऽथाऽवीतहेतुभि" ।

रित्यादिना ग्रन्थेनोपन्यस्य निराकृतं तत्तत्रैवावगन्तव्यं विस्तरभयान्नेह लिखितम् । प्रकृतमनुसरामः । उपपादितमर्थं निगमयति । तस्मादिति ।

इति अपोहवादः ।

नचौलूक्यादिमतसिद्धा जातिरेवाकृतिशब्दार्थत्वेन भवद्भिरुपपादिता, भाष्यकारस्तु "अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोर्थ" इति पृष्ट्वा "सास्नादिविशिष्टाऽऽकृतिरिति ब्रूम" इत्यनेन जातिविलक्षणं सास्नादिविशिष्टमाकृतिशब्दार्थमाह । नचैतत्सम्भवति, अवयविसम्बन्धिनोगोत्वस्यावयवेष्ववस्थानात् "द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृति" रिति वक्ष्यमाणविरोधश्च । नैष दोषः । गोत्वोपलक्षणतया सास्नाद्युपादानात् । अस्ति हि तेषामेकावयविसम्बन्धो जात्यन्तरेभ्यो गोत्वेनासाधारण्यमतस्ते शक्नुवन्ति तदुपलक्षयितु-

म्। तच्चोपलक्षणं विना गोशब्दवाच्यं विविच्य निर्देष्टुं न शक्यम्
यथाहुः—

"पिण्डे सत्तादिजातीनां बह्वीनां समवेतता ।
तेभ्यो विशेष्यते गोत्वं सास्नादिभिरसंशयम्" (श्लो.वा.व.

अथवा सास्नाद्येकार्थसम्बन्धित्वाद्गोत्वस्य तदनत्यन्तभेद
सद्वैशिष्ट्यकीर्त्तनम् ।

अत्र कश्चिद्भाष्यगतरुचकाद्युदाहरणादाकृतिः संस्था
मिति मन्यते । तन्न, जातेरेवाकृतित्वेनाऽभिप्रेतत्वात् । न
वाय्वग्निशब्दादौ किञ्चित्संस्थानमस्ति । नानासंस्थानपरि
माणेषु च तेष्वस्ति वायुत्वादिप्रत्यभिज्ञा । शाबलेया
च प्रतिपिण्डं संस्थानभेदात्कथं तत्सामान्यं स्यात् ।
चकाद्युदाहरणञ्च संस्थानातिरिक्तरुचकत्वादिसामान्याभिप्र
यम् । त्रयानुगतसुवर्णत्वाभिप्रायं वा । वक्ष्यति च " द्र
गुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृतिरिति " नहि गुणकर्मसु
स्थानं सम्भवतीति । ननु यदि प्रत्यक्षा जातिस्तर्हि मनुष्यत्व
दिवत् ब्राह्मणत्वादिकमपि सहसैव कथं न गृह्यते ? । सत्
म् । मातापितृसम्बन्धस्य तदुपलक्षणस्याऽनवगमादिति ब्रूमः
तदुक्तम्—

" तस्योपलक्षणं चापि क्वचित्केन चिदिष्यते ।
रूपादीनां विशेषेण देशकालाद्यपेक्षया ॥
सुवर्णं व्यज्यते रूपात्ताम्रत्वादेरसंशयम् ।
तैलाद्घृतं विलीनञ्च गन्धेन च रसेन वा ॥
भस्मप्रच्छादितो वह्निः स्पर्शनेनोपलभ्यते ।
अश्वत्वादौ च दूरस्थे निश्चयो जायते स्वनैः ॥
संस्थानेन घटत्वादि ब्राह्मणत्वादि योनितः ।